

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Հ. Ստեփանյան

ՀԱՅ
ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
260 ԵՐԿՐ

107-1

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
АРМЯНСКОЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО

И. С. СТЕПАНЯН

АРМЯНСКИЕ
КАРТОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ
ЗА 260 ЛЕТ

(1695—1955)

КРАТКИЙ ОЧЕРК

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1957

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հ. Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
260 ՏԱՐՈՒՄ

(1695—1955)

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

«Հայ քարտեզագրական հրատարակություններ» մեր համառոտ ակնարկը գրելիս ելակետ ենք ընդունել այն կարևորագույն փաստը, որ անմահ Լեոնինը քաղաքացիական կռիվները վերջունայուց հետո (դեռևս 1921 թվականին) սովետական գիտնականների ուշագործյունը հրավիրեց աշխարհագրական քարտեզների, առավել տնտեսական ատլասի հրատարակության անհրաժեշտության վրա, միաժամանակ նշելով սովետական քարտեզագրության զարգացման ուղիները, կազմակերպումն ու նպատակագրումը:

Գիտության կորիֆեյ Լեոնինի ցուցումները քարտեզագրության խնդիրների մասին մեզ համար հանգիստանում են տեսական և գործնական հիմնական գրություններ:

Քարտեզագրական հրատարակությունների նշանակությունը ժողովրդական տնտեսության զարգացման, երկրի կառավարման ու պաշտպանության, գիտությունների առաջադիմության, մասսանների լուսավորության, ինչպես և, ընդհանրապես, մարդկային կուլտուրայի համար տկնհայտնի է:

Անցյալում «Հայ քարտեզագրական հրատարակություններ» աշխատություն, որն ընդգրկելը ընդարձակ ժամանակաշրջան, չի եղել: Այդ տեսակետից այս աշխատությունը հանդիսանում է առաջին փորձը, և որպես այգպիսին, անշուշտ, չի կարող լինել լրիվ և անզերծ թերություններից:

Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների մասին մեր ակնարկը պարունակում է չորս հիմնական մաս՝ 1) Ընդհանուր գիտություններ, 2) Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների ցուցակ, 3) Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների առանձին նշանավոր համարվող նմուշների գննությունը (անալիզը) և 4) Սովետահայ քարտեզագրության խնդիրները:

Այս աշխատութիւնն ընդգրկում է հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների ամէլի քան երկու և կես դարի պատմութիւնը: Սկսվում է 1695 թվականից, երբ Ամստերդամում Վանանդեցի Թոմաս, Դուկաս, Միքայել Նուրիջանյանների և Մատթեոս Հովհաննիսյանի ջանքերով լույս է ընծայվել առաջին տպագիր հայերէն քարտեզը՝ «Համատարած աշխարհացոյցը» (աշխարհի քարտեզը կիսագնդերով): մինչև մեր օրերը՝ 1955 թվականը:

Այս աշխատութիւնը նկատի չունի հայ ձեռագիր քարտեզները, քարտեզներ, որոնց XIII, XV, XVI դարերից մնացած նմուշները կարելի է գտնել Երևանի պետական մատենադարանում: Հայ ձեռագիր քարտեզների ուսումնասիրութիւնը մի այլ կարևոր խնդիր է: որով զբաղվել է աշխարհագրական գիտութիւնների թեկնածու Հովհ. Հովհաննիսյանը:

Մեր նպատակն է կազմել հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների ցրված օրինակների ցանկը, դնել նրանցից մի քանի կարևոր նմուշները, նշել հայ տպագիր քարտեզագրութիւն տրդի խնդիրները:

Ի Մ Ա Ս

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀԱՅ ԲՍՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԻՆՁ ՊԵՏՔ Է ՀԱՍԿԱՆԱԼ «ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ» ԱՆՎԱՆ ՏԱԿ

«Հայ քարտեզագրական հրատարակություններ» անվան տակ նեղ իմաստով կարելի է հասկանալ միայն այն քարտեզագրական հրատարակությունները, որոնք լույս են տեսել հայերեն: Բայց այդ սահմանափակ կլինի: Հայերեն լույս տեսած քարտեզագրական օրինակներին անհրաժեշտ է ավելացնել նաև Հայաստանում հայերի ուժերով այլ լեզուներով տպագրված դանազան քարտեզագրական հրատարակություններ: Սակայն, հիմք ունենք կարծելու, որ այդ լրացումը ևս րավական չէ: Մեզ հայտնի են քարտեզագրական հրատարակություններ, որոնք լույս են տեսել Հայաստանից դուրս և ոչ-հայերեն, որոնց նախաձեռնողները կամ հրատարակիչները, կազմողները կամ խմբագիրները, մասնակցողները կամ գիտական խորհրդատուները եղել են հայեր: Օրինակ, Ա. Պուղարաշյանը 1858 թվականին Պետերբուրգում հրատարակելով «Обозрение Армении» աշխատությունը, կցել է նրան Հայաստանի և հարևան երկրների քարտեզները ուսեսերին. կամ թե Փարիզում 1920 թվականին Չ. Պանդադյանը հրատարակել է Հայաստանի Ատլասը պատմական քարտեզներով (գլխավորապես 18 տասնակից), հայերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով: Այսպիսով, քիչ չեն նման հրատարակություններ, որոնք հայ գիտական մտքի և աշխատանքի արդասիք են: Ուստի, մենք հակում ունենք կարծելու, որ այդ հրատարակությունները ևս կարելի է պայմանական կարգով, որոշ հիմունքներով, համարել հայկական քարտեզագրական հրատարակություններ:

Հայ քարտեզագրական նախկին հրատարակությունների նպատակն է եղել բավարարելու առաջին հերթին հայ առևտրական խավի և ապա մասամբ բնթերցատեր հասարակության կուլտուրական պահանջները: Այլ է սովետական ժամանակի հրատարակությունների իմաստը: Իսկ թե ինչու ևս մինչ Հա-

յաստանում սովետական կարգերի հաստատումը հայ քարտեզագրական, ինչպես և հայ այլ հրատարակութունները Հայաստանից դուրս տեղի ունեցել, այդ պայմանավորված է եղել ժողովրդի անցյալի պատմությամբ, երբ երկիրը նվաճված լինելով, ժողովուրդը ստիպված էր իր գործունեությունն այլ երկրներում ծավալել:

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Չի կարելի զննել հայ քարտեզագրական հրատարակութունները և դիտել նրանք երկու և կես դարի զարգացման ուղիները, առանց ստորաբաժանելու այն՝ ըստ ժամանակագրական կարգի:

Պատմական ակնարկի ժամանակագրական ստորաբաժանումները անհրաժեշտ են ոչ միայն նյութի ուսումնասիրությունը դուրսից դարձնելու համար, այլև դրանք կարևոր են ըստ էության: Երկու և կես դարը ներկայացրել են տարբեր ժամանակներ, ընդգրկել են զանազան պատմա-քաղաքական միջավայրեր և ունեցել են տարբեր սոցիալ-տնտեսական կարգեր:

Մեղրի կարևորությունը թերևս այն չէ, թե հարկաժող է ստորաբաժանել երկու և կես դարը ժամանակաշրջանների, այլ այն՝ թե ինչպես բաժանել, ի՞նչը հիմք ընդունել աշխարհի ստորաբաժանման համար:

Հետեւելով վերջերս Հայկական ՍՍՌ գիտական հրատարակութուններում կատարված փորձերին, մենք համամիտ ենք այդ երկու և կես դարը՝ 1695 թվականից մինչև 1955 թվականը, ստորաբաժանել երեք հիմնական ժամանակաշրջանների, որոնք սակայն, համաչափ չեն ըստ իրենց տեղության և միակերպ չեն ըստ իրենց բովանդակության՝ թե պատմա-քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական տեսակետներից և թե հայ տպագիր քարտեզագրության զարգացման տեսակետից:

Այդ ժամանակաշրջանները հետևյալներն են՝ ա) Հայ քարտեզագրական հրատարակութունները մինչև Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելը, բ) Հայ քարտեզագրական հրատարակութունները Ռուսաստանում մինչև Հոկտեմբերյան ռեվոլյուցիայի հաղթանակը, գ) Սովետահայ քարտեզագրական հրատարակութունների ժամանակաշրջանը:

Ա) ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՆՉԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄՐՈՅՎԵԼԸ

Այդ ժամանակաշրջանը տեկել է 133 տարի, XVII դարի վերջից մինչև XIX դարի առաջին քառորդը ներառյալ, այսինքն՝ 1695 թվականից, երբ լույս է տեսել առաջին հայերեն տպագրի քարտեզը, մինչև 1828 թվականը, երբ Արևելյան Հայաստանը միացվել էր Ռուսաստանին: Այդ ժամանակաշրջանում երկրի և ժողովրդի վրա ծանրացել էր թյուրքական և սլավոնական բռնակալական ծանր լուծը: Արևմտյան Եվրոպայում սկսել էր զարգանալ կապիտալիստական հասարակարգը, մինչդեռ բուն Հայաստանում տիրում էին րացարձակապետ ֆեոդալական կարգերը: Հայաստանը տնտեսապես և կուլտուրապես հետամնաց երկիր էր, աշխատավոր ժողովուրդը ճնշված և հալածված էր. շատ թե քիչ աչքի էր ընկնում վաճառական դասը և որոշ դեր էր կատարում հոգևորականությունը: Այդ ժամանակ հայ կուլտուրական կենտրոնները, քարտեզագրական հրատարակությունները վայրերը գտնվում էին հայրենիքից շատ հեռու՝ Ամստերդամ, Վիեննայի, Վիեննա, Փարիզ: Այդ ժամանակաշրջանը հայտնի է հայ քարտեզագրական առաջին հրատարակություններով, որոնք լույս են ընծայվել արտասահման մեկնած հայերի և Մխիթարյան միաբանությունների կողմից:

Բ) ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
ՄԻՆՉԵՎ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՌԵՎՈՒՑՈՒՑԱՅԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Այդ ժամանակաշրջանը տեկել է XIX դարի 2-րդ քառորդից մինչև XX դարի առաջին քառորդը, այսինքն՝ 1828 թվականից մինչև 1920 թվականը (92 տարի տևողությամբ): 1828 թվականից Արևելյան Հայաստանի զգալի մասը ռուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ ազատագրվել է սլավոնական լծից, իսկ 1877 թվականին մի այլ փոքր մասը՝ թուրքական լծից: Հայաստանի մասերը մըտնում են համեմատաբար ավելի կուլտուրական պետություն հանդիսացող Ռուսաստանի տերիտորիայի կազմի մեջ: Այդ ժամանակ հայ ժողովրդի մեջ սկսում է ավելի զարգանալ առևտրական դասը, առաջանում է հայ բուրժուական դասակարգը, որի հենակետը հետադայում հանդիսանում է արդյունաբերությունը:

Անդրիովիասում սկսում են զարգանալ կապիտալիստական կարգերի առանձնահատկությունները: Աստիճանաբար հայ ժողովրդի առաջագիմական տարրերը համախմբվում են Ռուսաստ-

տանի կուլտուրական կենտրոններում՝ Պետերբուրգում ու Մոսկովայում, առավել ևս Քիֆլիսում ու Բաքվում: Հայ քարտեզագրական հրատարակութուններն հիշյալ ժամանակից սկսել են լույս տեսնել այդ քաղաքներում:

Բայց հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի կյանքում դեռևս շարունակում են կուլտուրական որոշ դեր խաղալ Վենետիկը, Վիեննան, Փարիզը և այլն:

Վերոհիշյալ երկու ժամանակաշրջաններում, 225 տարվա ընթացքում Հայաստանի տերիտորիայում լույս չի տեսել և ոչ մի հայ քարտեզագրական հրատարակութուն: 2-րդ ժամանակաշրջանում կարող ենք միայն նշել, որ քարտեզագրական կենտրոնները մոտեցել են Հայաստանին:

Իսկ XX դարի 1918—20 թվականներին, գաղնակիների տիրապետության օրերին, հայ ժողովրդի կյանքը դառնում է դժբնդակ: Պատերազմների և սովի մատնված հայ ժողովուրդը ժամանակ և հնարավորութուն չունեի մտածելու քարտեզագրական հրատարակութունների մասին:

Գ) ՍՈՎԵՏԱԷԼԻՑ ԳԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո, ինչպես հայ ժողովրդի կյանքում, այնպես էլ հայ քարտեզագրութան ընդգնացում, սկսվում է մի նոր լուսավոր դարաշրջան, որը Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատվելու 36-ամյակին, բոլորում է 33 տարին:

Հայաստանը դառնում է սովետական, ազատ և անկախ երկիր ու միանալով եղբայրական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկաներին, նրանց հետ կազմում է 15 իրավահավասար ՍՍՌ-ների Միություն՝ ՍՍՄԿ:

Հայ ժողովուրդը դառնում է սոցիալիստական ազգ, ձևք է բերում ձևով ազգային և բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրա:

Երևանը դառնում է հայ ժողովրդի քաղաքական, անտեսական և կուլտուրական կենտրոնը: 1923 թվականին Հայաստանի տերիտորիայում (Երևանում) առաջին անգամ հրատարակվում է հայերեն քարտեզը՝ Սովետական Հայաստանի քարտեզը: Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանում լույս տեսած հայ քարտեզագրական հրատարակութունները մի քանի անգամով գերազանցում են

նախորդ՝ առաջին երկու ժամանակաշրջանների հրատարակութ-
յուններին թե անունով ու քանակով, և թե տեսակներով ու
ընույթով:

Սովետական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրա-
տարակությունները դառնում են մասսայական-ժողովրդական,
բովանգակությամբ՝ բազմապիսի:

Այժմ՝ Սովետական Հայաստանում հայ քարտեզագրության
առաջ ծառանում են գիտական և կազմակերպչական նոր կարևոր
խնդիրներ:

ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԽՈՒՄՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐՈՅ
ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻՑ

Քարտեզագրության զարգացումն ընդհանրապես, և հայ սպա-
գիր քարտեզագրության զարգացումը մասնավորապես, կախում
ունի մի շարք պայմաններից:

Առաջին հերթին քարտեզագրության զարգացումը սերտո-
րեն կապված է աշխարհագրական գիտության զարգացման առ-
տիճանի հետ: Քարտեզագրության մեջ արտացոլվում է Երկրի
աշխարհագրական հայտնագործությունների չափն ու ծավալը,
Երկրի աշխարհագրական ուսումնասիրության աստիճանը: Քար-
տեզագրական հրատարակությունների միջոցով կարելի է հա-
մարյա անսխալ կերպով եզրակացություններ անել աշխարհա-
գրական գիտության միճակի մասին սովյալ ժամանակամիջոցում
և սովյալ երկրում:

Քարտեզագրությունը սերտորեն կապված է նաև տեղա-
գրության (սոսոցրաֆիայի) և զեոլեզիայի հետ. անվիճելի է այս
գիտությունների դերը քարտեզագրության նկատմամբ, այսինքն՝
թե որ չափով են սարածությունները հանուն ի վերածված և թե
ինչ պրոյեկցիաներով է գնդաձև Երկրի ամբողջ, կամ մի ուրեք
մասի մակերևույթը անցկացվել հարթ թղթի վրա: Այդ բոլորը
մեծ նշանակություն ունեն քարտեզագրության համար:

Ոչ պակաս կարևոր են քարտեզների ձևավորման խնդիր-
ները, սպագրական տեխնիկան, քարտեզագրական հրատարա-
կությունների պատրաստման ամբողջ պրոցեսը:

Մինչ Սովետական իշխանության հաստատվելը մեզ մոտ,
Հայաստանում չի եղել ոչ մի գիտական հիմնարկություն և չի
եղել քարտեզագրական հրատարակությունների համար որևէ
հիմնարկ, գիտական և տեխնիկական բաղա:

Ուստի և մինչև 1920 թվականը հայ տպագիր քարտեզագրութիւնը ամբողջապէս գտնվել է օտար, հեռավոր կամ մոտակա վայրերում:

Հայ տպագիր քարտեզագրութիւնը գիտական և տեխնիկական տեսակետից առաջին ժամանակաշրջանում (1695—1828) կրել է հոլանդական, գերմանական, օսթրիական, ֆրանսիական, իտալական քարտեզագրութիւնի ազդեցութիւնը:

Երկրորդ ժամանակաշրջանում (1828—1920) հայ քարտեզագրութիւնի պատմութիւնի մեջ մեծ դեր է կատարել ռուսական (արևելակովքոսկան) միջավայրը՝ կապիտալիստական հասարակարգին համապատասխան:

Վերջապէս երրորդ ժամանակաշրջանում հանդես է գալիս բուն Հայաստանը, որը իր վրա կրում է սովետական-ռուսական կուլտուրայի բարեբար ազդեցութիւնը:

Ոչ մի ընդհանուր մտազոյգութիւն չենք տալիս այն, որ կ'աշխարհագրական գիտութիւնի և քարտեզագրութիւնի տեխնիկայի վիճակը վերջին հաշիւով պայմանավորված են եղել արտագրոգական ուժերի զարգացումով, կախում են ունեցել տիրող դասակարգի շահերից և ուղղութիւն են ստացել հասարակական կարգերին համապատասխան:

Զարմանալի չէ, որ առաջին ժամանակաշրջանում հայ ցրված վաճառականութիւնի տնտեսական պահանջները բավարարելու համար տպագրվել են աշխարհի քարտեզներ, իսկ այն ժամանակվա կրթված հոգեկորական դասի զաղափարախոսութիւնի համապատասխան՝ լույս են ընծայվել «Աւետեաց Երկրի», «Սուրբ Երկրի» քարտեզներ: Տուրք տալով քաղաքական իշխանութիւն, մոմենտի պահանջներին՝ տպագրել են Օսմանյան պետութիւնի և այն ժամանակ նրան ենթակա՝ Ռուսիայի, Արիւսի, Սև ծովի քարտեզները, ինչպէս և պատմական Հայաստանի քարտեզները:

Հետագայում, երբ ռուսական իշխանութիւնի տիրապետութիւնի ժամանակ Անդրկովկասում զարգանում է արդյունաբերական կապիտալը, տեսնում ենք թէ ինչպէս այդ դասակարգի շահերին համապատասխան և սզգայնական նպատակներով տպագրվում են ժամանակակից Անդրկովկասի, Հայաստանի և հարևան երկրների (որպէս տնտեսական շուկաների) քարտեզներ:

Վերջապէս, երրորդ ժամանակաշրջանում, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեւոլյուցիայից հետո, պրոլետարիատի հաղթանակի և Սովետական իշխանութիւնի հաստատման շնորհիվ,

ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Հայաստանում ստեղծվում է նոր հասարակարգ՝ նոր պահանջներով:

Սովետական Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդին աջակցելու, աշխատանքի արտադրողականութունը բարձրացնելու, Հայաստանի բնական հարստութուններն օգտագործելու համար անհրաժեշտ էր բարձրացնել աշխատող ժողովրդի քուսավորութունը, հաստատել դիտական հիմնարկներ, ուսումնասիրել երկրի արտադրողական ուժերը և արտադրական հարաբերութունները:

Կոմսունիստական պարտիայի և Սովետական իշխանության ջանքերով Հայաստանում ստեղծվել են Հայկական ՄՍՌ Գիտությունների ակադեմիան իր 35 գիտահետազոտական հիմնարկներով, Երևանի պետական համալսարանն ու 14 այլ բարձրագույն ուսումնական հիմնարկներ, որոնք բազմալիզմանի ուսումնասիրում են երկրի բնական հարստությունները: Մեր ժամանակաշրջանում ուսումնասիրության, ինչպես նաև քարտեզագրության օբյեկտներ են հանդիսանում Հայաստանը, Սեանա լիճը, Հրազդան գետը, Արագած լեռը, Արարատյան դաշտը, Հայկական ՄՍՌ արտոնները, հանքերը, անտառները, կուրորտները և այլն, նաև ՄՍՌՄ (և նրա մասերը), որպես մեր մեծ Հայրենիք: Իսկ ընդհանուր կրթության տեսակետից ուսումնասիրվում և հրատարակվում են նաև գլխուսներ, աշխարհի, աշխարհամասերի քարտեզներ և այլն:

Արդի հայ քարտեզագրությունը սերտորեն կապված է սովետական-ռուսական քարտեզագրության և աշխարհագրական գիտության հետ:

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Հայ տպագիր քարտեզագրությունը, սկսած 1695 թվականից մինչև մեր օրերը, հայտնի է բազմապիսի տեսակներով: Այդ բազմապիսությունն աչքի է ընկնում առավելապես երրորդ՝ սովետական ժամանակաշրջանում:

Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների մեջ, որպես ընդհանուր կարգ, հայտնի են հիմնական երեք տեսակներ՝ գլխուսներ, ատլասներ և առանձին քարտեզներ:

Պատրաստված զլոբուսները, թե՛ շարժականը (պորտատիվ)¹⁾ (25 սմ տրամագծով) և թե՛ մեծադիր թանգարանայինը՝ (60 սմ տրամագծով), թե՛ք առանցքով են, ունեն աշխարհագրական աստիճանացանց, գունավոր են, հենված են պատվանդի վրա: Գար-

տեղագրական հրատարակութունների շարքում սովորաբար գլորուները սակավաթիվ են:

Աշխարհագրական ատլասները* տարբեր չափաի են, սկսած 4րդանի ծավալից մինչև սեղանինը՝ պարունակում են 3-ից մինչև 20 և ավելի քարտեզագրական թերթ (կամ ինչպես արևմտահայերեն են ասում, հետեկով այլազգիների օրինակին, տախտակ): Առասի քարտեզները զանազան մասշտաբի են, գունավոր, երբեմն նրանց կցված է տեքստը-բացատրականը, հաճախ կազմով են: Ատլասները նմանապես շատ չեն:

Առուններով ու տիրածով շատ են և խիստ բազմազան ստանձին քարտեզների հրատարակութունները: Այս տիպի քարտեզներից փոքրերը գրքի էջի մեծության են, երբեմն է՛լ ավելի փոքր, իսկ մեծերը՝ դպրոցական-գասարանական, պատին կախովի քարտեզներ՝ 2 մ × 1,5 մ չափսի: Հենց առաջին հայերեն տպագիր քարտեզը, որը լույս է տեսել 1695 թվականին Ամստերդամում, եղել է այդ մեծության:

Առանձին քարտեզները երբեմն եղել են սե կամ մեկ-երկու գույնի (գարջնագույն և կապույտ), հաճախ մի քանի՝ երեքից ավելի գույնով: հազվագյուտ դեպքերում՝ բազմագույն, մինչև իսկ 14 գույնի, ինչպես, օրինակ՝ 1938 թվականին Երևանում տպագրված 1 : 1.000.000 մասշտաբի ՎՍՍՀ-ի Հայաստանի շրջանային տնտեսական քարտեզն է: Առանձին քարտեզներ տեղոված են, մեծ մասամբ, մեկ թերթի վրա, երբեմն 2, 4, 6, թերթերի վրա: մի քանիսը փակցված են կտավի վրա և ամրացված երկու (վերին և ներքին) ծայրերին կտր փայտերով:

Բարձրաքանակ քարտեզները թվով սակավ են, բայց բովանդակությամբ հետաքրքիր: Դրանք ունենալ կերպով պատկերացնում են տվյալ վայրի, երկրի մակերևույթը՝ լեռնաշղթաները, լեռնազադաթները, հովիտները, սարահարթերը, գոգավորությունները, ջրային տարածությունները, բնակավայրերը և այլն:

* Աշխարհագրական քարտեզների ժողովածուները անվանվել են «Ատլաս» անվանումով, որ առաջին ժողովածուն՝ Գ. Մերկատորի ատլասը, որը լույս է տեսել 1595 թվականին, շաղկի վրա նկարված են ատլասները՝ ռուսերեն պահած ունենալով երկրագունքը: Հունարեն ատլաս (սեռ. հոլով ատլանտոս) անվանում էին հսկաներին, որոնք ըստ հին հույների պատկերացման իրենց ուսերի վրա պահում էին երկրամասերի ծայրերը՝ Աֆրիկայի արևմտյան եզրին, որտեղ Ատլասի լեռներն են:

Առավել պատկերավոր են գունավորները: Բարձրաքանդակ հայ քարտեղները սովետական ժամանակաշրջանի արտադրություններ են, մեծ ությունը գրքի մեկ էջից մինչև մեծ սեղանի չափով — $21 \times 1,5$ մ: Փոքրերը պատկերացնում են սեպուղու լիկայի սրկէ գետի ձորը կամ Սևանա լճի ավազանը, մեծերը՝ ամբողջ Հայկական ՍՍՌ-ն:

Չափազանց դժվար է կատարել գրքերի մեջ գետեղված, դանազան աշխատություններին կցված, հայերեն քարտեզների ցուցակագրումը. դրա համար հարկավոր է երկար ժամանակ, լայն հնարավորություններ, կողմնակի մեծ աջակցություն, սրպեսզի աշխարհում լույս տեսած նման բոլոր հրատարակությունների հայ քարտեղները մի ցուցակի վերածել և գրի առնել: Մենք այս աշխատության մեջ քարտեղագրական հրատարակությունները ցանկում այդ տիպի քարտեղները չենք նշել, դրանցից միայն տեքստում նշել ենք շատ սահմանափակ օրինակներ, որպես նման կարգի քարտեղների նմուշներ:

Քարտեղագրական մյուս կարգի սպագրական հրատարակությունները սոսկ Սովետական իշխանություն ժամանակվա արգասիքներ են: Քաղաքների հատակագծերը (սլաններ), օրինակ, Երևան քաղաքի հին և նոր հատակագծերը, հրատարակվել են Հայկական ՍՍՌ մայրաքաղաքի շինարարության համար, կամ թե տուրիստական նպատակներով: Սովետական Հայաստանի ուրվագծային (սխեմատիկ) քարտեղները (1-ից 3 գույնի), 1:1.000.000 և 1:500.000 մասշտաբով, հրատարակվել են գիտական աշխատանքների համար: Հրատարակվել են աշխարհագրական տեսքեր՝ համը քարտեղներով, գյուղացական պարապմունքների համար, կաղվել և սպագրվել են քարտոգրամներ՝ տնտեսական աշխարհագրության ձեռնարկների համար, վերջապես լայն մասսաների համար լույս են ընծայվել զանազան երկրների քաղաքական քարտեղներ, քարտեզ-բացիկներ՝ Սովետական Հայաստանը իր վարչական ստորաբաժանումներով, Հրատարակվել են նաև քարտեզ-սլաներ:

Հայ սպագրի քարտեղագրությունն, առավել սովետահայկականը, այդպիսով, իր տեսակների նմուշներով ետ չի մնացել ուսսական և սովետական քարտեղագրական հրատարակություններից:

ՀԱՅ ԲԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍՇՏԱՐՆԵՐԸ,
ՊՐՈՅԵԿՏԱՆԵՐԸ, ԱՍՏԻՃԱՆԱՑԱՆՑԸ, ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆԵՐԻ
ԸՆԴԳՐԿՈՒՄԸ

Մասշտաբների տեսակետից ընդհանուր քարտեզագրությանը համապատասխան հայ քարտեզագրական հրատարակությունները բազմազան են: Թոշոբ տերիտորիաներ ընդգրկող հայ քարտեզները փոքրամասշտաբ են, օրինակ, աշխարհամասերի համար՝ 1:10.000.000, 1:22.000.000, 1:30.000.000 մասշտաբներով: ՍՍՌՄ և առանձին պետություններ ընդգրկող քարտեզների մասշտաբները՝ 1:5.000.000, 1:2.500.000 են, չին Հայաստանի և ՀՍՄՍ տերիտորիաներն ընդգրկող քարտեզները 1:1.000.000, հաճախ խոշորամասշտաբ են՝ 1:500,000 և 1:200.000: Ավելի խոշորամասշտաբ են, օրինակ, Սևանա լճի քարտեզները՝ 1:100.000, կամ Երևանի և շրջակայքի քարտեզները (հատակագծերը) — 1:20.000, Այդպես են հայ քարտեզների թվային մասշտաբները: Գծային մասշտաբների երկարության չափերը այլ կարգի տարբերություններ ունեն: Օտարերկրյա հայ քարտեզագրական հրատարակություններում գծային մեկ սանտիմետրին համապատասխանում են իտալական կամ անգլիական մղոններ. ցարական Ռուսաստանի ժամանակվա հայ քարտեզագրական հրատարակություններում — 1 մատնաչափը հավասար է իրական վերստին. իսկ սովետահայ քարտեզներում 1 սանտիմետրը հավասար է կիլոմետրի:

Բարձրաքանակ քարտեզները հորիզոնական մասշտաբի հետ միասին ունեն նաև ուղղահայաց մասշտաբներ, որոնց հարաբերականը, օրինակ, ՀՍՄՍ բարձրագիթ քարտեզներում եղել է 1:5, 1:6, 1:7, 1:10:

Պրոյեկցիաների խնդրում հայ քարտեզագրական հրատարակությունների հեղինակները կամ խմբագիրները, կազմողները կամ գծագրողները չեն հորինել և ոչ մի նոր պրոյեկցիա, այլ հետևել են ընդունված և ժամանակին տիրող պրոյեկցիաներին: Հաճախ ընդօրինակել և արտագծել են գոյություն ունեցողը: Կիսագնդերի քարտեզներում գործադրվել են օրթոգրաֆիկ, հաճախ ստերեոգրաֆիկ պրոյեկցիաներ, աշխարհի բացված քարտեզներում կիրառվել են՝ Մերկատորի գլանային պրոյեկցիան, վերջերս առավել Յնիթի-Սի-Կ-ի* հաջող պրոյեկցիան: Եվրոպայի,

* Центральный научно-исследовательский институт геодезии, аэросъёмки и картографии.

Ռուսաստանի, ՍՍՌՄ-ի քարտեզներում աիրողը կոնական պրո-
յեկցիան է, Հայաստանի, ՀՍՄՌ-ի մեծամասշտաբ քարտեզնե-
րում — բազմակողանի (многосторонние) պրոյեկցիաները և այլն:

Այս կամ այն պրոյեկցիային հատուկ շեղումներն ու տերի-
տորիաների գծագրման ազավազույթները համապատասխան կեր-
պով արտացոլվել են նաև հայ քարտեզագրական հրատարակու-
թյուններում: Պրոյեկցիաների զանազան թերություններից մի-
անգամայն զերծ են ինչպես մյուս լեզուներով, այնպես էլ հու-
յերեն գլոբուսները:

Բազմազանություն են ներկայացնում հայ քարտեզագրա-
կան հրատարակությունները նաև աշխարհագրական աստիճա-
նացանցի տեսակետից:

Կիսադնդերի քարտեզներում աշխարհագրական լայնության
աստիճանները նշանակված են աջ և ձախ կողմերին՝ 10-յակ
աստիճաններով, աշխարհամասերի, Ռուսաստանի, ՍՍՌՄ քար-
տեզներում՝ 2-ական աստիճաններով, Հայաստանի և Հայկական
ՍՍՌ քարտեզներում՝ 30 կամ 15 րոպեներով, Երևանի հատակա-
գծերում նշված են միայն աշխարհի (հորիզոնի) կողմերը, զբլ-
խավորապես սլաքով՝ հյուսիսն ու հարավը:

Հայ քարտեզագրության օրինակներում միշտ վերևի կող-
մում հյուսիսն է, քանի որ այդ քարտեզները լույս են տեսել
XVII դարի վերջերից, Հայտնի է, որ այլևիլ հին քարտեզներում,
հասկանալի կերպով, հարափն է եղել դարձված դեպի վերև:

Երկայնության հաշվումները գլխավոր կամ 0 (պայմանա-
կան) միջօրեականից նույնպես տարբեր են: Օտարերկրյա հայ
քարտեզներում գերակշռողը, աշխարհագրության մեջ քննումովա-
ծից Ֆեոոյի միջօրեականն է, որի դման ղեպքում Եվրոպան,
Աֆրիկան, Ասիան լինում են Արևելյան կիսագնդում իսկ Ամե-
րիկան Արևմտյան կիսագնդում: Օտարերկրյա հայ քարտեզնե-
րում տեղ են գտել նաև Փարիզի և Գրինիչի միջօրեականները:
Ինչպես հայտնի է, Փարիզի միջօրեականը գործ էածվել մեծ
մասամբ Ֆրանսիայում և եվրոպական երկրներում, իսկ Գրինի-
չինը (Լոնդոնի արվարձանը) ծովային (նավագնացության) քար-
տեզներում: Ռուսահայ և սովետահայ քարտեզներում աշխարհի
և կիսագնդերի համար գործ էածվել Ֆեոոյի միջօրեականը, իսկ
աշխարհամասերի, Ռուսաստանի, ՍՍՌՄ, Հայաստանի, Հայկա-
կան ՍՍՌ-ի քարտեզներում՝ Պուլկովոյի (Լենինգրադի մոտ աստ-
ղագիտարան) և Գրինիչի միջօրեականները: Մխիթարյանները,
որպես փորձ, մի քանի քարտեզներում աշխարհագրական երկայ-

նությունը նշել են Արարատ (Մասիս) սարից, սակայն այդ հետաքրքիր փորձը, հասկանալի է, մնացել է առանց ընդօրինակման:

Աշխարհագրական երկարության աստիճանները, սովորականի նման, հայ քարտեզագրական հրատարակություններում նըշված են քարտեզներին շրջանակների վերի և ցածի մասերում, իսկ կիսագնդերի քարտեզներում՝ հասարակածի վրա:

Տերիտորիայի (երկրների) ընդգրկման հարցում հայ քարտեզագրական հրատարակությունները նմանապես ներկայացնում են մեծ դիապոզոն: Նրանց բովանդակությունն են կազմում՝ Նրկան քաղաքի տերիտորիան, Սևանա լիճը, Նոր Բայազետի գավառը, Ղրիմը, Կովկասը, Օսմանյան պետությունը, Բալկանյան թերակղզին, ՄԱՌՄ Եվրոպական և Ասիական մասերը առանձին կամ միասին, աշխարհամասեր՝ Եվրոպան, Ասիան, Ամերիկան, Աֆրիկան, Ալյատալիան, կիսագնդերը, վերջապես ամբողջ աշխարհը (կիսագնդերով կամ բացված պրոյեկցիայով):

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԼԵԶՎԱԿԱՆ-ՏԱՌԱՂԱՊՁԱՅԻՆ ԿԻՐԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները մեծ մասամբ լույս են բնծայվել հայերեն, մասամբ՝ ռուսերեն, երբեմն հայերեն-ռուսերեն, հայերեն-ֆրանսերեն, հայերեն-թուրքերեն, հազվադեպ դեպքերում՝ ֆրանսերեն, իտալերեն, թուրքերեն, քրդերեն:

Հայերի հրատարակած ռուսերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, թուրքերեն քարտեզներում աշխարհագրական անունների տառագարձության հարցում հետևել են այդ լեզուներով դորձածվող աշխարհագրական անուններին:

Մինչդեռ հայ քարտեզագրական հրատարակություններում գործածված աշխարհագրական անունների հայերեն տառագարձության խնդիրը հանդիսացել է խիստ ուրույն, բարդ և դժվարին: Այդ հարցում հայ քարտեզագրական հրատարակություններ կազմողները, խմբագրողները, խորհրդատուները, նախաձեռնողները, քարտեզագիրները աշխատել են մեծ մասամբ ինքնուրույնարար և հարկադրված են եղել հազթահարել լեզվական բովանդակության դժվարություններ:

Համեմատարար ավելի դյուրին է եղել այդ հարցը լուծել մեկ լեզվով զրված առանձին երկրի քարտեզների աշխարհագրական անունները հայերենի վերածելու կամ թարգմանելու ժամանակ: Օրինակ՝ «Ռոսիայի» քարտեզը հայերենի վերածելու կամ թարգ-

մանելու ժամանակ հայ աշխարհագրեա հեղինակը, կամ գծա-
դրող քարտեզագիրը դորձ ունէր թշուրքական, հունական, բուլղա-
րական աշխարհագրական անունների հետ, «Ղըրմի» քարտեզում՝
ուռսական և թաթարական անունների հետ, «Պողեստինի» քար-
տեզում՝ հրեական և արաբական անունների հետ, «Անգրիովկա-
սի» քարտեզում՝ ավելի բարդ էր Վրացական, հայկական, պըր-
բեջանական աշխարհագրական անուններից բացի, դորձ են
ուռնեցի նաև արխագական, օսական անունների, ինչպես նաև
իրանական, թուրքական և այլ անունների հետ: Առավել
բարդ է աշխարհագրական անունների հայերեն տառագարձու-
թյան խնդիրը «Ռուսաստանի, ՍՍՌՄ» քարտեզներում (քանի
որ Ռուսաստանի, ՍՍՌՄ ժողովուրդների թիվը հարյուրից ավելի
է). բայց այդտեղ օգնութեան է գալիս սուսերեն լեզվով գոր-
ծածված տառագարձութեանը: Այնուհանդերձ, ՍՍՌՄ մի շարք
ժողովուրդներ, հայերի նման ունեն հ, ք, փ, թ, ձ, ճ, ճ, դ,
հնչյունները: Հասկանալի է, որ պետք է օգտագործել այդ տա-
ւերը համապատասխան երկրների աշխարհագրական անուննե-
րում, օրինակ՝ Թիոդոսիա, Տաշքենդ, Թալմիշ, Աղզամ, Ճիաթու-
րա, Բաքու, Փսիի և այլն: Նմանապես դժվար է «Եվրոպայի»
քարտեզում մի քանի տասնյակ ժողովուրդների աշխարհագրա-
կան անունները հայերենի վերածելը:

Սակայն, չափազանց բարդ է «Աշխարհի» կամ «Կիսագնդե-
րի» քարտեզում աշխարհագրական անունների հայերեն թարգ-
մանելը կամ տառագարձելը: ՍՍՌՄ (այդ թվում Կովկասի) ազ-
գութեաններից բացի, աշխարհագրական անուններ դորձ են ան-
վում առնվազն հետեյալ լեզուներով՝

Հեռավոր Արևելքում՝ չինարեն, ճապոներեն, կորեական լեզ-
վով և այլն:

Մերձավոր և Միջին Արևելքում՝ արաբերեն, պարսկերեն,
թուրքերեն և այլն:

Հնդկաստանում՝ հնդկական, բենգալյան, դրավիդյան լե-
զուներ:

Եվրոպայի Միջերկրականի երկրներում՝ ռոմանական լեզու-
ներ՝ իտալերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն, նաև հունարեն և այլն:

Եվրոպայի մյուս մասերում՝ սլավոնական՝ լեհական, չե-
խական, բուլղարական, հարավ-սլավոնական և այլն, գերմանա-
կան, անգլիական, սկանդինավյան ժողովուրդների, կելտական՝
բասկերի (Իսպանիայում), իռլանդական, նաև մի շարք այլ ժո-
ղովուրդների լեզուներով:

Ամերիկայում՝ հնդիկների, անգլո-սաքսոն, սոմանական (սորտուգալականը՝ Բրազիլիայում, իտալականը՝ Լատինական Ամերիկայի մյուս երկրներում), ինչպես և էսկիմոս ժողովուրդների լեզուներ (Հյուսիսային Ամերիկայի ծայր հյուսիսում):

Աֆրիկայում՝ եթովպական (համեշական), նեգրական ժողովուրդների, արարական ցեղերի լեզուներ և այլն:

Աշխարհի և կիսագնդերի քարտեզները աշխարհագրական անունների տեսակետից ներկայացնում են խիստ ճոխ պատկեր: Այդ տեսակետից պատկերացնում ենք Ամստերդամում 1695 թվականին հրատարակված աշխարհի առաջին հայերեն քարտեզի տեքստի տառագարձության խնդրի բարդութունը վանանդեցիների համար:

Աշխարհագրական անունների տառագարձության խնդիրը, մասնավորապես հայերեն տառագարձնելու հարցը, առանձին ուսումնասիրության նյութ կարող է ծառայել: Անհնարին է այս աշխատության մի փոքր զլխում լուծել այդ բարդ և բազմակողմանի, երկար պատմություն ունեցող և հեռաքրքիր խնդիրը: Մենք կարող ենք միայն շոշափել այն՝ մասնակի կերպով և, թերևս, նշել մի քանի աչքի բնկնող օրինակներ, քանի որ ստորև, առանձին հայերեն քարտեղագրական հրատարակությունները գննելիս, տեղում հիշատակելու ենք տառագարձության վատտեր:

Օրինակ, դերմանական ժողովուրդների աշխարհագրական անունները հայերեն տառագարձնելիս գործ ենք ածում շք, շթ, շփ, շնչյունները՝ Գյոլն, Թյուբինգիա, Սաքսոնիա: Մինչդեռ լատինական ժողովուրդների աշխարհագրական անունների նկատմամբ հայերենում այդ չի արվում: Մենք արևելահայերս, այսպես, գործ ենք ածում և դրում ենք՝ Կանն այլ ոչ Քանն, Տուլուզ այլ ոչ Թուլուզ, Պրովանս այլ ոչ Փրովանս. ճիշտը պետք է լինի նաև Պարիզ, այլ ոչ Փարիզ (վերջինը արագիցիա է դարձել):

Մի այլ օրինակ. շղ շնչյունը և տառը գործ ենք ածում աղբրեջանական անունները հայերեն տառագարձնելիս՝ Աղզաշ Աղատափա, Աուբա և այլն: Իսկ թուրքմենական տառագարձությանը համապատասխանում է շղ շնչյունը՝ Կարակում, Կղըլ-Արվատ, Կարա-Բոզազ գուլ և այլն:

Աշխարհագրական անուններ կան, որ սովորաբար արվում են քարգմեղուքյամբ: Օրինակ, հայ քարտեղագրական հրատարակություններում հայերեն արվում են այսպես՝ Արևելա-եվրոպական կամ Մեծ Ռուսական հարթություն, Հրո Երկիր, Բարենուսոս հըր-

վանդան, Արջի կղզի, Կանաչ հրվանդանի կղզիներ: Այն ծովերը, որոնք կրում են զլխավոր գույների անուններ, թարգմանաբար անվանում ենք՝ Սև, Սպիտակ, Կարմիր, Դեղին:

Սշխարհագրական անուններ էլ կան, որ չեն թարգմանվում, այլ հայ քարտեզագրական հրատարակութուններում հայերեն սովորաբար առաջարկվում են.

Օրինակ, Նովգորոգ (սուսերեն — Նոր քաղաք), Բարեւմանդերի նեղուց (արաբերեն — Արտասուքի, որովհետև այդտեղ լինում են խիստ փոթորիկներ և ելել են նավերի խորտակումներ մարդկային զոհերով, այդ պատճառով արաբներն անվանել են Արտասուքի նեղուց), Նյուֆաունդլենդ կղզի (անգլերեն — Նոր հայտնաբերված երկիր), Հոանգհե կամ Նոանխե գետ (չինարեն — Դեղին գետ), Փխենյան (կորեական լեզվով Հարթ վայր), Կարակում (թուրքմեներեն — Սև ավազ) անապատ, Վրգոգերո լիճ (Սովետական Կարելիայում), Մոն-Բլան լեռնագագաթ (ֆրանսերեն — Սպիտակ սար, Ալպյան լեռների ամենաբարձր գագաթը), Պամիր լեռնաշխարհ (երկնքի տանիք) և այլն և այլն. այս թվարկումը կարելի էր շարունակել:

Հայ քարտեզագրական հրատարակութուններում կան աշխարհագրական անուններ, որոնք գործ ենածված ապրակիրայայտվածի ներքին թվին են սրտականում հետևյալ անունները՝

Նոր երկիր կղզին երբեմն գրվել է Նոր Ջեմլյա (արևմտահայերը՝ երբեմն Ջեմլյա) կղ., կամ Նովյա Ջեմլյա կղ. (Ռուսաստանում, ՍՍՌՄ-ում):

Հյուսիսային ծով, որն առաջներում անվանվել է Գերմանական ծով (Եվրոպայում):

Կարմիր գետ, մի այլ քարտեզում Ռեդ սիվեր գ. (Հյուսիսային Ամերիկայում):

Նոր Օսլեան (քաղաք է)՝ Նյու Օսլեան ք. (Միացյալ Նահանգներում):

Լա-Մանշ նեղուց, երբեմն՝ Անգլիական նեղուց (Եվրոպայում):

Սեծովյան տափաստան, կամ թե Սեծովյան ստեպներ (Ռուսերինայում):

Նման երևույթը վերջերս շատ է նշվել կորեական աշխարհագրական անունների նկատմամբ, Կորեայի քարտեզներում:

Սեուլ կամ Կեյձյո (մայրաքաղաքը):

Փուսան կամ Փուգան (նավահանդիստը):

Նակտոնգան գետ կամ Ռոկոտուկո գ.:

Չեչժուդո կղ. կամ Սայսյու կղ. (նույնիսկ երրորդ անունը
Կվելյարու կղ.)

Պակտուսան լեռ կամ Բազդոշան լեռ և այլն:

Կորևական անուններին զուգահեռ գործ են անվել չինական,
հաև ճապոնական անուններ:

Ոչ պակաս օրինակներ է տալիս այդ տեսակետից Սովե-
տական Հայաստանը.

Արագած լեռ (առաջ Ալագյազ, Ալագյոզ):

Գեղամա լեռնաշղթա (Աղմաղանի լ-շղթա):

Հրազդան գետ (Ջանգու գետ):

Որոտան գետ (Բարդուշատ գետ, Բազարչաչ գ.):

Սևանա լիճ (Գյոկչա լիճ), Գեղամա ծով:

Այդ կարգի անունները կարելի է հասցնել Հայաստանում
հարյուրի:

Արևմտյան Հայաստանի աշխարհագրական անուններում
պահպանվել է թուրքական տառագարձությունը:

Հայկական ՄՍՌ կառավարության որոշմամբ Սովետական
Հայաստանի աշխարհագրական օտարառի անունները այժմ դարձ-
ված են հայ ժողովրդի համար հարազատ: 1949 թ. Թբիլիսիի
քարտեզագրական գործարանում հրատարակված Հայկական ՄՍՌ
ուսումնական ֆիզիկական քարտեզում (մ. 1 : 800.000) նըշ-
ված են աշխարհագրական գլխավոր օբյեկտների ցուցակով ճշտ-
ված անունները: 1951 թ. լույս է տեսել Հայկական ՄՍՌ Գիտու-
թյունների ակադեմիային կից Հայկական աշխարհագրական ըն-
կերություն կողմից կազմված «Հայկական ՄՍՌ աշխարհագրական
անուններ» գիրքը հայերեն և ռուսերեն:

Ոչ պակաս լուրջ խնդիր է հանդիսանում Հայաստանի և
հայկական աշխարհագրական անունների թարգմանությունը և
տառագարձությունը ռուսերեն կամ օտար լեզուներով, երբ Հա-
յաստանի քարտեզները լույս են ընծայվում ռուսերեն կամ
օտար լեզուներով:

Բերենք մի քանի օրինակներ:

Հայերեն թ տառը տառագարձվում է Դ-ով.

Թալին — Талин.

Հայերեն ծ տառը — Ц-ով.

Ծաղիածոր — Цахкадзор.

Հայերեն ճ-ն ռուսերեն Կ-ով.

Ճավախոտ — Чавахот.

Հայերեն ջ-ն սուսերեն ճж-ի.

Ջրվեժ — Джырвеж.

Բայց Գիլիջանը գրվում է ըստ սովորության՝ Дилижан, իսկ էջմիածինը — Эчмиадзин (պետք է ճիշտը գրվեր — Эджмиацин):

Հայերեն դ տառը — սուսերեն Դ-ով.

Գեղամա լ-շղթա — Гегамский хребет.

Երբեմն Խ-ով — Պաղակն — Пахаки.

Ադրբեջանական Աղբուլազ անունը տառադարձվել է դա-նադան կերպով՝ Агбулаг, Акбулак, Ахбулах.

Հայերեն հ-ն սուսերենում հիմնականում գուրո է ընկել:

Հոկտեմբերյան քաղաք — г. Октемберян.

Հալիձորի լիճ — оз. Алиндзор.

Հալավար գետ — р. Алавар և այլն:

Այս առթիվ Սովետական Ռուսաստանի տառադարձական հանձնաժողովի կողմից մշակված է համապատասխան հրահանգ, սրին մասնակցել են Սովետական Հայաստանի լեզվաբանները և աշխարհագետները:

Սովետական Հայաստանի բնակավայրերի և, սոհասարակ, վարչական օրյեկտների անունների ճշտման գործը պատկանել է Հայկական ՄՍՌ Գերագույն Սովետի վերահաստիճյանը և կա-տարվել է նրա Տառագարձական հանձնաժողովի կողմից:

Սովետական Հայաստանի ֆիզիկո-աշխարհագրական օրյեկտ-ների (լեռների, գետերի, լճերի և այլ) անունները ճշտվել են ՀՄՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Աշխարհագրական հանձնաժողո-վում, ընդունվել են Ակադեմիայի նախագահության նիստում և հավանություն ստացել Հայկական ՄՍՌ Գերագույն Սովետի նախագահության կողմից: Այդ հանգամանքը երբեմն աչքաթող է արվում մասնագետների կողմից:

Հայաստանում միայն սովետական օրոք է այդ գործը գլուխ բերվել կազմակերպված ձևով, գիտական հիմունքներով ու մե-թոդներով, գիտնականների կոլեկտիվ ուժերով:

ՀԱՅԵՐԵՆ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԼՈՒՅՍ ԸՆԾԱՅԵԼՈՒ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հայ քարտեզագրական հրատարակություններ լույս ընծա-յելու նպատակներն ու խնդիրները, ընդհանուր քարտեզագրու-թյան համապատասխան, տարրեր են և բազմազան: Այդ նպա-

տակներն ու խնդիրները կախում ունեն ոչ միայն քարտեզագրական հրատարակութիւնների տեսակներից ու բնույթից, նրանց կազմողներից ու խմբագիրներէից, նախաձեռնողներից ու հրատարակիչներից, այլև առավելագուստ ժամանակի պահանջներէից, քաղաքական կարգերէից, տիրող դասակարգի շահերէից:

Առաջին հայերէն քարտեզները վերաբերվել են «Աւետեաց երկրին», Պաղեստինին՝ հայ հոգևորական դասի կրօնական նպատակները բավարարելու համար: Ապա Աշխարհի քարտեզների ճանապարհների քարտեզների հրատարակման նպատակն է եղել ընդառաջել հայ առևտրական դասակարգի շահերին՝ աշխարհի զանազան մասերը, երկրները ճանաչելու, առևտրական ուղիներին տեղյակ լինելու: Այդ մասին պարզ ասված է 1849 թվականին Վենետիկում Մխիթարյանների հրատարակած Ատլասի տեքստի նախաշարժում՝ «աշխարհագրութեամբ արվեստներն ու վաճառականութիւնն ալ շատ կը յառաջանան»:

Արևմտահայերի հրատարակած՝ Ոսկորի, Ղրիմի քարտեզները համբնկել են Ղրիմի 1855—1856 թթ. պատերազմին:

1848 թ. Ֆրանսիական փետրվարյան բուրժուական ուղուցիան Եվրոպայում ալեկոծեց հասարակութեան լայն խավեր: Վենետիկի և Վիեննայի հայ Մխիթարյանները, հետևելով ժամանակի ոգուն, աուրք տվեցին աշխարհիկ դիտութեան և լուսավորութեան պահանջներին: 1849 թվականին Վենետիկում հրատարակեցին հայերէն առաջին մեծագիր (սեղանի) աշխարհագրական ատլասը («Աշխարհացոյց պատկերաց ատլասը»). իսկ 1850 թվականին Վիեննայում լույս րնծայեցին առաջին հայերէն մեծագիր գլոբուսը («Երկրագունդը»): Այդ Ատլասի և Երկրագնդի տիրաժը խիստ սահմանափակ և դներն էլ շատ բարձր էին, ուստի այդ քարտեզագրական հրատարակութիւնները կամ ունեւոր դասակարգերի համար եղան միայն մատչելի, կամ թե դարձան թանկարանային առարկաներ: Իհարկէ, եղել են նաև հրատարակութիւններ, որոնք օգտագործվել են նաև ուսուցողական նպատակով: Մխիթարյանների քարտեզագրական հրատարակութիւնները սպասարկել են Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանների և այլ դպրոցների կարիքները՝ «ի պետս ազգային դպրոցաց» (օրինակ՝ Ա. Ալադյանի 1860 թ. կազմած ատլասը, հրատարակված Վիեննայում):

Հայերի հրատարակած Բայկանյան թերակղզու, Օսմանյան կայսրութեան քարտեզները նպատակների տեսակետից համապա-

տասխանել են Բալիսյան պատերազմի այն ժամանակվա պահանջներին:

Ռուսական կայսրութեան ժամանակվա հայ քարտեզագրական հրատարակութեանները՝ թե XIX դարի հիսունական թվականներին Պուրաբաշյանի կազմած ուսսերին քարտեզները (Պատմական Հայաստան, Հայաստանը և հարևան երկրները), թե XX դարի սկզբներին և թե I-ին իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ լույս տեսած քարտեզները (Անդրկովկասի ազգագրական քարտեզը՝ ուսսերին, Հայաստանը և հարևան երկրները՝ հայերեն) հետապնդել են ազգայնական քաղաքական պահանջներ, ձգտել են բավարարել գլխավորապես հայ բուրժուազայի շահերը (հրատարակվել են Անդրկովկասի հայ կապիտալիստների միջոցներով):

Միանգամայն այլ կարգի նպատակներ և խնդիրներ են եղել առաջադրված սովետահայ քարտեզագրական հրատարակութեաններին:

Այս աշխատութեան վերջում կցված Սովետական Հայաստանի քարտեզագրական հրատարակութեաններ լույս բնծալող Հայկական ՄՍՌ բազմաթիվ հիմնարկների ցանկը և տեքստում նշված սովետահայ քարտեզագրական հրատարակութեաններին տեսակներն ու բնույթը վկայում են հետևյալի մասին:

Հայ քարտեզագրական հրատարակութեանների ճնշող մեծամասնութեանը՝ գլխորուսները, առյուծները, առանձին քարտեզները, աշխարհագրական տետրերը, բարձրաքանակ քարտեզները՝ Հայկական ՄՍՌ Լուսավորութեան մինիստրութեան պատվերով լույս են բնծայվել ուսումնական նպատակներով, դպրոցական աշխարհագրութեան դասավանդման, կրթութեան և աշխատավոր մասսաների բնագնանուր լուսավորութեան համար. այդ են ապացուցում նաև տասնյակ հազարներով տիրաժները:

Երևան քաղաքի հատակագծերի հրատարակութեանները հիմք են ունեցել Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքի արմատական վերաշինութեանը:

Հայկական ՄՍՌ մասնագիտական, սխեմատիկ քարտեզները, նաև Մեհան լճի, Արարատյան դաշտի և Հայաստանի այլ մասերի քարտեզներ հրատարակվել են Հայկական ՄՍՌ գիտահետազոտական հիմնարկների աշխատանքների համար:

Հայկական ՄՍՌ մի շարք վարչական քարտեզները հրատարակվել են պետական և տնտեսական հիմնարկների համար:

որոնց դործունեութիւնը ծախսուիմ է Սովետական Հայաստանի այս կամ այն վարչական շրջանում:

Քաղաքական-մասնայական քարտեզներ են լույս ընծայվել աշխատավորների լայն զանգվածների աշխարհագրական գիտելիքները խորացնելու նպատակով, ժամանակակից քաղաքական աշխարհը լավ ճանաչելու, քաղաքացիական գիտակցութիւնն է՛լ ամփելի բարձրացնելու համար:

Սովետահայ քարտեզագրութիւնը աշխատել է իրականացնել Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական իշխանութիւն լուսավոր առաջադրանքները:

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԴՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Մեծ բազմազանութիւն են ներկայացնում հայ քարտեզագրական հրատարակչութիւններն ըստ իրենց բնույթի, սևաթի և այլ կարգի են նրանց խմբավորումներն այդ տեսակետից:

Հիմնական խմբերն են կազմում՝

Ֆիզիկական քարտեզագրական հրատարակչութիւններ		
Քաղաքական	»	»
Տնտեսական	»	»
Պատմական	»	»

Այսպէս, օրինակ, հայերեն գլոբուսները ֆիզիկական են (Վիեննայում հրատարակված գլոբուսներից մեկը — քաղաքական է), իսկ հայերեն աւլասները՝ ֆիզիկական են, քաղաքական, պատմական և մասամբ տնտեսական:

Առանձին հրատարակված հայերեն քարտեզները ըստ բնույթի խիստ բազմազան են: Նշված չորս հիմնական բնույթից բացի, քարտեզները ստորաբաժանվում են նաև բազմաթիվ այլ մասնագիտական տեսակների. այդ առավելապես վերաբերում է սովետական ժամանակաշրջանի քարտեզներին:

Հայերեն քարտեզների տարբերութիւններն ըստ նրանց բնույթի նկատվում են նաև դանազան ժամանակաշրջանների համապատասխան:

Մինչսովետական ժամանակաշրջանում օտար երկրներում լույս աեսած հայերեն քարտեզները գլխավորապէս, պատմական և քաղաքական են, մասամբ ֆիզիկական, երբեմն՝ կրօնական բնույթի:

Թուսական տիրապետութեան ժամանակ լույս տեսած հայերէն քարտեզները նույնպէս քաղաքական, պատմական են, մասամբ ֆիզիկական և ազդագրական:

Սովետական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրատարակութեանները իրոք գտնուում են խիստ բազմազան և ճշիւ, այնպիսի բնույթի՝ որպիսին նախկինում երբեք չէր կարելի երևակայել:

Սովետական հրատարակութեանները ընդհանուր ֆիզիկական քարտեզների շարքում մենք տեսնում ենք նաև մասնագիտական-ֆիզիկական քարտեզներ՝ գիպսոմետրիկ, գեոմորֆոլոգիական, երկրաբանական (գեոլոգիական), կլիմայագիտական, հիդրոգրաֆիկ, հոպոգիտական, բուսաբանական, բնական շրջանացման և այլն:

Քաղաքական բնույթի քարտեզներն էլ իրենց հերթին ստորաբաժանվում են՝ զուտ քաղաքական, վարչա-քաղաքական և զուտ վարչական:

Պատմական բնույթի հայերէն քարտեզները ժողովրդագրագիտական են՝ զուտ պատմական, պատմա-քաղաքական, սեփույթագիտական և այլն:

Տնտեսական բնույթի հայ քարտեզագրական հրատարակութեանները, բացի ընդհանուր տնտեսականից, նաև նեղ մասնագիտական են, օրինակ, էլեկտրիֆիկացման, տրանսպորտային, սուղման, արտոնների, արդյունաբերութեան, գյուղատնտեսութեան ճյուղերի և այլն:

Սովետական ժամանակաշրջանում հրատարակվել են նաև տուրիստական, առողջապահական (բժշկական) և այլ բնույթի քարտեզներ:

Երբեմն քարտեզները հրատարակվել են խտուր բնույթի:

Օրինակ՝ ֆիզիկական-քաղաքական, ֆիզիկական-տնտեսական, քաղաքական-տնտեսական, պատմա-քաղաքական, պատմա-ֆիզիկական, պատմա-տնտեսական, գիպսոմետրիկ-տնտեսական և այլն:

Թագմական բնույթի քարտեզները առաջներում սովորաբար զատոււմ էին ըստ հատուկ տեսակների՝ օրինակ, տեղագրական (տոպոգրաֆիկ) քարտեզների, դադտնի համարված համր քարտեզների, բերդերի (крепость) քարտեզների և այլն:

Այժմ հաստատված է, որ անխտիր բոլոր բնույթի (գլխավորապէս խոշորամասշտաբ) քարտեզներն ունեն սագմական նշանակութեան. բոլոր կարգի, տեսակի, բնույթի քարտեզները,

որոնց վրա ցույց են տրված՝ բնակչության կազմը, հացարույսերի տեսակները, կենդանիները և, առհասարակ ամեն ինչ, կարող են օգտագործվել երկրի պաշտպանության նպատակներով: Ուրեմն չկա մի վերեկ քարտեզ, որը չունենա ուղղակիան նշանակություն:

Այդ պատճառով է, որ մենք, խմբավորելով հայ տպագիր քարտեզագրական հրատարակություններն ըստ բնույթի, չգատեցինք առանձին ուղղակիան քարտեզների խումբը. բայց զուտ այդպիսիք առհասարակ հայերեն չեն եղել:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ԱՅՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Հրատարակչական կարգի խնդիրներից են՝ քարտեզագրական (կազմողական) հիմնարկների առկայությունը, քարտեզագրական դործարանների (տպագրություն) վիճակը, քարտեզագրական կադրերի պատրաստումը, հրատարակության վերահսկողությունը, հրատարակության տիրույթը և այլն:

Միջոցովետական ժամանակաշրջանում քարտեզագրական (կազմողական)* հիմնարկ ունեցել են Մխիթարյանները՝ թե՛ Վենետիկում և թե՛ Վիեննայում, որոնք երբևէ առ երբևէ լույս են ընծայել հայ քարտեզագրական հրատարակություններ: Բայց մնացած ցեղքերում օտարերկրյա հայ քարտեզագրական հրատարակությունները կազմվել են և լույս ընծայվել տարբեր երկրներին քարտեզագրական հիմնարկներում, զանազան եղանակով՝ հայերի անմիջական մասնակցությամբ:

Ռուսական կայսրություն տիրապետության ժամանակ հայերը օգտվել են դոյություն ունեցող ռուսաց քարտեզագրական (կազմողական) հիմնարկներից:

Հայաստանում հայ ժողովուրդը ունեցել է քարտեզագրական (կազմողական) հիմնարկներ միայն սովետական ժամանակաշրջանում: Սկզբի շրջանում այդպիսի բաժիններ ունեցել են՝ Կենտրոնական վիճակագրական վարչությունը, Հոգադործության ժողկոմատը, Երևանի քաղաքային Սովետը, այնուհետև Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն, Հայկական Ռորհրդային Հանրապետությանը, Ժողովրդական լուսավորության կոմիտարիատը: 1943 թվականից դիտականորեն կազմակերպված ձևով՝ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի սիստեմում, նրա գիտական հիմնարկներ՝ Գեոլոգիական, Բուսաբանական, Տնտեսագիտության,

* Ռուսերեն՝ Картографические.

Պատմութեան ինստիտուտները, նաև Հայկական ՄՍԻ Գիտութեան թղթերի ակադեմիային կից Հայկական աշխարհագրական ընկերութիւնը: Սովետական Հայաստանում կան նաև մի շարք այլ հիմնարկներ, որոնք կատարում են նման աշխատանքներ և այդ բոլորն էլ գտնվում են Երևանում: Հարուստ ցանկը, որը որպէս համապատասխան հավելված կցված է այս աշխատութեան վերջում, վկայում է այն մասին, թէ որքան քարտեզագրական գիտական-կուլտուրական ուժեր են կենտրոնացած Սովետական Հայաստանում վերջին 30 տարվա ընթացքում:

Այլ պատկեր է ներկայացնում քարտեզների տպագրութեան գործը, քարտեզագրական գործարանների խնդիրը:

Մինչսովետական ժամանակաշրջանի և սովետական ժամանակաշրջանի միջև այս խնդրում նաև կան տարբերութիւններ:

Առաջին հայերէն քարտեզը՝ հռչակվոր «Համատարած աշխարհագրացք» տպագրվել է հայկական քարտեզագրական գործարանում:

Վենետիկի Մխիթարյանների քարտեզագրական հրատարակութիւնները փորագրված են Փրանսիական քարտեզագրական գործարանում և տպագրված Վենետիկում: Վիեննայի Մխիթարյանների քարտեզագրական հրատարակութիւնները՝ առաջին հայերէն գլոբուսը և այլ քարտեզներ պատրաստվել են Մխիթարյանների միջոցով ավստրիական (ազգական) քարտեզագրական գործարանում:

Նման կերպ է նաև կատարվել հայերէն մյուս քարտեզների հրատարակութիւնը:

Ռուսական կայսրութեան ժամանակ հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնները տպագրվել են ռուսական պետական քարտեզագրական գործարաններում՝ Պետերբուրգում, Քիֆիսում, Բարվում:

Սովետական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնները լույս են ընծայվել մեծ չափով սովետական գործարաններում, սովետական քարտեզագրական հրատարակութիւնների հետ: Քարտեզների հիմքերը, ուրվագծերը (կոնտուրները), գույները տպագրվել են միասին, և ապա ռուսերէն տեքստը և հայերէն տեքստը (աշխարհագրական անունները) առանձին-առանձին: Հայերէն տեքստի ճշտելը, գրելն ու խմբագրելը կատարվել են հայերէն, հայերի կողմից: Հուսանկարումը, ցինկագրումը, փորագրելը կամ վիմագրական աշխատանքը կատարվել է սովետական-ռուսական գործարաններում:

Սակայն, որպէս նորութուն հայ տպագիր քարտեզագրութեան 260-ամյա պատմութեան ընթացքում՝ 1923 թվականին լույս տեսած առաջին սովետահայ քարտեզը և մի շարք այլ սովետահայ քարտեզներ վիճագրվել և տպագրվել են Սովետական Հայաստանում, հայկական քարտեզագրական արհեստանոցում:

Հայաստանում այժմ կան մեկ վիճագրատուն և երեք ցինկոգրաֆիա: Յինկոգրաֆիաներում տպագրվել և տպագրվում են մեկ-երկու գույնի քարտեզներ, իսկ վիճագրատանը՝ մի քանի գույնի, երբեմն բազմագույն: Օրինակ՝ 1938 թ. Հայաստանի քարտեզը նույն վիճագրատանը տպագրվել է 14 գույնի:

Հայերեն քարտեզների տպագրութեան հարցին մենք կանգրադասնանք աշխատանքի վերջում՝ այլ կարևոր խնդրի շոշափման կապակցութեամբ:

Հաջորդ խնդիրները քարտեզագրական կազմերի հարցն է: Ո՞րչափ են եղել ապահովված հայ քարտեզագրական տպագիր հրատարակութեանները հայ դժագրողներով, քարտեզագիրներով, փորագրողներով-վիճագրողներով, գրաֆիկ (տեխնիկական և դեզադրվեստական) ձևավորողներով, սրբագրողներով, կազմողներով, խմբագիրներով և այլն:

Մինչսովետական ժամանակաշրջանում թե օտար երկրներում և թե ցարական Ռուսաստանում հայ տպագիր քարտեզագրական հրատարակութեաններին վրա աշխատողները, օտարագրիներին բացի, եղել են քարտեզասեր հայ գործիչներ, որոնք գործել են իրենց կամքով և մեծ դժվարութեաններով, կամ թե հարուստ հայ մեկենասների աջակցութեամբ:

Ինչ վերաբերում է սովետական ժամանակաշրջանին, ապա հայ քարտեզագրական կազմերը բազմացել են (թե՛ քանակով և թե՛ որակով): Մենք սույն աշխատութեան վերջին գլխում լուսաբանել ենք սովետահայ քարտեզագրական կազմերի առաջ ծանոցած խնդիրները:

Պարզաբանում ենք նաև հայ քարտեզագրական հրատարակութեաններին տիրածի խնդիրը:

Մինչսովետական ժամանակաշրջանի, առավելապէս XVII—XVIII դարերի ընթացքում օտար երկրներում լույս տեսած հայ քարտեզագրական հրատարակութեաններին տիրածի մասին կարելի է եզրակացնել, ելնելով այդ ժամանակ հրատարակված հայ գրքերի տիրածին, քանի որ քարտեզների վրա համարյա չի նշվել լույս ընծայած քարտեզների քանակը, ինչպէս այդ մեծ մասամբ արվել է և արվում է սովետական քարտեզների վրա:

Ըստ հայ գրքի պատմագիրների տվյալների* առաջին հայերեն գրքերը տպագրվել են 300 օրինակից ոչ ավել: Պետք է ընդունել, որ հրատարակված քարտեզները տպագրվել են ավելի պակաս օրինակով, կամ թե այդ չափով (300-ական օրինակ): XIX դարի ընթացքում և XX դարի սկզբին, մինչև սովետական ժամանակաշրջանում, թե օտար երկրներում, և թե ցարական Ռուսաստանում, հայ քարտեզագրական հրատարակութունների տիրաժը եղել է՝ 500, երբևէ՝ 1000 օրինակ: Խոսքը, իհարկե, առանձին (հատով) քարտեզների մասին է: Առլանները հրատարակվել են ավելի պակաս տիրաժով, իսկ գլոբուսները, առավել ևս Վիեննայում պատրաստած մեծ երկրագունդը, միայն մի երկու տասնյակ օրինակով:

Այդ ժամանակներում հայացրած տեքստով քարտեզագրական հրատարակութուններ լույս ընծայելը հեռավոր կենտրոններում և՛ գծվարին էր և՛ շատ թանկ: Երբեմն միայն շքեղ և թանկարժեք հրատարակութանը զուգահեռ տպագրում էին փոքրամասշտաբ և ավելի էժանագին, հասարակ հրատարակութուններ:

Տիրաժի հարցի վերաբերյալ դուռթյունը հիմնովին փոփոխվում է, երբ հայ ժողովուրդը ձեռք է բերում քաղաքական անկախութուն, ստեղծում է իր ինքնուրույն պետութունը, աշխատավորների իշխանութունը, մտնում է սոցիալիստական ազգերի շարքը և հզոր Սովետական Միության կազմի մեջ: Հայաստանում լայնորեն ընդարձակվում է զպրոցների ցանցը, բազմանում է աշակերտութան և ուսանողութան թիվը, բարձրանում է աշխատավոր մասսաների կրթութան մակարդակը:

Դպրոցական դրոշուքը հրատարակվել է հայերեն, ևրեք անգամ, յուրաքանչյուրը 3000 տիրաժով — ընդամենը 9000 հատ: Ռուս մեական աշխարհագրական տալասները հրատարակվել են՝ 1000, 3000, 10 000-ական տիրաժով, ընդամենը ավելի քան 30 000 օրինակ:

Գիտական աշխատանքների համար հրատարակված՝ Հայկական ՄԱՌ սխեմատիկ (ուրվագծային) քարտեզները տպագրվել են երեք անգամ՝ 1000—2500 և 3000 օրինակով — ընդամենը 8000 տիրաժով:

Մասսայական քարտեզները հրատարակվել են 3000-ից 5000-ական օրինակ, ընդհանուր առմամբ՝ 20—25 000 տիրաժով:

Դպրոցական պատի մեծագիր քարտեզները 2500-ից 5000 տիրաժով — ընդամենը 50 000 օրինակից ավելի:

* Գ. Լ. Կ. Ն. Յ. Ն., Հայ գիրքը և տպագրութան արվեստը, 1946:

Դասագրքերի ֆիզիկական, քաղաքական, տնտեսական քարտեզները հրատարակվել են 5, 10, 30-հազարական օրինակներով: Իսկ ՍՍՌՄ պատմության դասագրքի հայերեն հրատարակության մեջ նրա 4 քարտեզները՝ 75-հազարական օրինակով: Նույնիսկ Սովետական Հայաստանի առանձին — մեծամասորդատար ֆիզիկական, վարչական, տնտեսական քարտեզները հրատարակվել են 3, 5, 10 և 15-հազարական օրինակներով, ընդամենը ավելի քան 80 000 տիրաժով:

Սովետական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրատարակությունների ընդհանուր տիրաժը ամենապակասը կազմել է կես միլիոն օրինակ:

Այսինքն՝ իրականացվել է մեծ նշանաբանը՝ գիտությունը հաղորդել ժողովրդական լայն մասսաներին:

Հայաստանը, հայ ժողովուրդը երբեք իր պատմության ընթացքում չի տեսել քարտեզագրական հրատարակությունների նման մասսայականացում:

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ ԶԱՆԱԶԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ

XVII դարի վերջերից, այսինքն, այն ժամանակաշրջանից, երբ Դոդթանի հոչակավոր վանանդեցիները, մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, ամիսներ ճանապարհորդելով, հասել են Հոլանդիա՝ Ամստերդամում աշխարհի քարտեզ հրատարակելու համար, մինչև Սովետական Հայաստանի 35-ամյակի լրանալը — 260 տարու՛մ, մեծ փոփոխություններ են կատարվել նաև հայ քարտեզագրական հրատարակությունների կենտրոնների հարցում: Ամստերդամից հետո հայ քարտեզագրության հրատարակությունների կենտրոններ են զարձել և հաջորդել են Վենետիկն ու Վիեննան. վերջին երկուսն էլ եղել են գերմանական ազդեցության վայրեր ու կենտրոններ: Միսիթարյանները սկզբից էլ չորձ են ածուժում իտալերեն Վենեցիայի փոխարեն գերմանական լեզվով Վենետիկ անունը, քանի որ այդ ժամանակներում Իտալիայի հյուսիսարևելյան մասերը, նաև Լոմբարդիան իր Վենետիկ կենտրոնով, մտնում էին նախ գերմանական (այսպես կոչված «Մրբազան Հոռմեական») կայսրության կազմի մեջ, ապա ենթարկվում էին վերջինից անջատված Ավստրիային:

Վենետիկից և Վիեննայից հետո, հայ քարտեզների թափառական հրատարակիչները՝ շրջել են Արևմտյան Եվրոպայի երկրները, որտեղ հնարավոր էր հայերեն քարտեզ հրատարակել:

Այդպիսի կենտրոններ էին՝ Փարիզը, Բեռլինը, Բազելը, ժընևը և
Կ. Պոլիսը:

Երբ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի օգնությամբ ազա-
տագրվում և XIX դարի առաջին քառորդում՝ 1828 թվականից
միացվում է ռուսական կայսրությանը, հայ քարտեզագրական հրա-
տարակույթյունները համար բացվում են նոր հնարավորությու-
ներ՝ Մոսկվայից և Պետերբուրգից հետո, Թիֆլիսում և Բաքվում:

Վերջապես, երբ Հայաստանում սովետական կարգեր հաս-
տատվելուց հետո Երևանը նախկին նահանգական փոքր քաղա-
քից դառնում է Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք, բազ-
մաթիվ գիտական-հետազոտական, լուսավորական հիմնարկներով,
քարտեզագրական-գիտական կազմերով, վիճագրական, ցինկո-
գրաֆիական արհեստանոցներով լուսավոր կենտրոն, որտեղ հայ
ժողովուրդը տեղ է դառնում իր երկրին ու պետությանը, հայ
ուպագիր քարտեզագրական հրատարակչությունները իրենց զա-
նազան տեսակներով, բազմապիսի բնույթով, գիտական-հասա-
րակական-կրթական նպատակներով, մասսայական տիրաժներով
հասնում են զարգացման աննախընթաց մակարդակի:

Սովետահայ մասսայական հրատարակված գրքի կողքին իր
տեղն է գրավում սովետահայ տպագիր քարտեզը:

ՀԱՄԱՌՈՏ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԵՎ ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ
ՀԱՅ ՏՊԱԳԻՐ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս աշխատության մեջ զետեղված և մեր կազմած հայ
քարտեզագրական հրատարակչությունների ցուցակի մեջ նշված
օրինակների մեծագույն մասը անձամբ գիտել և հետազոտել ենք:

Յուցակի մեջ նշված մինչսովետական ժամանակաշրջանի
այն հրատարակչությունները, որոնք լույս են տեսել օտար եր-
կրքներում, գիտել ենք անձամբ ոչ բոլորը, այլ միայն մոսկվորա-
պես 50 տոկոսը: Այդ հրատարակչություններից ամենագլխավոր-
ները՝ առաջին հայերեն տպագիր քարտեզը, առաջին հայերեն
ատլասը, առաջին հայերեն գլոբուսը, հայերեն գրպանի ատլասը
և մի շարք այլ կարևոր քարտեզագրական հրատարակչություններ
զննել ենք մանրամասնորեն: Մանավանդ, որ հիշած հրատարա-
կչությունների օրինակներից ունի Հայկական ՍՍՌ Գիտություն-
ների ակադեմիային կից Հայկական աշխարհագրական ընկերու-
թյան գրադարանը, որի քարտեզագրական բաժինը աշխատել ենք
հարստացնել նման եզակի հրատարակչությունների օրինակներով,
սկսած ընկերության հիմնադրման օրից՝ 1935 թվականի մայիս

ամսից: Այդ նույն նմուշներից ունի նաև Երևանի Մյասնիկյանի անվան Հանրային գրադարանի քարտեզագրական բաժինը: Օտար երկրներում լույս տեսած հայ քարտեզագրական հրատարակութ-
վունքների մի քանի նմուշների հետ ծանոթ ենք նրանց արտա-
լուսանկարումներից: Իսկ մի գրալի մասը մեր ցուցակի մեջ ենք
մտցրել, քաղելով այլ ցուցակներից:

Մինչսովետական ժամանակաշրջանի հայկական այն քար-
տեզագրական հրատարակութվունները, որոնք լույս են տեսել
Ռուսաստանում և նշված են ցուցակում, համարյա բոլորի հետ
մենք ծանոթացել ենք:

Ինչ վերաբերում է սովետական ժամանակաշրջանի հայ
քարտեզագրական հրատարակութվուններին, ապա ցուցակում
նշվածները հետ ծանոթ ենք գրեթե ամբողջին:

Բացի հայկական քարտեզագրական հրատարակութվուննե-
րից, ծանոթ լինելով նաև աասնապատիկ ավելի թվով լույս տեսած
ուսսերեն և Սովետական Միության տղգութվունների, ինչպես
նաև օտար՝ գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն և այլ լեզուներ-
ով քարտեզագրական հրատարակութվունների, այդ հանգաման-
քը մեծ չափով օգնել է մեզ այս աշխատութվան գործում:

Պետք է ընդունել, որ մեր ցուցակում նշված հայ քարտե-
զագրական հրատարակութվունները, որոնց քանակը մօտ հարյուր
ութսունից քիչ ավելին է, անշուշտ, սպառիչ չէ:

Եթե վստահորեն կարող ենք ասել, որ այդ ցուցակի սովե-
տական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրատարակու-
թվուններից նշված են համարյա բոլորը, ապա նույնը մինչ-
սովետական ժամանակաշրջանի հրատարակութվունների մասին
ասել չենք կարող: Առավել այդ վերաբերում է օտար երկրներում
լույս տեսած հայ տղագիր քարտեզագրական հրատարակութվուն-
ներին, որոնց մի մասը անմատչելի է եղել մեզ համար, առավել
վերջին տարիների հայ քարտեզագրական հրատարակութվուննե-
րը: Այդ պատճառով ցուցակն ընդհատվում է 1920 թվականով:

Սովետական ժամանակաշրջանի հայ տղագիր քարտեզա-
գրական հրատարակութվունների անունները 100-ից ավելի են,
միջգեա մինչսովետական հրատարակութվունների քանակը դրա-
նից պակաս է:

Սակայն, չպետք է մոռացութվան տալ, որ մինչսովետական
ժամանակաշրջանը իր տեղութվամբ շատ և շատ ավելի է: Այ-
սինքն՝ միչսովետական ժամանակաշրջանն ընդգրկում է 225

տարի, մինչդեռ սովետական ժամանակաշրջանը բալուրել է միայն 35 տարին:

Այնուհետև, ընդհանուր ամփոփման կարգով, անհրաժեշտ է նշել, որ հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների վրա շատ դեպքերում նշված չեն լույս տեսնելու վերաբերյալ և այլ տեղեկութիւններ:

Կան հայ այնպիսի հրատարակութիւններ, առավել օտար երկրներում լույս տեսածները, որ չունեն հրատարակման տարեթիվ: Այդ սովորութիւնը կիրառւում էր մեծ մասամբ գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական և այլ քարտեզագրական միջաբ հրատարակութիւնների կողմից: Նման դեպքերում քարտեղի բովանդակւթյան քաղաքական նշաններից (պետութիւնների սահմաններ, քաղաքներ, աշխարհագրական անունների տառադարձութիւններ) մեզ հաջողվել է պարզել, թե ավյալ քարտեղը երբ է տպագրվել: 1856 թվականի Ղրիմի պատերազմի, 1877 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմի, 1912 թվականի Բալկանյան պատերազմի կամ 1914 թվականի առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքներով սահմանային և այլ փոփոխութիւններից կտահել ենք թե այս կամ այն քարտեղը երբ է հրատարակվել:

Կան նաև հայ քարտեզագրական հրատարակութիւններ, որ չունեն հրատարակման վայրի անունը, իսկ ավելի հաճախ քարտեզագրական գործարանի անունը, երբեմն չկա թվային կամ գծային մասշտաբը, հաճախ՝ տիրամբ: Էլ ավելի հաճախ այդ հրատարակութիւններում չեն նշվում կազմողի կամ խմբագրի անունը, գծագրողի կամ քարտեզագրի անունը:

Այդ է պատճառը, որ հայ տպագիր քարտեզագրական հրատարակութիւնների ցուցակում նշված համառոտ տվյալները միակերպ չեն, կամ պակասավոր են:

Ո Մ Ա Ս

ՅՈՒՑՍԿ ԷԱՅ ՔՍՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
1695—1955

Այս աշխատութեան երկրորդ մասում գետեղված հայ քարտեզագրական հրատարակութեանների ամբողջական ցուցակն ունի իր սրունքն պատմութեանը:

Հայ քարտեզագրական հրատարակութեանների մասին տեղեկութեաններ հավաքելը եղել է երկարամյա գործ, իսկ ժամանակագրական կարգի սկզբունքով ցուցակ կազմելը, ըստ ժամանակաշրջանների խմբավորելը կատարված է Հայկական ՍՍՌ Գիտութեանների ակադեմիայի սխառեմում մեր կողմից այս թեմայի կատարման կապակցութեամբ:

Հայ քարտեզագրական հրատարակութեանների ցուցակը կազմելիս օգտվել ենք Երևանի Մյանսիկյանի անվան Հանրային գրադարանի քարտեզագրական կատալոգից և ժողոված քարտեզագրական հրատարակութեաններից, ապա Հայկական ՍՍՌ Գիտութեանների ակադեմիայի և Հայկական աշխարհագրական ընկերության տրամագրության տակ գտնվող աղբյուրներից, և 1947 ու 1949 թթ. Թրիլիսի, Մոսկվա, Լենինգրադ կատարած գիտական ուղևորության ժամանակ Վրաստանի Աշխարհագրական ինստիտուտի և Վրացական աշխարհագրական ընկերության արխիվային աղբյուրներից, Մոսկվայում՝ ՍՍՌ Գիտութեանների ակադեմիայի Աշխարհագրական ինստիտուտի գրադարանում ժողոված քարտեզագրական ցանկից և նյութերից, նաև Լենինի անվան Պետական գրադարանի քարտեզագրական ավայաններից, Լենինգրադում՝ Շչեգրինի անվան Հանրային գրադարանի քարտեզագրական նմուշներից, ՍՍՌ Գիտութեանների ակադեմիայի Լենինգրադի գրադարանի նյութերից, Համամիութենական Աշխարհագրական ընկերության գրադարանի քարտեզագրական աղբյուրներից և այլն:

Մեր այս աշխատության մեջ գետեղված ցուցակում ձգտել ենք ըստ հնարավորին տալ հայ քարտեզագրական հրատարակութեանների մասին անհրաժեշտ տեղեկութեաններ, թե երբ և ճիշտ

տեղ է լույս տեսել, ի՞նչ տեսակի հրատարակութիւնն է, ապա աշխատել ենք մատնանշել՝ ի՞նչ լեզվով է հրատարակվել, հրատարակութեան ընույթը, մասշտաբը (ճաստիճանքը), վերջապես սեւ, սր անձի կամ հիմնարկութեան աշխատութեամբ, սրբան օրինակով, ինչ դնով, եթէ միայն վերջին տեղեկութիւնները հաջողվել է քաղել հայ քարտեզագրական հրատարակութիւններէց:

Չնայած մեր գործադրած ջանքերին, տալ ամբողջական և լրիւ ցուցակ, ինչպէս հիշատակված է այս աշխատութեան սկզբում, մեր կամքից անկախ, հնարավոր չէր լրիւ կատարել այդ պահանջը և ցանկութիւնը:

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

(Ժամանակագրական կարգով)

1. ՄԻՆՉՍՈՎԷՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆ

ՏՊԱԳՐՎԱՅ ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

- 1695 թ., Ամստերդամ—Քարտեզ աշխարհի (կիսագնդերով): Շահատարած Աշխարհացոյց՝ (առաջին հայերեն տպագրված քարտեզը): Աշխատություն և հրատարակություն Վանանդեցիների՝ (Գողթան դավառ) Թովմաս եպիսկոպոսի, Ղուկաս և Միքայել Նուրիջանյանների ու Մատթեոս Հովհաննիսյանի: Հայերեն, մեկ գույնի (սև), նկարազարդ, չափսը՝ 120 սմ X 150 սմ: Փորագրություն՝ Ադրիանուս և Պետեր Շխոնբեկ (Սկոնբեկ) եղբայրների, բանալիով (այսինքն՝ բացատրականով), գինը 15 Փր.:
- 1696 թ., Ամստերդամ—Քարտեզ աշխարհի (կիսագնդերով): Շահատարած աշխարհացոյց, հայերեն: Նախորդի փոքրածավալ հրատարակությունը, գինը $1\frac{1}{2}$ Փր.:
- 1746 թ., Վեներիկ—Քարտեզ Երկիր Աւետեաց: Հայերեն, կրոնական, գինը $1\frac{1}{2}$ Փր.:
- 1751 թ., Վեներիկ—Քարտեզ Հայաստանի: Շահարհացոյց Հայաստաննայց՝ ըստ հին և նոր աշխարհագրաց. հայերեն, մեծագիր:
- 1751 թ., Վեներիկ—Քարտեզ Շահաստան աշխարհի: Ըստ նախնի աշխարհագրաց, հայերեն, պատմական, փոքրագիր, մեկ գույնի (սև), գինը 1 Փր., գլխավոր միջօրեականը Ֆեռոյից 10° արևմուտք (այդ քարտեղում Երևանը արևելյան երկայնության $72,5^\circ$ -ի վրա է նշված):

- 1778 ք., Վեներտիկ—Քարտեզ Հայաստանի. «Աշխարհացոյց Հայաստանեաց»։ Հայերեն, մեկ գույնի (սև), երկայնությունը Ֆեոդոսից, նկարագարը։ Փորագրել են ազա Շ. Շամիրյանցի որդիները։
- 1786 ք., Վեներտիկ—Աշխարհագրական ատլաս։ «Ըստ նոր աշխարհագրական զննութեանց»։ Բաղկացած է 8 քարտեղից, հայերեն, չափսը՝ 38×50 սմ.։
- 1786 ք., Վեներտիկ—Եվրոպայի Քարտեզ։ Հայերեն, մեկ գույնի (սև), դարդանկարներով։
- 1787 ք., Վեներտիկ—Քարտեզներ՝ «Աշխարհացոյց տախտակներ», հայերեն, գինը 6 ֆր.։
- 1787 ք., Վեներտիկ—«Օսմանեան պետութեան քարտեզ»։ «Ասիոյ և Եվրոպոյ», հայերեն, քաղաքական, գինը 1 ֆր.։
- 1791 ք., Վեներտիկ—«Քարտեզ Ոսփորի»։ Հայերեն, գինը 75 սենթ։
- 1794 ք., Վեներտիկ—«Քարտեզ Ոսփորի»։ Հայերեն, Ղուկ. Ինճիճյանի։
- 1805 ք., Վեներտիկ—«Քարտեզ Խրիմի»։ Հայերեն, գինը 1 ֆր.։
- 1805 ք., Վեներտիկ—«Քարտեզ Մարմարա ծովի»։ Հայերեն, գինը 75 սենթ։
- 1819/20 քք., Վեներտիկ—«Քարտեզ Սև ծովի և Պոնտոսի»։ Հայերեն, Մինաս Բժշկյանի, գինը 1½ ֆր.։
- 1831 ք., Վեներտիկ—«Քարտեզ Ոսփորի»։ Իտալերեն, գինը 75 սենթ։
- 1847 ք., Վիեննա—Քարտեզ Շվեյցարիայի. «Աշխարհացոյց տախտակ, Հելվետիա»։ Հայերեն, գինը 75 սենթ։
- 1848 ք., Վիեննա, Վեներտիկ—Քարտեզ Լոմբարդիայի. «Աշխարհացոյց տախտակ. Լոմբարդիա»։ Հայերեն, գինը 25 սենթ։
- 1849 ք., Վեներտիկ—Փարիզ—Ատլաս «Աշխարհացոյց պատկերաց»։ Մեծադիր (սեգանի), չափսը՝ 45×60 սմ, 10 քարտեզ (տախտակ), հայերեն, քաղաքական, բազմագույն, 46 էջ տեքստով, բացատրականով։ Աշխատություն Միխիթարյաններին, հրատարակություն՝ Հովհաննես ամիրա Տատյանի, կազմով, ամբողջը 35 ֆր., յուրաքանչյուր տախտակը առանձին՝ 3,5 ֆր.։ Փորագրված է Փարիզում։
- 1849 ք., Վեներտիկ—Փարիզ—Քարտեզ «Հայաստանեաց աշխարհի», «Ըստ նախնի աշխարհագրաց»։ Հայերեն, պատմական, բազմագույն, («Աշխարհացոյց պատկերաց» ատլասի մեկ տախտակը)։ Փորագրություն՝ Սյուռո Հենրիի, Հրատարակություն՝ Հ. ամիրա Տատյանի, մ. 1:2.200.000, փորագրված է Փարիզում, տպագրված է Վեներտիկում։

- 1849 ք., Վեներտիկ—Փարիզ—Քարտեզ Հայաստանի, Քրտնախնի աշխարհագրաց: Պատմական, բազմադույն, հայերեն: Նախորդի փոքր հրատարակությունն է:
- 1849 ք., Վիեննա—Քարտեզ Հարթագույն: Հայերեն, գինը 1/2 Ֆր.: Հրատարակություն Մխիթարյանների:
- 1850 ք., Վիեննա—Գլորուս Վերը Երկրագունդ: Մեծագիր (60 սմ տրամագծով), հայերեն, գունավոր, ֆիզիկական, հստակությամբ: Հեղինակ Արսեն Այտընյան, աշխատակցությամբ՝ Հ. Պալճյանի, գործ՝ Մխիթարյանների, գինը 225 Ֆր.:
- 1851 ք., Քարտեզ և Աշխարհացոյց տախտակ, Պաղեստին: Հայերեն, կրոնական, հրատարակություն Մխիթարյանների, գինը 25 սենթ:
- 1851 ք., Վիեննա—Գլորուս, Երկրագունդ: Փոքր (8 մատնաչափ տրամագծով), հայերեն, աշխատություն Մխիթարյան միաբանության, գինը 40 Ֆր.:
- 185(°) ք., Վիեննա—Քարտեզ Եվրոպայի երկաթուղիների, Աշխարհացոյց տախտակ: Հայերեն, տնտեսական: Հրատարակություն Մխիթարյանների, գինը 1,5 Ֆր.:
- 1855 ք., Վեներտիկ—Քարտեզ և Հայաստանն ըստ նախնի աշխարհագրաց: Հայերեն, պատմական, Զ. Ալիշանի (Տեղագրութիւն Հայոց Մեծաց):
- 1856 ք., Վիեննա—Գլորուս Երկրագունդ: Մեծագիր (երկու տոնաչափ բարձրությամբ), տրամագիծը՝ 60 սմ, հայերեն, քաղաքական, գունավոր, Արսեն Այտընյանի, (Վանդես Աստրեայ), գինը 225 Ֆր.:
- 1856 ք., Վիեննա—Քարտեզ Աշխարհացոյց տախտակ, Պրոմ, Հայերեն և Ետանկերեն, քաղաքական, գինը 25 սենթ: հրատարակություն Մխիթարյանների:
- 1856 ք.,—Քարտեզ Աշխարհացոյց տախտակ: Սկստապուր: Հայերեն, քաղաքական, գինը 25 սենթ, հրատարակություն Մխիթարյանների:
- 1860 ք., Վիեննա—Ատլաս, Աշխարհացոյց տախտակներ: 21 քարտեզ (տախտակ), հայերեն, գունավոր: Աստվածատուր Ավագյանի. չափսը՝ 27 × 38 սմ. Ե՛ր պետս ազգային զըպրոցաց, գինը 10,75 Ֆր.:
- 1862 ք., Վեներտիկ—Փարիզ—Ատլաս և Համատարած աշխարհագրութիւն: 12 քարտեզ (տախտակ), հայերեն, գինը 15 Ֆր.: Աշխատություն Մխիթարյանների, փորագրող Հ. Սյուսու:

- 1864 ք., Բեռլին—Քարտեզ Վանա ծովի: Հայերեն, Քիզիկահան: Աշխատություն ներսես Սարգսյանի, պծվածք՝ Կիպոկերտի, վիմագրություն՝ Օմանի, մ. 1: 500.000: Ն. Սարգսյանի «Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս» աշխատության կից:
- 188 (^o) ք., ... Քարտեզ «Քսենոֆոնի արշաւանքը մինչև Սև ծով», մեկ զույնի, մ. 1: 4.000.000, կազմեց ֆոն Հոֆ Մայսթեր:
- 1885 ք., Վենետիկ—Քարտեզ Կիլիկիայի («Սիսուան»): Հայերեն, պատմական, գունավոր. Ղ. Ալիշանի համանուն գրքի մեջ:
- 1890 ք., Վենետիկ—Քարտեզ «Այրարատ նահանգի»: Հայերեն, պատմական, բազմազույն. Ղ. Ալիշանի համանուն գրքի մեջ և առանձին:
- 1893 ք., Վենետիկ—Քարտեզ Սյունիք նահանգի («Սիսական»): Հայերեն, պատմական, գունավոր. Ղ. Ալիշանի համանուն աշխատության մեջ:
- 1895 ք., Վենետիկ—Քարտեզ Շիրակի: Հայերեն, պատմական, գունավոր. Ղ. Ալիշանի նույնանուն գրքի մեջ:
- 189 (^o) ք., Վենետիկ—Ատլաս գրպանի: Հայերեն, գունավոր քարտեզներով, տեքստով, նկարազարդ, կազմով. Հ. Ս. Էփրիկյանի. առաջին տպագրություն:
- 1901 ք., Վենետիկ—Ատլաս գրպանի: Հայերեն, բազմազույն քարտեզներով, գլխ. միջօրեակները—Փարիզի, սկզբում արված է տեքստը, անվանացանկը, թվական տեղեկություններով, 105 էջ, նկարազարդ, կազմով. Հափսը՝ 12 սմ × 18 սմ: Գործ՝ Հ. Ս. Էփրիկյանի, քարտեզների փորագրությունը՝ Ա. Ճենտերեճյանի, Զ-րդ հրատ.: Մխիթարյան տպարան:
- 190 (^o) ք.,—Քարտեզ Եվրոպայի: Հայերեն, արտասահմանյան հրատարակություն:
- 190 (^o) ք., Բեռլին—Քարտեզ Օսմանեան կայսրութեան: Հայերեն, 1 թերթ, ծալված:
- 1904 ք., Բազել—Քարտեզ «Հայաստանը և հարեան երկրները»: Հայերեն, զլխագիրը և բացատրականը՝ Քրանսերեն լեզվով, քաղաքաքական: Գծադրեց և տպագրեց Հ. Մանխուսճյան, գունավոր, մ. 1: 3.500.000: Հրատարակություն Եվրոպայի Հայ ուսանողական Միության:
- 1913 ք., Կ. Պոլիս—Քարտեզ Օսմանեան պետութեան: Հայերեն, գունավոր, քաղաքական, մատչաբար 1: 1.250.000, Հափսը՝ 0,88 մ × 1,22 մ: Ծրագրող՝ Ա. Պիպերճյան, գծագրող՝ Յ. Փա-

- փաղյան: Քարտեզին կցված է գրքույկ: Հրատարակություն «Հայրենիք կազմատան», գինը 20 դր., շքեղը՝ 25 դր.:
- 1913 ք., Կ. Պոլիս—«Քարտեզ Բալկանեան պետութեանց»: Հայերեն, քաղաքական, գունավոր, մ. 1:864:000: Գործ՝ Ա. Պրպերճանի և Յ. Փափաղյանի, գինը 5 դր.:
- 1916 ք., Փարիզ—«Քարտեզ Հին Հայաստանի»: Ֆրանսերեն, գունավոր, մասշտ. 1:4.000.000, նահանգների ցանկով և վերայեթները ցուցակով. կազմող՝ Կ. Բասմաջյան:
- 1918 ք., Փարիզ—«Քարտեզ Հայաստանի»: Ֆրանսերեն, երկգույն, քաղաքական, Ջ. Սանդաղյանի գրքի հովեղված. հրատարակություն Փարիզի Հայկական պատվերակության:
- 1919 ք., Փարիզ—«Քարտեզ Հայաստանի, L'Arménie»: Ֆրանսերեն, գունավոր: Գործ՝ Գևորգ Մեսրոբի: Կցված է էր «L'Arménie» գրքին:
- 1920 ք., Փարիզ—«Ատլաս Հայաստանի»: Պատմական քարտեզներ (18 առխտակ), ֆրանսերեն և այլ լեզուներով. հայերեն երկու փոքրացրած քարտեզ՝ «Համատարած աշխարհացոյց» (1695 թ.) և Եվրոպա (1786 թ.). կան քարտեզներ գունավոր, մասամբ մեկ գույնի (սև). առաջարկով, տեքստով-բացատրականով՝ Ջ. Սանդաղյանի: Atlas Historique de L'Arménie. Paris, 1920, par Z. Khanzadian.

2. ՄԻՆՉՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԻՋԱՆ

ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՑԱՐԱԿԱՆ ՌԻՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

- 1853 ք., Պետերբուրգ—Քարտեզ «Հին Հայաստանի»—«Карта Древней Армении». Ռուսերեն, Ա. Սուզարաշյանի, կցված է Եղիշեի պատմության ուսուցիչի թարգմանությանը:
- 1858 ք., Պետերբուրգ—Քարտեզ «Հին Հայաստանի»: Ռուսերեն, գունավոր, մասշտաբը՝ 1:410.000, 1 մատնաչափը = 105 վերստի: Կազմող՝ Ա. Սուզարաշյան, ղեկավարող՝ Ա. Շարառուս: Կցված է Ա. Սուզարաշյանի «Обозрение Армении» աշխատությանը:
- 1858 ք., Պետերբուրգ—Քարտեզ «Հայաստանի և հարակից երկրներին»—«Карта Армении и сопредельных стран». Ռուսերեն, մ. 1:2.600.000, գունավոր, կազմող՝ Ա. Սուզարաշյան, ղեկավարող՝ Ա. Շարառուս: Կցված է Ա. Սուզարաշյանի «Обозрение Армении» աշխատությանը:
- 1877 ք., Պետերբուրգ—Քարտեզ «Աշխարհը ըստ Պտղոմեոսի»: Հայերեն, մեկ գույնի (սև), չափսը՝ 22 սմ × 36 սմ. կցված է

- Ք. Պատկանյանի «VII դարի Հայկական աշխարհագրությունը» գրքին:
- 1882 թ., Թիֆլիս—Քարտեզ Շնախկին Հայաստանի մասշտաբ չունի. դժվածքն անհանոն: Աշխատ. Ա. Տեր-Հակոբյանի:
- 1899 թ., Թիֆլիս—Քարտեզ «Գանձակ գալատի»: Հայերեն, մասշտաբը՝ 1:500.000. դժ. Վարդ. Միրզոյանի:
- 1901 թ., Թիֆլիս—Քարտեզ «Հայկական լեռնաշխարհի կառուցվածքի հիմնական գծերը»—«Основные черты строения Армянского нагорья». Ռուսերեն, երկդույն, մ. 1 մասնաչափը = 100 կիլոմ.: Կազմեց՝ Ա. Ղուկասով:
- 1902 թ., Թիֆլիս—Քարտեզ «Բորչալու գալատի» մ. 1:500.000, երկու դույն, աշխատ. Վ. Միրզոյանի:
- 1903 թ., Թիֆլիս (°)—«Քարտեզ Հայ Բարեգործական ընկերութեան հիմնարկների ցանցի»: Ուրվագծային, մեկ դույնի (սե), հայերեն. (Երև. Հանրային գրադարան. Լէօյի գրադարանից):
- 1905 թ., Թիֆլիս—«Քարտեզ Սասունի»: Հայերեն, մեկ դույնի (սե), մ. 1:500.000. Ալ. Քալանթարի. Տեղիմակի համանուն աշխատության մեջ և առանձին:
- 1906 թ., Թիֆլիս—«Քարտեզ Երևան նահանգի Շարուր-Գարալագեաղ և Նախիջևան գաւառները»: Հայերեն, գունավոր, մ. 1:200.000, կազմեց՝ Ե. Լալայան, տպագրություն Հայ Ազգագրական ընկերության:
- 1906 թ., Թիֆլիս—Ատլաս աշխարհագրական, գլոբոսական: Աշխարհի, աշխարհամասերի, Ռուսաստանի և Կովկասի քարտեզներ, հայերեն, դանազան մասշտաբների, գունավոր, կազմեց՝ Ա. Արեղյան:
- 1906 թ. (°), Թիֆլիս—Քարտեզ «Հին Հայաստանի» գունավոր, առանց աստիճանացանցի, մասշտաբը զձային, անգլ. մզոններով: Կազմեց՝ Լէօ, գծագրեց՝ Ա. Երկայնյան, հրատարակեց՝ Գ. Տեր-Մարտիրոսյան:
- 1908 թ., Թիֆլիս—«Քարտեզ Երևան նահանգի Նոր Բայազետ գաւառի»: Հայերեն, գունավոր, մ. 1:200.000. կազմեց՝ Ե. Լալայան, գծագրեց՝ Պ. Սարիմյան. տպագրություն Հայ Ազգագրական ընկերության:
- 1909 թ., Թիֆլիս—«Քարտեզ Հայաստանի գետերը»: Ուրվագծային, մեկ դույնի (կապույտ), հայերեն, մանկական հրատարակություն. կցված համանուն գրքին և առանձին: Գործ՝ հայ մեծ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի:
- 1910 թ., Թիֆլիս—«Քարտեզ Հին Հայաստանի»: Կից տրված են նաև հարեան երկրները: Պատմական, հայերեն, գունավոր,

մ. 1:800.000. կազմեց՝ Գ. Վարդանյան, գծագրեց՝ Գ. Գյուլստերգլի, գինը 4 սուր:

1912 ք., Քարու—Վարտեղ Անդրկովկասի— «Карта Закавказья (этнографическая)»⁶. Ազգագրական, սուսերեն, բազմագույն, մեծադիր, Կ. Ստախսյանի, հրատարակություն Բաքվի Հայ Կուլտուրական Միության:

1912 ք., Քարու—Վարտեղ Անդրկովկասի: Ազգագրական, հայերեն, բազմագույն, մեծադիր, Կ. Ստախսյանի, հրատարակություն Բաքվի Հայ Կուլտուրական Միության:

1913 ք., Թիֆլիս—Վարտեղ Երևան նահանգի— «Карта Эриванской губернии»⁶. Ռուսերեն, վարչական, գունավոր, կցված է «Памятная книга Эриванской губернии» գրքին: Կազմված է Երևանի նահանգապետության հայ աշխատակիցների մասնակցությամբ:

1914 ք., Թիֆլիս—Վարտեղ Հին Հայաստանի: Պատմական, հայերեն, մեկ գույնի (սև), չափսը՝ 19 սմ × 32 սմ, կազմված է ըստ Կ. Բասմաջյանի, կցված է Ա. Տեր-Հակոբյանի «Հայաստանի աշխարհագրութուն» գրքին:

1915 ք., Թիֆլիս—Վարտեղ «Հայաստանը և հարևան երկրները»: Հայերեն, երեք գույնով, կազմված է ըստ Լինչի, մասշտաբը՝ 1:1.000, թվական տվյալների ազյուսակով, լամբագիր և հրատարակիչ՝ Ա. Արեղյան:

1915 ք., Թիֆլիս—Վարտեղ «Հայաստանը և հարևան երկրները»: Հայերեն, մեկ գույնի, կազմեց՝ Ա. Արեղյան:

• 1916 ք., Թիֆլիս—Վարտեղ Ռուս-թուրքական սահմանները № 1: Ընդգրկված են Տրապիզոնի և Էրզրումի վիլայեթները: Հայերեն, գունավոր, մ. 1 մատնաչափում 20 վերստ, վիճագրական աշխատանք՝ Հ. Շահրազյանի, հրատարակություն՝ Գ. Վարդանյանի, գինը 10 կոպ:

1916 ք., Թիֆլիս—Վարտեղ Ռուս-թուրքական սահմանները № 2: Ընդգրկված են Ալաշկերտի, Վանի, Ատրպատականի շրջանները, հայերեն, գունավոր, մ. 1 մատնաչափում 20 վերստ. վիճագրական աշխատանքը՝ Հ. Շահրազյանի, հրատարակություն՝ Գ. Վարդանյանի, գինը 10 կոպ:

1917 ք., Թիֆլիս—Վարտեղ Ռուս-թուրքական սահմանները: Ընդգրկում է Հայաստանը և հարևան երկրները: Հայերեն, գունավոր, մասշտաբը՝ 1 սիլիմետրը = 3,2 վերստի, թվական տվյալների ազյուսակով, վիճագրություն՝ Բիխովի, հրատարակություն՝ ՎՇակա լրագրի:

Յ. ՍՈՎԵՏՍԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՐՁԱՆ

- 1923 թ., Երևան — ԵՔարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ»։ Վարչական, հայերեն, վերնագիրը և ցուցակը նաև սուսերեն, գունավոր, մասշտաբը՝ 1:1.500.000, 4ազմագներ՝ Ա. Տեր-Հովսեփյան և Նազարեթյան, հրատարակութուն Սովետական Հայաստանի Կենտրոնական վիճակագրական վարչություն:
- 1924 թ., Երևան — Քարտեզ-բացրի «Հայաստանի ՍՍՀ»։ Վարչական, հայերեն, գունավոր, մասշտաբը՝ 1:4.000.000, աշխատություն Ա. Հարությունյանի:
- 1925 թ., Երևան — ԵՔարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ»։ Երկրագիտական, օրագրագծային, հայերեն, մ. 1:200.000. հրատարակություն ՀՍՍՀ Պետպրեսի:
- 1925 թ., Թբիլիսի — ԵՔարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ» — «Карта Армянской ССР». Վարչական, գունավոր, սուսերեն:
- 1926 թ., Երևան — Թբիլիսի — ԵՔարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ բուսական ծածկույթ» — Карта растительного покрова Армянской ССР. Գունավոր, մ. 1:1.000.000, սուսերեն, կազմեց՝ Ա. Ա. Գրոսդեյմ. Սովետական Հայաստանի բուսաբանական կազմակերպություն հանձնարարություն:
- 1926 թ., Երևան — Տեղի աշխարհագրական, գեոքոլոգիական, մաս I, մեկ գույնի (սև), 36 քարակներով, հայերեն, քաղաքական տեքստով, խմբագիր՝ Հ. Էլիբեկյան:
- 1927 թ., Երևան — ԵՔարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ»։ Վարչական, գունավոր, մ. 1 մասնաչափը = 10 վերստի, հայերեն, հրատարակություն Սովետական Հայաստանի վիճակագրական վարչություն, խմբ.՝ Չ. Կորկոսյան, գծագրող՝ Ա. Մինասյան, տիրաժը 7000:
- 1927 թ., Երևան — ԵՀատակագիծ հին Երևանի» և «Հատակագիծ նոր Երևանի»։ Հայերեն, գունավոր, Ա. Թամանյանի, վիճակագրություն՝ Ն. Դանշոյի. հրատարակություն Երևանի քաղաքային խորհրդի:
- 1927 թ., Երևան — ԵՔարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ արտոնների և խտնարքների. Հայերեն, տնտեսական, մեկ գույնի (սև), մասը՝ մասը՝ 1:1.000.000, գծագրող՝ Վ. Ն., Հայպետհրատի հրատարակություն:
- 1927 թ., Երևան — ԵՔարտեզ Չինաստանի, քաղաքական, հայերեն, գունավոր, մասշտաբը՝ 1:8.000.000, տիրաժը 5000, գինը

- 1 ու., վիճադրական աշխատանք՝ Ե. Դանշոյի, հրատարակությունն Հայպետհրատի:
- 1928 ք., Երևան — Քարտեղ «Հայաստանի ՍՍՀ»։ Հայերեն, գունավոր, մ. 1:840.000: Պատվեր՝ ՀՍՍՀ Լուսավորության ժողովրդական կոմիտարիատի, հրատարակությունն Հայպետհրատի:
- 1928 ք., Երևան — Քրիլիսի — Ատլաս, աշխարհագրական, դպրոցական, հայերեն, գունավոր, 15 քարտեղներով, վիճակագրական տվյալներով, աղյուսակով, կազմեց՝ Հ. Էլիբեկյանը, վիճագրող՝ Լեվիտ, առաջին հրատարակություն, տիրաժը 10 000, գինը 2 ու. 25 կոպ.: Պատվեր՝ ՀՍՍՀ Լուսավորության ժող. կոմիտարիատի:
- 1928 ք., Երևան — Քրիլիսի — Քարտեղ «Հայաստանի ՍՍՀ»։ Հայերեն, գունավոր, մ. 1:1.000.000, ֆիզիկական, վարչական շրջաններով, կազմեց՝ Հ. Էլիբեկյանը, զժագրող՝ Լեվիտ. նախորդ ատլասի առանձին քարտեղը:
- 1929 ք., Երևան — Քրիլիսի — Ատլաս, աշխարհագրական, դպրոցական, քրդերեն, գունավոր քարտեղներով. կազմեց՝ Հ. Էլիբեկյանը, վիճագրող՝ Լեվիտ: Պատվեր ՀՍՍՀ Լուսավորության ժող. կոմիտարիատի:
- 1930 ք., Երևան — Քարտեղ «Հայաստանի ՍՍՀ»։ ՀՍՍՀ առողջապահական հիմնարկների ցանցը, բժշկական, հայերեն, գունավոր, մ. 1:400.000. Հրատարակությունն ՀՍՍՀ Առողջապահական ժողովրդական կոմիտարիատի Սանլուս բաժնի:
- 1932 ք., Երևան — Ատլաս «Նորհրգային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն»։ Ֆիզիկական, Երեք քարտեղից, հայերեն, գունավոր, դանազան մասշտաբների, խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, վիճագրող՝ Ե. Դանշո, հրատարակությունն Հայպետհրատի, տիրաժը 1000, գինը 1 ու.:
- 1932 ք., Երևան — Տետր աշխարհագրական, դպրոցական, 29 սեքարտեղներով, նկարագար, հայերեն, մի քանի քարտեղների տեքստը ռուսերեն, չափը՝ 22 սմ × 30 սմ, տիրաժը 8000: Կազմեց՝ Հ. Քրիզորյանը, հրատարակությունն Հայպետհրատի:
- 1932 ք., Երևան — Լենինգրադ — «Քարտեղ Հայաստանի ՍՍՀ»։ Հայերեն, բազմադույն, տնտեսական, մասշտաբը՝ 1:200 000, չորս թերթից, կազմող՝ Ս. Ավդալբեկյան, ձևավորող՝ Ա. Մինասյան, տիրաժը 5000, գինը 10 ու.:
- 1932 ք., Երևան — Լենինգրադ — «Քարտեղ Հայաստանի ՍՍՀ» —

«Карта Армянской ССР». Ռուսերեն, բազմագույն, արև-տեսական, մասշտաբը՝ 1:200.000, չորս թերթից, կազմող՝ Ս. Ավգալրեկյան, ձևավորող՝ Ա. Մինասյան, տիրաժը 5000, գինը 10 ս.:

- 1932 թ., Երևան — Քարտեզ «Սովետական Միության արևմտյան հարևանները»: Հայերեն, գունավոր, քաղաքական-մասսայական, մասշտաբը՝ 1:6.000.000: Խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, վիճակագրող՝ Ե. Գանչո, տիրաժը 5000, գինը 1 ս.:
- 1932 թ., Երևան — Լենինգրադ — Քարտեզ «Աշխարհի»: Ֆիզիկական, բազմագույն, հայերեն, մ. 1:32.000.000 — Հասարակածի և 70—110° միջօրեականների համան տեղում, չափսը՝ 110×170 սմ. կազմել է Համ. Քարտ. Տ. ինժեներ Մալինովսկին: Տարագրություն և ներդրագրի քարտեզագրական գործարանի Պատվեր Սովետական Հայաստանի Լուսավորություն կոմիտարիատի. տեքստը ճշակ է կոմիտարիատի Աշխարհագրական հանձնաժողովը, տիրաժը 3000, գինը 4 ս. 50 կ.:
- 1932 թ., Թբիլիսի — Ալլաս՝ աշխարհագրական, գյուրոցական, գունատիպ քարտեզներով, հայերեն, կազմող՝ Հ. Էլիբեկյան, վիճակագրող՝ Լեվիտ:
- 1932 թ., Երևան — Քարտեզ «Հետախույզ Արևելքի երկրները»: Հայերեն, գունավոր, մ. 1: 10.000.000, մասսայական-քաղաքական, թվական աղյուսակով. խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, վիճակագրող՝ Ե. Գանչո, տիրաժը 5000, գինը 1 ս.:
- 1932 թ., Երևան — Քարտեզ «Մազազականի երկրները»: Հայերեն, գունավոր, մ. 1: 30.000.000, մասսայական-քաղաքական, թվական աղյուսակով. խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, վիճակագրող՝ Ե. Գանչո, տիրաժը 5000, գինը 1 ս.:
- 1933 թ., Երևան — Քարտեզ «Հայաստանի ՄՍՀ արոտները»: Հայերեն, մեկ գույնի (սև), մ. 1: 1.000.000. կցված է Ն. Տրսիցկու նույնանուն գրքի հայերեն թարգմանությունը:
- 1933 թ., Երևան — Քարտեզ «Հայաստանի ՄՍՀ»: Ուելլադային, հայերեն, մեկ գույնի (սև), պետական հիմնարկների աշխատանքների համար: Հրատարակություն ՀՄՍՀ Պետպլանի:
- 1934 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ «Անդրկովկասի ՄՅՍՀ» — «Карта Закавказской СФСР». տնտեսական, բազմագույն, մասշտաբը 1:1.000.000, ռուսերեն. խմբագիր՝ Գ. Գրիգորյան: Հրատարակություն Անդրկովկասյան Պետպլանի, Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների համար:
- 1934 թ., Երևան — Թբիլիսի — Ալլաս, աշխարհագրական, գյուրոցա-

կան, բաղկացած է 13 թերթից, 36 մեծ ու փոքր քարտեզներից, հայերեն, գունավոր. կազմեց՝ չ. էլիբեկյանը, տիրածը 15 000, գինը 3 ո. 50 կ.:

1934. ք., Երևան—Լենինգրադ — Գլխավոր, դպրոցական, ֆիզիկական, 25 սմ տրամագծով: Հայերեն, բաղմազույն, թեք առանցքով, սլառվանդանով. Խմբագիր՝ չ. Ստեփանյան, տեքստը գրեց Ե. Գանչու: Պատվեր չՄՍՀ Լուսավորության ժողովրդարիտարի, հրատարակութուն Լենինգրադի քարտեզագրական գործարանի, տիրածը 3000, գինը 9 ո.:
- 1934 ք., Երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ, Կիսագնդերի, հայերեն, գունավոր, դպրոցական, ֆիզիկական, տեքստը գրել է Օ. Գոսիկյանը, խմբագր. չՄՍՀ Լուսժողովատի Աշխարհագրական հանձնաժողովի, հրատարակութուն Լենինգրադի քարտեզագրական գործարանի, տիրածը 3000:
- 1934 ք., Երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ «Յորհրդային Սոց. Հանրապետությունների Միության»: Դպրոցական, ֆիզիկական, բաղմազույն, հայերեն, մասշտաբը՝ 1:5.000.000. կազմել է Համ. Քարտ. Տ. Ինժեներ Շելուգյակովան, երեք փոքր քարտեզներով, տեքստը գրել է Ա. Անարոյանը, խմբագր. չՄՍՀ Լուսժողովատի Աշխարհագրական հանձնաժողովի, տպագրություն Լենինգրադի քարտեզագրական գործարանի, տիրածը 3000, կտավի վրա, գինը 7 ո. 20 կ.:
- 1934 ք., Երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ «Յորհրդային Սոց. Հանրապետությունների Միության»: Դպրոցական, վարչական, բաղմազույն, հայերեն, մասշտաբը՝ 1:5.000.000, չափսը՝ 120 սմ × 180 սմ, տեքստը գրել է Լ. Հովհաննիսյանը, խմբագր. չՄՍՀ Լուսժողովատի Աշխարհագրական հանձնաժողովի, տպագրություն Լենինգրադի քարտեզագրական գործարանի, տիրածը 3000, կտավի վրա, գինը 7 ո. 20 կ.:
- 1934 ք., Երևան — «Քարտեզ Վ. Ի. Լենինի կենսագրության» (կյանքն ու գործունեությունը), նվիրված Լենինի մահվան 10-ամյակին, սևույնուցիտն-քաղաքական, գունավոր, մասշտաբը՝ 1:10.000.000, հայերեն, կազմող՝ չ. Ստեփանյան, գծագրողներ՝ Օ. Գոսիկյան և չ. Հախնազարյան, վիճակագրական աշխատանք՝ Ե. Գանչույի, Լենինի նկարը—նկարիչ չ. Կոշոյանի: Հրատարակութուն Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտի, տիրածը 2500, գինը 2 ո.:
- 1934 ք., Երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ «Զանգու գետի ստորին ավազանի»: Երկրաբանական-պետրոգրաֆիկական, գունավոր,

- ուսերեն, մ. 1 : 100.000. կազմեց՝ Պ. Ղամբարյանը, ՀԽՍՀ պետական հիմնարկների համար:
- 1935 թ., Երևան — Քարտեզ-բարձրաքանակ Վեհապետական լճի և Գեղամազանի շրջանի մասշտաբը 1 : 100.000, գունավոր, կազմեց՝ Ա. Շահումյանը, խմբագրեց՝ Ա. Անտոնյան, հանձնարարությունը Տեխնիկա-տնտեսագիտական թանգարանի:
- 1935 թ., Երևան — Քարտեզ Վեհապետական Սև լճի Աղզազրական, հայերեն և ուսերեն, բազմագույն, մ. 1 : 1.000.000. Հայաստանի բնակավայրերի ցուցակագրքին կից և առանձին, կազմեց՝ Խ. Ավդալբեկյանը, ձևավորեց՝ Ա. Մինասյանը: Հրատարակություն՝ ՀՍԽՉ Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի:
- 1935 թ., Մոսկվա — Ատլաս, աշխարհագրական, գլոբոսական, 13 քարտեզներից, բազմագույն, հայերեն, զանազան մասշտաբների. խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, հրատարակություն՝ ՀՍԽՉ Լուսավորության ժողովրդական կոմիտարիատի, տիրաժը 10.000, գինը 2 ռ. 50 կ:
- 1936 թ., Երևան — Քարտեզներ Վեհապետական Սև լճի — Карты Армянской ССР^а. Գունավոր, ուսերեն, զանազան մասշտաբների, տնտեսական, Սևանի երկաթուղային մագիստրալի հիմնավորման համար: Խմբագիր՝ Գ. Քաչարյան, կազմող՝ Ա. Կամարական: Հրատարակություն՝ ՀՍԽՉ Ժողովրդական Կոմիտարների Խորհրդի:
- 1936 թ., Երևան — Քարտեզ Իսպանիայի, գունավոր, հայերեն, մ. 1 : 2.500.000, քաղաքական, խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան, հրատարակիչ՝ ՀԿՊ Երևանի կոմիտե:
- 1936 թ., Երևան — Քարտեզ բարձրաքանակ Վեհապետական լճի: Մեծագիր, գունավոր, 1 օրինակ, մ. 1 : 100.000:
- 1936 թ., Երևան — Քարտեզ «Փամբակի ժողովրդական» — Карта Памбакской котловины^а. Երկգույն, ուսերեն, մասշտաբը 1 : 200.000. կազմող՝ Հ. Կարապետյան. կցված է հեղինակի համանուն գրքին, չափեր 22 սմ × 34 սմ:
- 1936 թ., Երևան — Լենինգրադ — Գլոբուս: Ֆիզիկական, գունավոր, հայերեն, 25 սմ: Տրամագծով, 2-րդ հրատարակություն. թեք առանցքով, պատվանդանով. խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան: ՀՍԽՉ Լուսավորության ժողովրդական կոմիտարիատի պատվերով. տեքստը գրված է Երևանում, պատրաստված է Լենինգրադում, տիրաժը 3.000, գինը 9 ռուբլի:
- 1936 թ., Երևան — Լենինգրադ — Քարտեզ Եփրատ գետի: Գունավոր, հայերեն, գլոբոսական, պատի, մեծագիր: Պատվեր ՀՍԽՉ

Լուսավորության մոսկովրդական կոմսարիատի. ապագրված
Լենինգրադում:

- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի ՄՍՀ ուղիներին — «До-
рожная карта Армянской ССР». Երկգույն, ֆոնը կապույտ,
աեքստը և նշանները սպիտակ, մասշտաբը՝ 1 մատնաչափը =
= 20 վերստի, սուսերեն, կազմող՝ Բ. Հարությունյան. պատ-
վեր՝ ՀՄՍՀ Ճանապարհներ:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ-սխեմա «Սևան-Ջանգուի կասկադի» —
(«Карта-схема Севан-Зангинского каскада»): Բազմագույն,
սուսերեն, մ. 1 : 500.000, աշխարհագրական - տնտեսական,
պրակտիկ ձևով: Աշխատանք՝ Հ. Կոջոյանի, հրատարակու-
թյան ՀՄՍՀ Ժողովրդական կոմիտեաների Խորհրդի գործերի
կառավարչություն:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ-բարձրաքանդակ լեռնային ՄՍՀ-ում:
Գունավոր, հորիզոնական մասշտաբը՝ 1 : 200 000, ուղղա-
ձիգը՝ 1 : 5, պատվանդանի վրա, գիտություն, կազմելը՝ Ա. Շահ-
մուրադյան, խմբագրելը՝ Ա. Անտոնյան, հանձնարարություն
Տեխնիկա-տնտեսագիտական թանգարանի:
- 1937 թ., Երևան — լեռնային Երևան քաղաքին: Գունավոր,
սուսերեն, մ. 1 : 20.000, աշխատանք՝ Օ. Սարգսյանի.
պատվեր Հայկական Տուրիստական վարչություն. վիճակ-
գրատուն և աղբյուրան Հայպետհրատի:
- 1937 թ., Երևան — Մոսկվա — Քարտեզ «Ասիայի»: Ուսումնական-
ֆիզիկական, հայերեն, բազմագույն, մեծադիր, կապի վրա:
Մասշտաբը՝ 1 : 8.000.000, խմբագրություն՝ ՀՄՍՀ Լուսավոր-
չության Աշխարհագրական հանձնաժողովի:
- 1937 թ., Երևան — Մոսկվա — Քարտեզ լեռնային ՄՍՀ-ում:
Ուսումնական, ֆիզիկական, հայերեն, մեծադիր, բազմագույն,
կապի վրա: Մասշտաբը՝ 1 : 8.000.000. խմբագրություն՝
ՀՄՍՀ Լուսավորչության Աշխարհագրական հանձնաժողովի:
- 1937 թ., Երևան — Մոսկվա — Քարտեզ «Հարավային Ամերիկայի»:
Բազմագույն, հայերեն, տնտեսական, մեծ զրքի ջ էջի ծն-
վադով. խմբագրություն՝ Հայկական Խորհրդային Հանրա-
գիտարանի քարտեզագրական բաժնի, հրատարակություն
ՀՄՍՀ Կենտրոնական Գործադիր կոմիտեի:
- 1937 թ., Երևան — Թբիլիսի — Քարտեզ լեռնային ՄՍՀ-ում:
կապի ջ: Բազմագույն, հայերեն, ֆիզիկական, չափազանց մեծ զրք-
քի ջ էջի ծավալով. խմբագրություն՝ Հայկական Խորհրդային

- Հանրագիտարանի քարտեզագրական բաժնի, հրատարակութ-
յուն ՀՍՍՀ Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի:
- 1937 թ., Երևան — Թբիլիսի — Քարտեզ Վարավային Ամերիկա-
յի: Գունավոր, ֆիզիկական, հայերեն, չափաբ 1 էջի մեծու-
թյան. խմբագրություն՝ Հայկական Խորհրդային Հանրագիտարանի քարտեզագրական բաժնի, հրատարակություն ՀՍՍՀ
Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի:
- 1937 թ., Երևան — Թբիլիսի — Քարտեզ Անդրկովկասի ԽՍՖՀ: Գունավոր, հայերեն, քաղաքական, գրքի 1 էջի չափսի, խմբա-
գրություն՝ Հայկական Խորհրդային Հանրագիտարանի քար-
տեզագրական բաժնի:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ Վարձարանի ՀՍՍՀ: Գունավոր, հայե-
րեն, անտեսական, գրքի 1 էջի չափսի. խմբագրություն՝ Հայ-
կական Խորհրդային Հանրագիտարանի քարտեզագրական
բաժնի:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ-բարձրաբանակ՝ Այլըր լճի: Գունա-
վոր, մեծամասշտաբ, գործ՝ ՀՍՍՀ Զբային անտեսություն:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ Վարձարանի շրջան: Բազմագույն.
մասշտաբը՝ 1 : 200.000, անտեսական նշաններով, չ. Խ. Հան-
րագիտարանի. վիճագրատուն և տպարան Հայպետհրատի:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ Վարձարանի շրջան: Բազմագույն, հայե-
րեն, մասշտաբը՝ 1 : 200.000, անտեսական նշաններով, չ. Խ. Հան-
րագիտարանի. վիճագրատուն և տպարան Հայպետհրատի:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ Վարձարանի շրջան: Բազմագույն,
հայերեն, մ. 1 : 200.000, անտեսական նշաններով, չ. Խ. Հան-
րագիտարանի, վիճագրատուն և տպարան Հայպետհրատի:
- 1937 թ., Երևան — Քարտեզ Վարձարանի շրջան: Բազմագույն, հայե-
րեն, մ. 1 : 200.000, անտեսական նշաններով, չ. Խ. Հանրա-
գիտարանի, վիճագրատուն և տպարան Հայպետհրատի:
- 1937 թ., Երևան — Խարիզ — Քարտեզներ ՍՍՌՄ պատմություն:
Գունավոր, հայերեն, զպրոցական, նույնանուն դասագրքի
հավելված, գրքի 1—2 էջի չափսի. հրատարակություն՝
ԴՄԿ-ի, մասշտաբը՝ 1 : 30.000.000. պատվեր ՀՍՍՀ Լուսժող-
կամտի Յուրաքանչյուրի տիրածը՝ 75.000:
- 1938 թ., Երևան — Լեհիզրազ — Քարտեզ Սևան լճի ավազանի —
Карта бассейна оз. Севан (контурная), Ուրվագծային,
սուտերեն, մեկ գույնի (սև), մ. 1 : 200.000. կազմեց՝ Վ. Կ.
Գալիզով, գործ Սևանի կոմիտեի Պատվեր ՀՍՍՀ Հողա-
գործություն ժողկոմատի:

- 1938 թ., Երևան — Քարտեզ Անդրկովկասի Պատմական, Անդրկովկասի միասնալը Ռուսաստանին. բազմագույն, հայերեն, կազմեց՝ Հ. Հակոբյան: Հրատարակութուն՝ Մելքոնյան ֆոնդի:
- 1938 թ., Երևան — Քարտեզ, Հայաստանի ՍՍՀ — (Карта Армянской ССР). Գրպտմեարիկ, տնտեսական, բազմագույն (14 գույնով), մ. 1:1.000.000, ուսսերեն, շրջանակի չափսը՝ 35 սմ × 30 սմ: Կազմող՝ Հ. Ստեփանյան. ձևավորող՝ Ա. Միրնայան: Հրատարակութուն՝ ՀԿՊ ԿԿ-ի:
- 1938 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ: Գունավոր, վարչական, հայերեն, մ. 1:500.000: Խմբագիր՝ Կոմարովսկի Վ. Գ., հրատարակութուն՝ ГУГК-ի: Պատվեր չՍՍՀ Կենտրոն գործկոմի:
- 1938 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ — (Карта Армянской ССР): Գունավոր, վարչական, ուսսերեն, մասըշտաբը՝ 1:500.000: Խմբագիր՝ Կոմարովսկի Վ. Գ.: Հրատարակութուն՝ ГУГК-ի: Պատվեր՝ չՍՍՀ Կենտրոն գործկոմի:
- 1938 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ: Դպրոցական, ֆիզիկական, հայերեն, մ. 1:300.000, 2 թերթից: Խմբագիր՝ Ս. Տխակայա, գծագրող՝ Մուրադովա Ռ. Ն.: Պատվեր՝ Հայպետհրատի, տիրաժը 10.000, գինը 7 ու:
- 1938 թ., Երևան — Մտվովա — Ատլաս աշխարհագրական, գունավոր 15 քարտեղներով, հայերեն, դպրոցական: Խմբագիր՝ Հ. Ստեփանյան: Պատվեր չՍՍՀ Լուսավորութան ժողովրդական կոմիտեի տի, հրատարակութուն Մոսկվայի քարտեզագրական գործարանի:
- 1938 թ., Երևան — Քարտեզ - բարձրաքանդակ՝ Հայաստանի չՍՍ, Մոսշտաբը հորիզոնական՝ 1:200.000, ուղղաձիգը՝ 1:6, գունավոր, պատվանդանի վրա: Կազմեց՝ Ա. Շահնազարյան, հանձնարարութուն Տեխնիկա-տնտեսագիտական թանգարանի:
- 1938 թ., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ — Карта Армянской ССР. Ուրվագծային, մեկ գույնի (սև), ուսսերեն, մ. 1:1.000.000, Հրատարակութուն՝ չՍՍՀ Պետպլանի: չՍՍՀ հիմնարկների համար:
- 1938 թ., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՀ: Ուրվագծային, երկու գույնի, մ. 1:1.000.000, ուսսերեն, գիտական աշխատանքների համար: Վիմագրատուն՝ Հայպետհրատի: Հրատարակութուն՝ Հայկական Աշխարհագրանքնկերութան:
- 1938 թ., Թբիլիսի — Քարտեզ-բարձրաքանդակ՝ Հայաստանի ՍՍՀ:

- Գունավոր, հայերեն, պապյե-մաշեից, մասշտաբը հորիզոնական՝ 1 : 500.000, ուղղաձիգը՝ 1 : 7, կազմեց՝ Վ. Տուգուլով, ԻՁՈ բյուրոյի: Պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի:
- 1938 թ., Թրիլիսի — Քարտեղ-բարձրաքանդակ՝ Հայաստանի ԽՍՀ — (Рельефная карта Армянской ССР): Գունավոր, ուսերեն, պապյե-մաշեից, մասշտաբը հորիզոնական՝ 1 : 500.000, ուղղաձիգը՝ 1 : 7, կազմեց՝ Վ. Տուգուլով, ԻՁՈ բյուրոյի: Պատվեր ՀԽՍ Լուսժողկոմատի:
- 1938 թ., Երևան—Լենինգրադ — Քարտեղ Եվրոպայի: Մեծադիր, պատի, դպրոցական, ֆիզիկական, բազմազույն, հայերեն, մ. 1 : 3.500.000, կտավի վրա: Պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի:
- 1938 թ., Երևան—Լենինգրադ — Քարտեղ Աֆրիկայի: Մեծադիր, պատի, դպրոցական, ֆիզիկական, բազմազույն, հայերեն, կտավի վրա: Պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի:
- 1938 թ., Երևան—Լենինգրադ — Քարտեղ Ավստրալիայի: Գպրոցական, ֆիզիկական, հայերեն, գունավոր, մեծադիր, կտավի վրա: Պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի:
- 1938 թ., Երևան — Իսպանիայի քարտեղը: Մանկական, գունավոր, հայերեն, փոքրադիր (1 էջի չափսի): Հրատարակութուն՝ Շչոկոմբերիկա մամսագրի:
- 1938 թ., Երևան — Աշխարհի քարտեղը: Մանկական, գունավոր հայերեն, 2 էջի չափսի: Հրատարակութուն՝ Շչոկոմբերիկա մամսագրի:
- 1939 թ., Մոսկվա — Քարտեղ-բարձրաքանդակ, Հայաստանի ԽՍՀ: Մասշտաբը՝ 1 : 200.000, տնտեսական, Պատրաստվել է Համամիութենական 1 դյուզատնտեսական ջուլյանանդեսի Հայկական կոմիտեի կողմից:
- 1939 թ., Երևան — Միջին դարի քարտեղների ժողովածու: Պատմական, երկզույն, հայերեն, 1 դիրք, դանազան մասշտաբի: Գծագրող՝ Յ. Նահապետյան, տպագրութուն՝ Հայպետհրատի:
- 1939 թ., Երևան—Լենինգրադ — Գլոբուս: Ֆիզիկական, դպրոցական, հայերեն, բազմազույն, 25 սմ արամագծով: Խմբագրութուն՝ ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի Աշխարհագրական հանձնաժողովի, նախորդ գլոբուսի 3-րդ հրատարակութուն, տիրաժը 3000, գինը 9 ս.:
- 1939 թ., Երևան — Քարտեղ Հայաստանի ԽՍՀ, Հայերեն, երեք գույնի. մ. 1 : 500.000, ուրվագծային: Գիտական աշխատանքների համար: Կազմեց՝ Հ. Ստեփանյանը, գծագրեց՝ Ա. Շահ-

մուրադյանը, վիմագրող՝ Ա. Մխիթարյան: Տպագրություն
Հայպետհրատի, տիրածը 2000, գինը 1 ու:

- 1939 ք., — Քարտեզ Սեանա լճի — Карта оз. Севан. Ֆիզի-
կական (խորություններ), սուսերեն, գունավոր, մասըշ-
տաբը՝ 1 : 100.000: Կազմեց՝ Ն. Կիրեկը ՀԽՍՀ Սեանի կո-
միտեի հանձնարարությամբ:
- 1939 ք., Երևան — Քարտեզ-բարձրաճրանդակ, Հայաստանի ԽՍՀ,
Գունավոր, մասշտաբը հորիզոնական՝ 1 : 200.000, ուղղա-
ձիգը՝ 1 : 6: Գործ Պետական պատմական թանգարանի: Աշ-
խատանք՝ Գ. Արեշտայանի, ղեկավար՝ Կ. Ղաֆազարյան:
Պատրաստվել է Արմենէնկերգոյի պատվերով:
- 1939 ք., Երևան — Լեռնիցրաղ — Քարտեզ Եվրոպայի: Գպրոցական,
քաղաքական, հայերեն, մեծագիր, պատի, մ. 1 : 3.500.000,
բաղկացած է չորս մեծ թերթերից: Խմբագիրներ՝ Ս. Բեր-
բերյան և Բ. Զարչյան. պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի, տի-
րածը 3000:
- 1939 ք., Երևան — Լեռնիցրաղ — Քարտեզ Հյուսիսային Ամերիկա-
յի: Գպրոցական, ֆիզիկական, հայերեն, գծադրված է չորս
թերթի վրա, չափեր՝ 150 սմ \times 160 սմ. Խմբագիր՝ Ա. Ճու-
զուրյան, պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի, տիրածը 3000,
կտավի վրա, գինը 15 ու:
- 1939 ք., Թրիլիսի — Քարտեզ Հայաստանի ԽՍՀ — Карта Армян-
ской ССР. Գունավոր, ֆիզիկական, սուսերեն, մ. 1 : 500.000,
գպրոցների համար: Խմբագիր՝ Մ. Զ. Պավլով, գիտ. խոր-
հրդատու՝ Ա. Ֆ. Լայստեր: Հրատարակություն՝ ГУГК-ի,
պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի:
- 1940 ք., Թրիլիսի — Քարտեզ Հայաստանի ԽՍՀ, Գունավոր, ֆի-
զիկական, հայերեն, մ. 1 : 500.000. գպրոցական: Խմբագիր՝
Մ. Զ. Պավլով, գիտական խորհրդատու՝ Ա. Ֆ. Լայստեր: Հրա-
տարակություն՝ ГУГК-ի, պատվեր ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատի:
- 1940 ք., Երևան — Մոսկվա — Քարտեզ Հայաստանի ԽՍՀ բուսական-
ծածկույթի (Карта растительного покрова Армянской
ССР) Բազմագույն, սուսերեն, մ. 1 : 500.000: ԲՈՒՀ-երի հա-
մար. կազմեց՝ Հար. Կ. Մազարյան:
- 1940 ք., Երևան — Քարտեզ Անգրկովկասի: Լեռնադրական, մեկ
գույնի (սև), հայերեն, ուղղագծային, սուսոմեական, մասըշ-
տաբը՝ 1 : 1.500.000. Կազմեց՝ Ս. Լիսիցյան, հրատարակու-
թյուն Երևանի պետական համալսարանի:
- 1940 ք., Թրիլիսի — Քարտեզ Լեռնային Ղարաբաղի ԱՄ: Վար-

չական, դունավոր, հայերեն, մ. 1 : 250.000: Պատ. խմբագիր՝ Ս. Տեր-Գրիգորյան, հրատարակութուն՝ ԳՄԴԿ-ի, տիրաժը 8000, գինը 1 ու:

- 1940 ք., Քրիլիսի — Քարտեզ Լեոնային Ղարաբաղի Ա. Մ. — Карта А. О. Нагорного Карабаха. Վարչական, դունավոր, պրոբ-րեջաներեն, մ. 1 : 250.000. Պատ. խմբագիր՝ Ս. Տեր-Գրիգորյան, հրատարակութուն՝ ԳՄԴԿ-ի: Լեոնային Ղարաբաղի դպրոցներին համար, տիրաժը՝ 8000, գինը 1. ու:
- 1940 ք., Երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ Կրսագնդերի: Ֆիզիկա-կան, դպրոցական, հայերեն, բազմագույն, մ. 1 : 30.000.000: Պատվեր՝ Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրու-թյան:
- 1940 ք., Երևան—Լենինգրադ — Քարտեզ Կրսագնդերի: Քաղաքա-կան, դպրոցական, հայերեն, բազմագույն, մ. 1 : 30.000.000: Պատվեր՝ Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրու-թյան:
- 1941 ք., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի — Карта Армении (ис-торическая), времен Георга Марзпетуни. Պատմական, Գ. Մարզպետունու ժամանակվա վերաբերյալ. սուսերեն, երկու գույնի, մ. 1 : 2.000.000: Կազմողներ՝ Ա. Շահնազարյան և Հ. Ստեփանյան: Հրատարակութուն՝ ՍՍՌՄ Գիտություն-ների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի (Արմֆանի): Տի-րաժը 5.000, գինը 50 կոպեկ: Կցված է համանուն գրքին և ստանձին:
- 1942 ք., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՌ — Карта Армян-ской ССР. Ուրվագծային, մեկ գույն (կապույտ), սու-սերեն, մ. 1 : 1.000.000, գիտական աշխատանքների հա-մար: Կազմեց՝ Հ. Ստեփանյանը, գծագրեց՝ Ս. Մուսաելյանը: Հրատարակութուն՝ ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Տնտեսագիտության սեկտորի, տիրաժը 2.500:
- 1942 ք., Երևան — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՌ — Карта Армянской ССР (метеорологических станций). Օդերևութաբանական կայանների ցանց, սուսերեն, մ. 1 : 750.000., դունավոր, Կազմեց՝ Ա. Ոսկանյանը: Հրատարակութուն՝ Հայկական ՍՍՌ Օդերևութաբանական վարչության:
- 1943 ք., Երևան — Քարտեզներ, Հայ ժողովրդի պատմության (մասն Ա.), հայերեն, պատմական, 7 հատ մեկ գույնի (սև), Գրքի 2 էջի մեծությամբ: Կազմեց՝ Ս. Երևմյան: Հրատարա-կութուն՝ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի:

1947 ք., Երևան — Մոսկվա — Քարտեզ Հայաստանի ՍՍՌ — Карта Армянской ССР (контурная). Ուրվագծային, մեկ գույնի (սև), մ. 1 : 800.000, ուսերեն, գիտական աշխատանքների համար։ Խմբագիր՝ Ա. Շահմուրադյան, գծագրող՝ Հ. Գործակալյան։ Հրատարակություն՝ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Տնտեսագիտության սեկտորի։

1948 ք., Երևան — Քարտեզներ՝ Հայաստանի ՍՍՌ — Карты Армянской ССР. 9 քարտեզ, մեկ գույնի (գարջնագույն կամ կապույտ), ուսերեն, յուրաքանչյուրի մ. 1 : 1.000.000, մասնագիտական, ՀՍՍՌ ֆիզիկական աշխարհագրություն և երկրագիտության ակադեմիայի։

Լեռնակազմություն — կազմել է Ա. Շահմուրադյանը,

Գեոլոգիականը և տեկտոնականը՝ Կ. Պաֆենդուցը,

Գեոմորֆոլոգիականը՝ Ա. Ա. Գաբրիելյանը, Ա. Լ. Թախտաջյանը և Ա. Գ. Շահմուրադյանը,

Տեղումներինը՝ կազմված է ըստ Ռ. Քրիստոստուրյանի,

Հողագիտականը՝ Ա. Չիթչյանը,

Բուսաբանականը՝ Ա. Թախտաջյանը,

Փիզիկո-աշխարհագրական շրջաններինը՝ Հ. Ստեփանյանը,

Կլիմայական շրջաններինը՝ (մ. 1 : 1.500.000) Հ. Դյոդակյանը։

Հրատարակություն ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի։

1948 ք., Երևան — Ռիգա — Քարտեզ «Երկրագնդի բնական գոտիները», (կիսագնդերով)։ Հայերեն, բազմագույն, մ. 1 : 22.000.000, 2 թերթից, դպրոցական։ Պատասխանատու խմբագիր՝ Տրետյակովա։ Պատվեր Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրության, գինը 6 ր.։

1948 ք., Երևան — Մինսկ — Քարտեզ Աշխարհի (կիսագնդերով)։ Հայերեն, բազմագույն, մ. 1 : 22.000.000, 2 թերթից (93 սմ × 113 սմ)։ Պատասխանատու խմբագիր՝ Սկուրիզինա Պ. Վ.։ Պատվեր Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրության, տիրաժը 5000, գինը 7 ր.։

1948 ք., Երևան — Թբիլիսի — Քարտեզ Կովկասի — Карта Кавказа. Ուսումնական, ֆիզիկական, ուսերեն, բազմագույն, մ. 1 : 1.000.000, գիտական խորհրդատու՝ Ա. Ն. Ջավախիշվիլի, պատասխանատու խմբագիր՝ Մ. Չ. Պավլով։ ՀՍՍՌ Լուսավորության մինիստրության պատվերով, գինը 8 ր.։

1948 ք. Երևան — Թբիլիսի — Ատլաս Աշխարհագրական, դպրոցական, 14 էջից, հայերեն, բազմագույն քարտեզներով։ Պա-

տասխանատու խմբագիր՝ Մ. Ն. Սենդերովա: Պատվեր ՀՍՍՌ
Լուսավորություն մինիստրություն:

- 1949 թ., Երևան — Թրիլիսի — Քարտեզ Կովկասի: Ուսումնական,
քաղաքական, հայերեն, բազմագույն, մ. 1: 1.000.000: Գի-
տական խորհրդատու՝ Ա. Ն. Ջավախիշվիլի, պատասխանա-
տու խմբագիր՝ Մ. Ջ. Պավլով: Լույս է տեսել ՀՍՍՌ Լու-
սավորություն մինիստրության պատվերով, գինը 8 ս.:
- 1949 թ., Երևան — Թրիլիսի — Քարտեզ Հայկական ՍՍՌ: Ուսում-
նական, ֆիզիկական, հայերեն, բազմագույն, մ. 1: 600.000:
Գիտական խորհրդատու՝ Հ. Ստեփանյան, խմբագիր Մ. Ն.
Կոչեշկովա: Հրատարակություն՝ ԴՄԴԿ-ի: Պատվեր Հայ-
կական ՍՍՌ Լուսավորություն մինիստրության, տիրաժը
10.000, գինը 5 ս.:
- 1949 թ., Թրիլիսի — Քարտեզ Հայկական ՍՍՌ — Карта Ар-
мянской ССР (административная). Վարչական, գունավոր,
սուսերեն, մ. 1: 300.000: Պատվեր Հայկական ՍՍՌ Գե-
րագույն Սովետի:
- 1949 թ., Երևան — Թրիլիսի — Քարտեզ Հայկական ՍՍՌ — Карта
Армянской ССР (физ., учебн.). Ուսումնական, ֆիզիկական,
բազմագույն, սուսերեն, մասշտաբը՝ 1: 600.000: Գիտական
խորհրդատու՝ Հ. Ստեփանյան, խմբագիր՝ Մ. Ն. Կոչեշկովա:
Հրատարակություն՝ ԴՄԴԿ-ի: Պատվեր Հայկական ՍՍՌ
Լուս. մինիստրության, տիրաժը 15 000, գինը 5 ս.:
- 1950 թ., Երևան — Քարտեզ Կոբեայի: Մեկ գույնի (սև), հայերեն,
մ. 1: 5.000.000: Ազխատաորի բլոկնոտի համար: Հրատարա-
կություն ՀԿՊ ԿԿ ազխատաորի և պրոպագանդայի բաժնի,
տիրաժը 9000:
- 1950 թ., Երևան — Քարտեզ Կոբեայի: Քաղաքական, հայերեն, մեկ
գույնի, մ. 1: 2.500.000: Մտքագիր՝ Հ. Ստեփանյան, քար-
տեղագիրներ՝ Կ. Շահմուրադյան, Հ. Գործակալյան: Հրա-
տարակություն ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Կուլտուր-
լուսավորական հիմնարկների կոմիտեի, տիրաժը 3000:
- 1951 թ., Երևան — Թրիլիսի -- Քարտեզ Հայկական ՍՍՌ: Ֆիզի-
կական, բազմագույն, հայերեն, մ. 1: 600.000: Գիտական
խորհրդատու՝ Հ. Ստեփանյան, խմբագիր՝ Մ. Ն. Կոչեշկովա,
Հրատարակություն՝ ՍՍՌՄ Մինիստրների Սովետին կից Գ.
և Ք. Գլխ. վարչության: Համանություն՝ Հայկական ՍՍՌ
Գերագույն Սովետի, ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի

և Հոսսափորության մինիստրության, տիրածը 5000, գինը 1 ս. 35 կ.

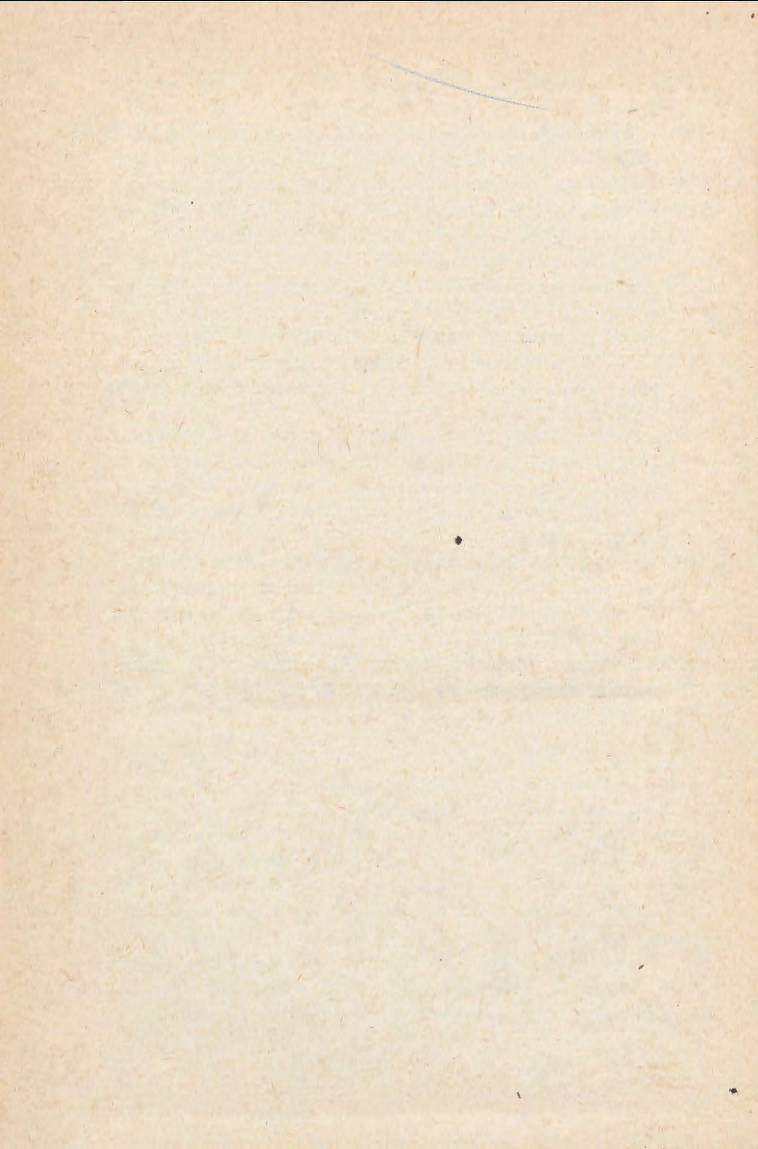
1951 թ., Երևան—Մոսկվա—Փրիլիսի — Առլաս «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի Առաջին մաս, 7 քարտեզ, բազմագույն, տարբեր մասշտաբներով: Մշակված է Երևանում, կազմված է Մոսկվայում ГУГК-ի բաժնում. տպագրված Փրիլիսիում: Հրատարակված տանձին: Հեղինակ՝ Ս. Տ. Երևեյան, տիրածը 20.000, գինը 3 ս.:

1952 Ղ., Երևան—Москва—Тбилиси — Атлас к книге «История армянского народа», ч. I, 7 карт, многокрасочных, разных масштабов. Разработан в Ереване, составлен в ГУГКе в Москве, отпечатан в Тбилиси на картфабрике, издан отдельно. Автор С. Т. Еремян. Тираж 10.000 экз., цена 3 руб.

1952 թ., Երևան—Փրիլիսի — Քարտեզ Հայկական ՍՍՌ: Ֆրգիկահան, բազմագույն, հայերեն, մ. 1 : 600.000, խմբագիր՝ Մ. Ն. Կոչկոզովա: Հրատարակություն Գ. և Ք. Գլխավոր վարչության: 1951 թ. քարտեզի կրկնություն է, տիրածը 10.000, գինը 1 ս. 35 կ.:

1955 թ. Երևան—Փրիլիսի—Քարտեզ Հայկական ՍՍՌ: Ֆրգիկահան, բազմագույն, հայերեն, մ. 1 : 600.000: Հրատարակություն Գ. և Ք. գլխավոր վարչության, տիրածը 5.000, գինը 1 ս. 35 կ.:

1955 թ., Երևան—Тбилиси—Карта Армянской ССР, физическая, многокрасочная, м. 1:600.000. Изд. ГУГК, тираж 5.000, цена 1 р. 35 к.

III Մ Ա Ս

Հ Ա Յ

ՔՍՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲՆՈՐՈՇ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Անհրաժեշտ էր կազմել հրատարակված հայ քարտեզների մեզ հայտնի ցուցակը՝ 260 տարի տևողությամբ: Անհրաժեշտ էր նաև զբաղվել հայ քարտեզագրական հրատարակությունների տեսակների, բնույթի, ձևավորման և այլ հարցերով: սակայն ոչ պակաս կարևոր էր գիտական-աշխարհագրական տեսանկյունով զննություն կատարել նրանց բովանդակության նկատմամբ:

Քարտեզագրական հրատարակությունների գիտական վերլուծությունը իրենից ներկայացնելու է քարտեզների նկարագրությունը՝ զբաղված բնութագրումը և թերի կողմերի զբաղումը: Այդ զննությունը խիստ անհրաժեշտ է հենց բուն քարտեզագրության զարգացման համար, ապա առավել գիտական ճշմարտության նպատակով, հանուն քարտեզագրվող երկրի աշխարհագրական ճշմարիտ արտացոլման: Կարող ենք որոշակի առել, որքան քարտեզագրական հրատարակություններ են եղել, այնքան էլ բավապիսի են նրանց զննության արդյունքները:

Մովետական գեոգրիայի և քարտեզագրության 20-ամյակին նվիրված աշխատության մեջ (Մոսկվա - Լենինգրադ, 1939 թ.) պարզաբանված է նման խնդիրների կարևորությունը:

Քննական վերլուծությունը հարկավոր է ոչ միայն քարտեզագրական հրատարակությունների հատկությունները բացահայտելու, այլև այն գիտականորեն հասկանալի դարձնելու համար:

Մենք, այդպիսով, ծանրանալու ենք քարտեզագրական հրատարակություններում տեղ գտած նաև թերությունների և վրիպակների վրա:

Օրաթերթերի սխալներն ու վրիպակները, իհարկե, անհարգելի են, թեպետև թերթը ունի մի օրյա կյանք:

Գրքերի սխալներն ու վրիպակներն աններելի են, թեպետ և հնարավորութուն կա թերթերում և գրքերում կատարված սխալներն ու վրիպակները նրանց էջերի վերջում նշել:

Քարտեզագրական հրատարակութուններում հնարավորութուն չկա, սպազրվելուց և լույս ընծայելուց հետո, կատարված սխալը կամ վրիպակը քարտեզում նշելու: Սխալն ուղղել հնարավոր է միայն նոր, հաջորդ հրատարակության ժամանակ:

Բոլոր հայ քարտեզագրական հրատարակութունների գիտական գննութունը կկազմեր անագին հատոր. թեպետ և այդ շատ հետաքրքիր է, բայց անհրաժեշտ չէ ավյալ աշխատության մեջ:

Մենք հարկ ենք համարել կանգ առնելու հայ քարտեզագրական հրատարակութունների կարևոր նմուշների, հազվագյուտ օրինակների, այսպես կոչված ունիկալ հրատարակութունների վրա: Այդ առավել վերաբերում է մինչսովետական ժամանակաշրջանին, հայ քարտեզագրական հրատարակութունների առաջին տեսակներին: Այսպիսով, մենք հատկապես կանգ կառնենք առաջին հայերեն քարտեզի (1695), առաջին հայերեն աշխարհագրական ատլասի (1849), առաջին հայերեն գլոբուսի (1850), ինչպես նաև մի քանի այլ հրատարակութունների վրա: Նմանապես անաչառ կերպով գննել ենք նաև սովետական ժամանակաշրջանի սովետահայ քարտեզագրական առանձնակի հրատարակութուններ՝ առաջին սովետահայ քարտեզը (1923), առաջին սովետահայ աշխարհագրական ատլասը (1928), Սովետական Հայաստանի առաջին մեծագիր քարտեզը (1932), առաջին սովետահայ գլոբուսը (1934) և այլ տեսակի հրատարակութուններ՝ Սովետական Հայաստանի բարձրաքանդակ քարտեզը, դպրոցական աշխարհագրական տեսքերը և այլն:

ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԻ ՔԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՆՄՈՒՇՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. 1695 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՄՍՏԵՐԴԱՄՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՅԵՐԵՆ ՏՊԱԳԻՐ ՔԱՐՏԵԶԻ՝ «ՀԱՄԱՏԱՐԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի
ՀԱՄԱՌՈՏ ՁՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջին ապագիր հայերեն քարտեզը յույս է տեսել XVII դարի վերջում՝ 1695 թվականին Հոլանդիայի (Նիդերլանդներ) գլխավոր քաղաք, երկրի կուլտուրական և արդյունաբերական կենտրոն Ամստերդամում: Քարտեզի վերնագիրն է՝ «Համատարած աշխարհացոյց», այսինքն, «Աշխարհի քարտեզ» կիսազնգերի ձևով (այլ ոչ բացված պրոյեկցիայով): Այդ քարտեզի հրատարակության նախաձեռնողները, հայերեն տեքստը մշակողները, ամբողջ գործի իրականացնողները եղել են Հայաստանի Գողթան պատմական դավառի Վանանդ ավանի բնակիչներ՝ Մաթևոս Հովհաննիսյանը, նրա հորաքրոջ որդի Քովմաս Էղիսիպոսը և վերջինիս եղբորորդիներ՝ Ղուկաս և Միքայել Նուբիջանյաններ*, որոնց կարճ անվանում են վանանդեցիներ: Քարտեզի տեխնիկական հիմքը, սկզնձի վրա փորագրողները եղել են հոլլանդացի Ադրիանուս և Պետեր Եխոնրեկ Էդրայները, որոնց ազգանունը զանազան հեղինակներ զանազան կերպ են զրել (Սկոբենկ, Միսներեկ, Եխոներեկ, Ըսկոբենկ):

Այդ տվյալները համարվում են ստույգ և անվիճելի, նշված քարտեզի մասին որոշակի և զրականորեն արտահայտվել են ոչ միայն Գ. Լևոնյանը**, Լեօն***, այլև Միխիթարյան միաբանները «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրի 1927 թ. (հուլիս էջ 392—393),

* Գործի մասնագետը եղել է Ղուկաս Նուբիջանյանը:

** Կ. Զ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երեւան, Հայկական ՄՍԹ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1946 թ., էջ 117:

*** Լեօ, Հայ տպագրության պատմութիւնը, Քիֆլիս, 1901 թ.:

նաև նույն ամսագրի 1923 թ. սեպտեմբեր — հոկտեմբեր ամիսների միացյալ համարում, (էջ 454):

Նախ ծանոթանանք բուն քարտեզի հետ, տեսնենք, թե ինչ է նա իրենից ներկայացնում: Շեմատարած աշխարհացոյցը-ի չափսը մեծ է՝ 120 սմ \times 150 սմ, նույնիսկ այժմյան մեր օրերի և պահանջների համեմատ: Քարտեզը փակցված է կտավի վրա: Կիսագնդերի հյուսիսային մասերը դարձված են վերև: Երկու կիսագնդերի շրջանակների միջև վերևում գծագրված է Արև-դակնային համակարգութունը՝ Պոպուկոսի սխեմաով*: Չորս բաց անկյունում նկարված են տարվա չորս եղանակներին համապատասխան կրոնական իմաստի բնական տեսարաններ: Շրջանների եզրերը շախմատային ձևով ստորաբաժանված են սև ու սպիտակ աստիճանների. հասարակածը հատվում է ավելի խոշոր շախմատանման գծով՝ որի մոտ գրված է կենդանակերպարն (զոդիակ) էկլիպտիկայով՝ արեգակի տեսանելի ուղիով: Հյուսիսային կիսագնդում նա հասնում է մինչև 23,5°, այսինքն՝ Ճեզդետնի արևադարձին, իսկ հարավային կիսագնդում նույնպես մինչև 23,5°-ին, այսինքն Այծեղջեր արևադարձին: Երկու կիսագույնն էլ ունեն աշխարհագրական աստիճանացանց (զուգահեռականներ և միջօրեականներ), որը վկայում է այդ ժամանակվա քարտեզագրության հառաջագիմության մասին: Սակայն միաժամանակ մի քանի տեղ միջօրեականների և զուգահեռականների վրա (հյուսիսային և հարավային մասերում) գծված են կողմնացույցեր, առանց տարածվող շառավիղների: Այդ հանգամանքը վկայում է, որ հայերեն տուփին տպագիր քարտեզը գծված է աշխարհագրության և առավել քարտեզագրության զարգացման անցումնային ժամանակաշրջանում, երբ մի կողմից վերանում են քարտեզները զարգարող (ավելի ճիշտը՝ բարդացնող) կողմնացույցերը (սլոտուլյան քարտեզներ) և մյուս կողմից հաղթանակում է քարտեզի աշխարհագրական աստիճանացանցը (զուգահեռականներն ու միջօրեականները): Գլխավոր (0°) միջօրեականը նշված է ըստ Ճեռոյի, Եվրոպայից և Աֆրիկայից արևմուտք՝ իսկ կիսագնդերի բաժանումը 10° արևմտյան միջօրեականով:

Մյուս, էլ ավելի հետաքրքիր երևույթն այն է, թե ի՞նչպես է գծագրված աշխարհն այդ քարտեզում, ինչ գծագրություն-կոնտուրներ ունեն աշխարհամասերը և նրանց ափերը, թերա-

* Կա բացատրականում նաև կոպենհեյկոսի սխեմաով:

կղզիները, կղզիները, թե ինչպիսի՞ անաք ունեն օվկիանոսները, ծովերը և այլն: Հայտնի բան է, որ վանանդեցի հայերը իրենք չէին կարող հետազոտել աշխարհի կոնտուրները. նրանք այդ վերջերև են Եվրոպայում հռչակ ստացած Ամստերդամի քարտեզագրական այն ժամանակվա գործարաններին և այն ժամանակվա աշխարհագիտներին ու քարտեզագիրներին հայտնի աղբյուրներից, հիմքերից, լատիներեն և այլ լեզուներով տպագրվող նման քարտեզների ընդունված օրինակներից: Այդ մասին ավելի մանրամասն մենք կանգ կառնենք ստորև:

Աշխարհամասերի կոնտուրները, այն չափով, որչափով հայտնի էին այն ժամանակ, ընդհանուր առմամբ ճիշտ են գծագրված, առավել Արևմտյան Եվրոպայի և Միջերկրական ծովի ափերը:

Ի՞նչ է պակասում քարտեզի գծվածքում և հայտնի չէր, այն ժամանակ: Քարտեզում չեն գծագրված Ալստրալիայի արևմտյան ափերը, Նոր Զելանդիայի մեծ մասը, Տոնեսի նեղուցը Հյուսիսային Ամերիկայում՝ Ալյասկան ամբողջովին, Ամերիկայի հյուսիսային անցքը ծովով, Ամերիկայի հյուսիսային արշիպելագոսը, Իրենլանդիայի հյուսիսը:

Անհայտ էին և բացակայում են ոչ միայն այն ժամանակվա հեռավոր և չհայտնաբերված երկրները, այլ և այն, որ հայտնաբերված էին, բայց որոշակի հայտնի չէին դեռևս Հուլանդիայում, օրինակ, սխալ է կասպից ծովի ափերի գծվածքը. գծված է միայն այդ ծովի հարավային մասը՝ կլորած, չեն գծված միջին և հյուսիսային մասերը: Կասպից ծովը հայտնի էր, սակայն նրա գիտական գծագրությունը կատարվել է 1726 թվականին: Անորոշության պատճառով Նոր Երկիրը գծված է որպես մեկ մեծ և լայն կղզի: Նոր Երկիրը ուսներին հայտնի է դարձել XV դարից, սակայն այն ուսումնասիրել են XVII դարի կեսերին ուսներ՝ Ս. Լոշկինը և առավել Ֆ. Ռոզմիսլովը:

Հնդկաստանը գծագրված է փոքր և նեղ թերակղզի, իսկ Հարավային Ամերիկան և Աֆրիկան շատ լայն և ձգված են արևմուտքից արևելք անհամաչափ:

Շատ հետաքրքիր է նաև շեամատարած աշխարհացոյց՝-ի աշխարհագրական անունների հայերեն տառադարձությունը (տրանսկրիպցիան):

Հետաքրքրական է նշել ցամաքի մասերի, երկրների անունների տառագարձությունը:

Կանաչ երկիր (Գրենլանդիան է). մինչդեռ կից դժված
Հյուսիսային բևեռի քարտեզում գրված է Գրունլանդ:

Նոր Հոլանդիա (Ավստրալիան է, որը այն ժամանակ այդ-
պես էր անվանվում):

Եթէօպիա (նշված է Աֆրիկայի հասարակածի երկու կող-
մում):

Թաթարստան (նշված է երկու տեղ, մեկը՝ Յակուտիան,
մյուսը՝ Արևմտյան Սիբիրում):

Նոր Բրիտանիա (Լաբրադորի արևմտյան մասը, Հս.
Ամերիկայում):

Նոր Ֆրանչիա (Լաբրադորի հարավ-արևելյան մասը):

Նոր Բրսկայիա (այժմյան Մեքսիկան):

Նոր Հիսպանիա (Մեքսիկայի հարավային մասը և Կենտ-
րոնական Ամերիկան):

Այլևայլ հարաւային և հնդկային կղզիներ (Մագադասկա-
րից մինչև Մալայա):

Անձանոթք հարաւայինք (Անտարկտիկայի տեղում):

Իսկ կից տրված հարավային կիսագնդի քարտեզում — բաց
տարածութուն, անորոշ, ոչ մի ցամաք, ոչ մի անուն:

Օվկիանոս բառը գրված է երկու կերպ՝ օկէանոս և օվկիա-
նոս:

Եթէօպացւոց Ովկիանոս (Աֆրիկայից արևմուտք, Գվի-
նեայի ծոցի տեղում):

Հարաւային Օկէանոս:

Արևմտեան Օկէանոս (Ֆեռո կղզուց արևմուտք):

Արևմտեան Ովկիանոս (Հավայան կղզիների շուրջը):

Հիսպիսային Օկէանոս (Հս. Սառուցյալ օվկիանոսը՝ միայն
արևելյան կիսագնդում):

Արևելեան Օկէանոս (Փիլիպիններից արևելք):

Օկէանոս Չինաց և այլն:

Ուշադրության արժանի են ծովային ընդարձակ տարա-
ծությունների անունները:

Հիւսիս ծով (Ատլանտյանի մասը՝ Վեստ Ինդիայի մոտ):

Հարաւ ծով (Պաղատ օվկիանոսի մասը, Պանամայից արև-
մուտք):

Պաղատ ծով (Չիլիից արևմուտք):

Քիլեան ծով (Չիլիի ափին):

Որովհետև ըստ ժամանակի աշխարհագրական ավյալների
այդպես էին հայտնի այդ օբյեկտները:

ՀԱՄԱՏՄԱԾ ԱՐԹԱՐՀԱՑՈՅՑ

Գործ է անվամ Նակ աշտակն՝

Ծով Արարային:

Ծով Բենգալու:

Վերջիննան ծով (Հյուս. Ամերիկայի արևելյան ափերի մոտ. այգպիտին այժմ չի գործածվում):

Ռուսաստանում, Կովկասում և մասնավորապես Հայաստանում նմանօրինակ նշվածներից կարելի է հիշատակել հետևյալ մի քանիսը:

Ռուսրասան, Մոսկովստան:

Նոր ճանապարհ (Նոր Երկիր կղզին):

Ռուսաց ծով* (Բարենցի ծովի տեղում):

Ծով Կասպից:

Մոսկով, Յերոսլավ, Վլադիմեր, Սարխոֆ (երևի Սարկով):

Էդիլ (թուրքերեն՝ Վուգան):

Քանախ — հունարեն է (Դոնը):

Պուրջիստան:

Առդրում Նակ Էրզուրում:

Նոդթան (գրված է Վան և Բաքու քաղաքների միջև տարածության նում, Վանա լճի և ստորին Արաքսի միջև, տեղի սղության գատճառով):

Առաջավոր Ասիայում գրված են՝

Անատոլու (Փոքր Ասիայում):

Իրադստան (Պարսկաստանի կենտրոնում) և այլն:

Կիտագնդերի քարտեզի վրա նկարված են մի շարք զանազան առադաստանավեր, որոնք ընթանում են ծովային ճանապարհների զանազան ուղղություններով:

Այդ քարտեզի մեկ օրինակը գտնվում է Երևանի Մյասնիկյանի անվան Հանրային գրադարանում: Մի այլ օրինակ կա ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիային կից Հայկական Աշխարհագրական ընկերությունում: Մեզ հաջողվեց երկու օրինակ ևս հայտնաբերել Սովետական Վրաստանում, Թբիլիսիում՝ Աշխարհագրական ինստիտուտում (պրոֆ. Ա. Ն. Զավախիշվիլու մոտ): Դրանցից մեկը լավ վիճակում էր:

Այնուհետև, Մոսկվայում ՍՍՌԳ Գիտությունների ակադեմիայի Աշխարհագրության ինստիտուտում հայտնաբերել ենք նման քարտեզների լատիներեն օրինակների ռեպրոդուկցիան, որոնցից մեկը կազմված է 1648 թ. Վեստֆալյան դաշնագրից հե-

* Այդ մասին զբեկ ենք ուսուերեն լեզվով մի փոքր հոդված:

տո, մյուսը՝ 1660 թ.: Այդ վերջինն ակադեմիկոսների՝ քարտեզի ցածի մասում կար քարտեզի բանալին — բացատրականը, որի հայերեն բնագիրը կա Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանում:

1660 թվականի Աշխարհի քարտեզի լատինական օրինակում բացատրականը գրված է տասը սյունակում, ունի 31 ստորարածանում՝ նշված հոսմեական թվերով: Այդ բանալին սյունակում է հետևյալ բովանդակությամբ՝

Տերմինների բացատրություն — հիդրոգրաֆիա, կոսմոգրաֆիա, խորոգրաֆիա, տոպոգրաֆիա, ցամաք, կղզի, թերակղզի, պարանոց, հրվանդան, ծոց, գետ, բեռն և այլն:

Ապա տրվում է չափերի մասին հասկացողություն, միջօրեական, զուգահեռական (շրջանակ), 12 համաստեղություն (զոդիակ), արևադարձներ, կլիմայական 5 գոտիներ, կլիման, աշխարհի չորս կողմերը, հին և նոր աշխարհամասերը, օվկիանոսները, ծովերը, գետերը, լճերը, հին աշխարհը, որը հայտնի էր մինչև 1492 թ., վերջապես, աշխարհի համակարգությունները (սիստեմները) ըստ Պտղոմեոսի, Տիխո Բրադեյի, Ն. Կոպերնիկոսի. բացատրագիրը ավարտվում է համաստեղություններով:

Մեծ օգնություն էր քարտեզով օգտվողներին համար այդ բացատրագիր-բանալին, որը հանդիսանում էր աշխարհագրական գիտություն այն ժամանակվա հայտնի կացություն համառոտ ամփոփումը՝ մի տեսակ փոքրիկ էնցիկլոպեդիա:

Աշխարհի առաջին հայերեն տպագիր քարտեզը՝ «Համատարած աշխարհացոյցը», չնայած իր տեքստային մասնակի թերություններին, աշխարհագրական անունների տառադարձական անհեռողականություն, հանդիսանում է աշխարհագրության համար և քարտեզագրության տեսակետից շատ խոշոր գործ: Ինչ խոսք, որ հայերեն այդ գործը չէր կարող կատարվել առանց հայերի, տվյալ դեպքում՝ առանց վանանդեցիների (գլխավորապես Ղուկաս Նուրիջանյանի), որոնց շնորհիվ հայացված էր աշխարհի աշխարհագրական անունների հիմնական մասը:

Քարտեզի գծվածքն ու տեքստը կատարված են նուրբ և մաքուր, լավ թղթի վրա և որակյալ նյութերով. այդ էլ իհարկե, հոլանդական արվեստի շնորհիվ: Կարծես թե քարտեզը նոր է տպագրված: 260 տարի է անցել տպագրության օրից, մինչդեռ քարտեզի տեսքը թարմ է և պարզ:

Դժվար է պատկերացնել, որ առաջին քարտեզը կարելի լիներ լույս ընծայել այդպիսի մեծ ծավալով, այդպիսի բարդ բովանդակությամբ, այդպիսի շքեղ զարդանկարներով:

Հայ տպագիր առաջին քարակզը՝ Վչամատարած աշխարհացոյցը պատիվ է բերում հայ գիտութեանը և հայ ժողովրդին, եթե առավել նկատի ունենանք որքան ծանր վիճակում էր գտնվում այն ժամանակվա (XVII դարի վերջում) Հայաստանը: Այդ ժամանակ Հայաստանի զգալի տարածութունը՝ Արևելյան Հայաստանը կազմում էր բունակալ Պարսկաստանի մասը և իր վրա կրում էր նրա բացասական հատկութունների բոլոր հետեւանքները: Պորտուգալացիների հայտնաբերած ծովային նոր ուղիները (Աֆրիկայի շուրջը) նպաստել էին Հարավային Ասիայի երկրների անմիջորեն կապվելուն Արևմտյան Եվրոպայի հետ: Տնտեսական զարգացման և առևտրական հաջողութունների զարկ էին ստացել եվրոպական երկրները, մինչդեռ Պարսկաստանի միջով արանդիսային կարգով կատարվող առևտուրը կրել էր մեծ հարված. քաղաքների կյանքը և պարսկական առևտուրը սպրում էին անկման օրեր: Ծան-Արքասի բռնի դաղթից հետո, հին Զուլայի և Բողթանի հայ վաճառականները աստիճանաբար վերականգնում են իրենց առևտրական կապերը Եվրոպայի հետ: Կարելի է ընդունել, որ Զաքարիա Ազուլեցու հուշակալով օրագրից հայտնի դարձած առևտրական ուղիներով է, որ Բողթանից — Միջին Արաքսի հովտով դեպի Երևան, Կաղզվան, ապա Կարին (Էջրում), Էնկյուրի (Անկարա), Իզմիրի նավահանգիստ, այդտեղից ծովային ճանապարհով դեպի Իտալիա, Վենետիկ, այնուհետև կրկին ցամաքով, բարձրագիր Ալպերի՝ Բրենների լեռնանցքով դեպի Տիրոլ, ապա Հոկնոսի հովտով Հոլանդիա՝ Ամստերդամ են հասնում Վչամատարած աշխարհացոյցից նախաձեռնող, կազմող, խմբագրող և տպագրող վանանդեցի հայերը:

Իսկ ի՞նչ էր ներկայացնում այդ ժամանակ Եվրոպան, մասնավորապես Հոլանդիան, ուր հատուկ նպատակով գնացել էին վանանդեցիները:

Պետրոս I օրոք ստաջագրիմոզ Ռուսաստանը, տարածվելով դեպի հարավ, ազատագրել էր Ազով քաղաքը: Լեհաստանը՝ թագավոր Յան Սոբեսկու գլխավորությամբ, օգնութեան հասնելով Ավստրիային, պաշարված Վիեննայի շրջակայքից ջախջախում և դուրս են մղում թուրքական հրոսակային բանակը: Հզորացած Ֆրանսիան ծովում և ցամաքում հաղթութուններ էր տանում հոլանդական-անդլիական ուժերի վրա: Հոլանդիան սպրում էր իր փառքի վերջին տարիները: Բայց դեռ օգտվում էր իր փառքի մնացորդներից:

Մինչ այդ, XVI—XVII դարերում Իսպանիայի դեմ 40 տարի մղած համառ պայքարից հետո, ազատագրված Հոլանդիան սկսել էր զարգանալ աննախընթաց չափերով: Հոլանդիա էին փոխադրվել առևտրականներ, արդյունաբերողներ, արհեստավորներ, մտավորականներ. այդ եկվոր տարրերը աջակցել են Հոլանդիայի (այդ ժամանակ կոչվում էր Միացյալ Նահանգներ) տնտեսական և կուլտուրական վերելքին: Հոլանդիայում էր կատարվել պատմության մեջ հայտնի առաջին բուրժուական ռևոլյուցիան, վերացել էր ազնվականությունը, տիրող էր դարձել քաղաքային բուրժուազիան, ահագին չափերով աճել էին առևտուրը, գաղութային ձեռնարկումները, նավագնացությունը, կուտակվել էր կապիտալը: XVII դարի կեսերին Հոլանդիան ոչ միայն Եվրոպայի ծովային հզոր պետություն էր (Եվրոպայի այդ ժամանակվա 25 000 նավերից 15 000 պատկանում էր հոլանդացիներին), այլև Վերանդիան XVII դարի օրինակելի կապիտալիստական երկիր էր*:

Հոլանդիայի գլխավոր քաղաք Ամստերդամը, որը տեղադրված է Զյուգերզեե ծոցը թափվող Ամստել գետի ափին**, XVII դարում ուներ 100 հազար բնակիչ և համաշխարհային մասշտաբի առևտրա-արդյունաբերական կենտրոն էր: Նրան անվանում էին Վերսիսային Վենետիկ: Այդտեղ զարգացած էին՝ տեքստիլ արդյունաբերությունը, նավաշինությունը, ձրկնորսությունը, գարեջրի արտադրությունը, ծովային առևտուրը: Նրա նավերն ու մանուֆակտուրան մրցակից չունեին աշխարհում: Հայտնի էր Ամստերդամի բորսան (Անտվերպենի անկումից հետո), մեծ էին նրա համաշխարհային կապերը. զարգացած էին արվեստները, նաև քարտեզագրությունը: Հոլանդիայում էին ապրում և գործում հոչակավոր նկարիչներ՝ Ռուբենսը, Ռեմբրանդտը, քարտեզագիր Մերկատորը: Նավաշինություն սովորելու համար XVII դարի վերջում Հոլանդիա է մեկնել ուսաց կայսր Պետրոս I: Հոլանդիայում էին ապաստարան գտել Իսպանիայից և Պորտուգալիայից հալածանքներից փախած հրեաները, նրանց թվումն էին հայտնի փիլիսոփա Սպինոզայի ծնողները: Վերջապես, զեպի այդ ժամանակվա հոչակավոր Հոլանդիայի՝ արդյունաբերական և կուլտուրական կենտրոն

* Կ. Մ ա Ր ք ս, կապիտալ, հատ. I, 8-րդ հրատ., 1936 թ., էջ 646:

** Այդ է պատճառը, որ Զաքարիա Ագուլիեյին և վանանդեյցիները անվանում են Ամստերդամ:

Ամստերդամն են զնացել հեռավոր Գոդթանից Ջաքարիա Ազու-
լեցի վաճառական ճանապարհորդը և հայ վանանդեցիները՝
հայերեն գրքեր տպագրելու և աշխարհի առաջին տպագիր հա-
յերեն քարտեզը լույս ընծայելու համար:

2. 1849 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ՎԵՆԵՏԻԿՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ՀԱՅՆԵՐՆ
ՄԵՆԱԴԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՏԼԱՍԻ «ԱՏԼԱՍ ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ
ՊԱՏԿԵՐԱՅ»-Ի ՄԱՍԻՆ

«Համատարած աշխարհացոյց»-ի քարտեզը լույս տեսնե-
լուց ավելի քան 150 տարի հետո, նաև 1786 թվականին Վենե-
տիկում 8 քարտեզից փոքրագիր ժողովածու հրատարակելուց
ավելի քան 60 տարի անց, մի ժամանակամիջոց, երբ լույս էին
տեսել երկու տասնյակի չափ հայերեն քարտեզագրական հրա-
տարակություններ, արդեն ավելի դյուրին պետք է լիներ Մխի-
թարյանների համար Վենետիկում, որտեղ կային՝ կազմակերպ-
ված տպարան, հարուստ գրադարան, աշխատելու հանգիստ
պայմաններ, — լույս ընծայել 1849 թվականին հայերեն աշ-
խարհագրական գունավոր խոշոր ատլասը: Լրիվ վերնագիրը հե-
տևյալն է*.

Ատլաս

Աշխարհացոյց պատկերաց

ըստ

արքունի աշխարհագրաց Գաղղիոյ, Անգլիոյ, Գերմանիոյ
և Ռուսաց

Հանգերձ Եսաշավիղ ծանոթութեամբք

բնական ուսումնական և քաղաքական աշխարհագրութեան
փորագրեալ ծախիւք

Յովհաննու ամիրայի Տառեան

ի Վենետիկ

ի տպարան Մխիթարեան ուխտին

յամի 1849 ՌՄՂԸ

Շապիկը դարզանկար շրջանակով է, բաղմագույն:

* Այստեղ նշելու ենք նաև աշխարհագրական անունները Ատլասի հա-
յերեն տառադարձութեամբ:

2-րդ էջում ապօրոճ է ներբողական՝ աս բարերարն: Ատ-
լասի առաջին մասը պարունակում է տեքստը (46 մեծագիր
էջեր — 45 սմ × 60 սմ):

Նախաշավիղ

Ատլասի նախաշավիղում (նախարանում) հիմնադրված է աշխարհագրության նշանակությունը՝ ժամանակի և կողմող-
ների գաղափարներին համապատասխան և նշված են աշխարհա-
գրության գլխավոր մասերը:

Աշխարհագրութիւն ուսումնական (կամ տիեզերագիտու-
թիւն).

Երկրիս ձևը և լուսավորաց ասերևոյթ շարժմունքը:

Այլ և այլ գիրք մտորակաց:

Արեգակ, լուսին:

Ժամանակի չափը:

Յափարումն:

Մտորակներ (7 մեծ և 4 փոքր) գլխաւորներ:

Հաստատուն աստղեր:

Երկիր, գունդ և աշխարհացոյց:

Կողմնացոյց և հողմունք:

Երկայնութեան չափեր:

Աշխարհագրութիւն բնական

Երկրագնդիս բնական բաժանումը:

Յամաք, երկրներ, ջուր, մթնոլորտ, բոյսեր, կենդանիք,
մարդ:

Աշխարհագրութիւն քաղաքական

Նախագիտելիք:

Աշխարհագրութիւն քաղաքական, տեսչութիւն կամ կա-
ռավարութիւն, կրոն, լեզու, երկրագնդիս մեծամեծ բաժան-
մունքները:

Եւրոպա

Տրված է՝ «տերութեանց աղիւսակ» (թվարկված են)՝ մակե-
րևոյթ, բնակիչք, առ հազ. մարդ (խոտթյուն), եկամուտ (ֆրանկ),
գորք, մայրաքաղաք:

Նկարագրված են պետությունները՝

Թագավորութիւններ, կայսրութիւններ, զքսութիւններ, իշխանութիւններ, նիզակցութիւններ, հասարակապետութիւններ:

Այնուհետեւ Ասիայի, Օվկիանիայի, Աֆրիկայի, Ամերիկայի մասին արված են ընդհանուր տեղեկություններ և նկարագրված են ժամանակվա պետությունները և եվրոպական պետություններին պատկանող երկրները (գաղութները) պատահական կարգով:

«Աշխարհացոյց պատկերաց ատլասում» նախաշավիղից հետո զետեղված են մեծ քարտեզներ, թվով 10 տախտակ, չափը՝ 2-ական էջի մեծության (60 սմ × 90 սմ),

I. Տախտակը պարունակում է՝ «Տիեզերագիտութիւն կամ գիրք մոլորակաց», որտեղ զետեղված են գունավոր գծվածքներ և նկարներ՝ հողմացոյցի, գիրք արեգակին ըստ Կոպերնիկյա, գիրք Պտղոմեա, գիրք Տիւքոնի Պրահե, կենդանակամար և կենդանակերպք (12), նաև Արեգակ, Փայլածու, Արուսեակ, Երկիր, երանակք տարւա, երկրագունդ, Երեւակ, Լուսնթագ, Արուսեակ, Հրաա, մակընթացութիւն տեղատուութիւն, երեոյթք լուսնի (Ֆազաները): Երջան Երկրի զարեգակամբ, խաւարմունք, Գոտիք:

II. «Համատարած աշխարհացոյց».— Բաժանեալ երկու կիսագունդս ըստ արքունի աշխարհագրաց Գաղիոյ:

Կիսադնդերի չորս տեսակի գծվածքներ:

Մանեկավոր գունդ, գունդ գուգահեռական (աստիճանացանց):

III. «Ասիա».— 2 էջի մեծության. գունավոր: Աստիճանք, այսինքն՝ մասշտաբ, նշված է դժայինը (թվայինը չկա) ութ կարգի չափերով.

բյուր մեթր,

փարսաղ հասարակ,

փարսաղ ծովային,

վերսթ ուսաց,

մզոն տաճկաց,

փարսաղ պարսից,

մզոն հնդկաց,

Լի կամ մզոն չինաց:

(1 մասնաչափը = 624 վ.)

Կալվածք՝ Անդղիացվոյ, Գաղղիացվոյ, Տանիմարքայի, Փորթուկալայի:

VI. «Նւրուպա» — Գունավոր, 2 էջի մեծության, դժային մասշտաբը — 12 ձևով:

V. «Ափրիկե» — Գունավոր, 2 էջի մեծության, Աստիճանք — 6,

կից տրված է քարտեզ — «Ատլասի» երկրները (հյուսիս-արևմբայան Աֆրիկայում), մեծացրած մասշտաբով:

VI. «Հիւսիսային Ամերիկա» — Գունավոր, 2 էջի մեծության, «Աստիճանք — 6»:

Կալիֆորնիան և Կոլորադոն նշված են ճիշտ՝ Մեքսիկայի հետ:

Քարտեզում կա Ամերիկա Ռուսաց*:

VII. «Ամերիկա Հարաւային» — Գունավոր, 2 էջի մեծության. «Աստիճանք — 7», քարտեզին կից տրված է շարունակութունը՝ հարավային ծայրը Չիքս կամ Փաթակոնիա և Երկիր Հրո:

VIII. «Օվկիանիա» — Գունավոր, 2 էջի վրա, չունի աստիճանացոյց:

«Արեւելեան և արեւմտեան երկայնութիւն՝ միջօրեին Փաբրիգոյ»:

Կա թվերով բացատրություն՝

1. Մալայաստան կամ Մալեզիա:

2. Մելանեզիա:

3. Փոլինեզիա կամ բազմակղզիք:

Մեծ օվկիանուսը և Օվկիանիան գունավոր զծով բաժանված են 5 մասի:

IX. «Պետութիւն Օսմանեան» — Գունավոր, 2 էջի վրա. «Աստիճանք 4», գլխավոր միջօրեական 2 հաստ:

Փարիզի և Արարատի (ընդգծումը մերն է, հեղ.):

Վերջում՝

X. «Հայաստան աշխարհ ըստ նախնի աշխարհագրաց» — 2 էջի մեծության, գունավոր, «Աստիճանք» թվային՝ 1: 2. 200.000, դժային՝ 4 կարգի:

Մեծ Հայքը ներկված է վարդագույն, Փոքր Հայքը՝ դեղին, Կիլիկիան՝ կապույտ:

Այսքանը «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասի» պարզ նկարագրությունը:

Չննությամբ պարզենք նաև «Ատլասի» դրական հատկությունները և թերի կողմերը:

«Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասը» սրպես աշխարհագրական քարտեզների ժողովածու, իբրև ատլաս՝ իր չափով խոշոր

* 1867 թ. ցարսիան կառավարությունը Ալյասկան և Ալիուտյան կղզիները վաճառեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին:

է, սեղանի չափսի: Քարտեզները և քարտեզագիտական դժվածքները բոլորը գունավորը, բազմագույն են: Քարտեզներում ցամաքի մասերը ներկված են, իսկ ծովերի եզրերը նշված են սև շտրիխներով (զժեքով): Դրանց գծագրութունը «Համատարած աշխարհացոյցի» (1695 թվականի) համեմատությամբ, կատարված են (ինչպես հասկանալի է), շատ ավելի ճշգրիտ և շատ ավելի նուրբ, տեքստը, աշխարհագրական անունները գրված են ավելի բազմադան և շնորհքով, տպագրված անունների հայերեն տառադարձության մեջ մտցված են ճշտումներ:

Ատլասը կազմված է աշխարհագրական ժողովածուներին հատուկ ծրագրով և բովանդակությամբ: Քարտեզներում, բնականաբար, չեն նշված կողմնացույցերը, չեն նկարված նավեր, չկան կրոնական բովանդակության նկարներ:

Այդ բոլորը վկայում են «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասի» ժամանակի իմաստով, խնամքով կատարելու մասին:

Սակայն, գիտական զննության հետևանքով, հայտնաբերել ենք մի շարք երևույթներ, որոնք վկայում են այն մասին, որ ատլաս կազմողները չեն հաղթահարել աշխարհագրական և քարտեզագրական որոշ դժվարությունները՝ մասամբ ժամանակի անտեղյակության պատճառներով, մասամբ էլ գիտական ֆնտազատական վերաբերմունքի պակասությունից:

Արժե կանգ առնել «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասի» հետաքրքիր հրատարակության մի քանի պակասավոր կողմերի վրա:

«Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասի» գծված քարտեզներում ինչ երկրներ են պակասում, ցամաքի սր մասերը չեն նշված, որոնք վկայում են XIX դարի կեսում աշխարհագրական գիտությանը գեռես անհայտ լինելու մասին:

ա) Կիսագնդերի քարտեզում անորոշ, բաց, սպիտակ են թողնված Գրենլանդիայի հյուսիսային մասերը, Հյուսիսային Ամերիկայի Հյուսիսային արշիպելագոսի հյուսիսային եզրերը. Անտարկտիդայի ասիերը, հարավից հյուսիս զգալի չափով շատ լայն է դժված նոր Գվինեա կղզին:

բ) Ասիայի քարտեզում չեն նշված Հյուսիսային Սառուցյալ օվկիանոսում «Հյուսիսային Երկիր» կղզիները, Վրանդել կղզին:

գ) Աֆրիկայի քարտեզում նշված չեն մայր ցամաքի արևելյան մասի խոշոր լճերը (միայն դժված ու ներկված է Տանզանյիկա լճի հարավային մասը), Կոնգո գետի վերին և միջին հոսանքը:

դ) Հյուսիսային Ամերիկայի քարտեզում չեն դժված Բաֆֆինի կղզու արևմտյան ափերը, ճիշտ չէ Ազի մեծ լճի դժարությունը:

ե) Հարավային Ամերիկայի քարտեզում ճիշտ չեն դժված Մարակայիս լճի (ճիշտը՝ ծոցի, հեղ.) ափերը:

զ) Ալստրալիայի քարտեզում չեն դժված էյր, Տուենս և այլ լճեր:

Այդ պահասավոր կողմերը, ուրեմն, օբյեկտիվ կարգի են, կազմողի և հեղինակի կամ քից և հնարավորություններից անկախ:

Դիմելով «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլանտի» մյուս կողմերի գննությանը, հարկ է նշել նաև սուրբյեկտիվ կարգի առանձնահատկությունները:

Աշխարհի՝ կիսագնդերի, աշխարհամասերի, Օամանյան պետությունների և Հին Հայաստանի քարտեզներում զանազան գույներն օգտագործված են քաղաքական հանգամանքները, պետությունների տարածությունները սահմանագծելու համար: Մինչդեռ Աշխարհի (կիսագնդերի) քարտեզում Ռուսաստանի Եվրոպական և Ասիական մասերը, ինչպես նաև Թուրքիայի (Տաճկաստանի) Եվրոպական և Ասիական մասերը ներկված են զանազան գույներով:

Օվկիանիայի (և Ալստրալիայի) քարտեզում Ինդոնեզիան և Ֆիլիպինյան կղզիները միասին անվանված են Մեծ արշիպելագոս և ներկված են սրպես Օվկիանիայի մաս, մինչդեռ դրանք համարվում են Ասիային պատկանող:

Ատլանտում զետեղված Եվրոպայի քարտեզում (հիշենք, ստլասը տարվրված է 1849 թվականին) Երևանը և Նախիջևանը իրենց շրջակա աներիտորիաներով չեն ընդգրկված Ռուսաստանի սահմանների մեջ, մինչդեռ Ռուսաստանը Հայաստանի այդ մասերը ազատագրել էր Պարսկաստանից և միացրել Ռուսաստանին տակավին 1827 թվականին: Սակայն, պետք է նշել, որ այդ թերությունը չկա Ատլանտում զետեղված Ասիայի և Օամանյան պետության քարտեզներում:

Եվրոպայի նույն քարտեզում և Ասիայի քարտեզում Սևանա, Վանա և Ուրմիս լճերի դժարությունը ասորոբինակ է և միանգամայն անճիշտ, մինչդեռ Օամանյան պետության և Հին Հայաստանի քարտեզներում դժված է համարյա անսխալական և շատ ավելի նման իրականությունը:

Բավական ուշագրավ է «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատ-

լասոււմ» աշխարհադրական անուաների հայերէն գործածելը, հայերէնի վերածելը, հայերէն տառագարձութեանը:

Մենք անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել նաև այս կարգի խնդիրները վրա, որովհետև ցամաքի և ծովերի ակերք ճշգրիտ զծագրելուց, գույների օգտագործումից բացի, քարտեզագրական հրատարակութեան անուաների համար խիստ կարևոր է նաև տեքստը՝ աշխարհագրական անուաները. այլապես, առանց տեքստի, քարտեզը համարվում է «ճամբ»:

Անհրաժեշտ է արձանագրել, որ հայերէն առաջին քարտեզի՝ 1695 թվականի «Համատարած աշխարհացոյց»-ի համեմատութեամբ մի քայլ ետ կնշանակի ընդունված աշխարհագրական տերմիններ՝ Հյուսիսային բևեռի, Հարավային բևեռի փոխարեն 1849 թվականի առլասոււմ աշխարհի (կիսագնդերի) քարտեզում գրել հին աստղաբաշխական անուաներով՝ Արջային բևեռ, Հակարջային բևեռ (այդ, սակայն համապատասխանում է «Արկտիկա» և «Անտարկտիկա» միջազգային աշխարհագրական անուաներին, քանի որ հունարէն «արկտոս» նշանակում է արջ): Նույնը Ասիայի քարտեզում գրված է՝ «Սասուցեալ ծով Արջային»: Բևեռների անուաների, նաև Հյուսիսային Սասուցեալ օվկիանոսի նկատմամբ հայերէն «արջ» անվանումը այլևս չի գործածվում:

Արարական ծովը Ասիայի քարտեզում գրված է Ծոց Արարիտ, Կիսագնդերի քարտեզում՝ Էօսերյա ծոց (այսինքն Օմանի), իսկ Աֆրիկայի քարտեզում՝ Էօսենայ ծով: Ինչպես տեսնում ենք, միևնույն առկառի երեք տարբեր քարտեզներում միևնույն աշխարհագրական օբյեկտը անվանված է երեք կերպ:

Տարբեր հայերէն տառագարձութեամբ են գործածվում և գրված Ռուսաստանի աշխարհագրական անուաները՝

քաղաք Արքանգել (առանց «սկ»-ի վերջավորութեան),

քաղաք Ամտերխան (Հաշտարխանի փոխարեն),

քաղաք Ս. Փեթրպուրկ (առանց կ-ի, մի այլ ճեղքնակի

քարտեզում նույնիսկ՝ Պետրոսբուրգ),

Կուսակալութիւն Կատարինասպլավայ (Եկատերինասպլավի նահանգ) և այլն:

Այլ երկրների վերաբերյալ նշում ենք՝

.Գազդիա (Ֆրանսիայի հին անունը),

Տանիմալքա (գերմաներէնի Դենեմարկ-ը, Դանիա),

Պելճիա (Ֆրանսերէնի՝ Բելժիկ — Բելգիան),

Փոբթոկալ (Պորտուգալիան),

Պեաք և նշել, որ դեռ XIX դարի վերջերին Անգրկով-
կասի հայկական դպրոցներում այդպես էին սովորեցնում եվրո-
պական այդ պետութայունների անունները:

Ծոց Ֆինտիոյ (այսինքն՝ Ֆիննական ծոց):

Աֆրիկայի քարտեզում՝

Սահրա (Սահարան),

Սուտան կամ Նիկրիտիա (Սուզանը),

Գլ. Բարեհուսոյ (Կապլանդ երկրի տեղում),

Տերութիւն ձէզարիայ (այժմյան Ալժիրի տեղում),

Եթովպիա (գործ է անված միանգամայն ճիշտ, քանի որ
Հարեշ, Հարեշտան վերափոխական անուն է):

Նաղաղ և Ատլանայան օվկիանոսների տեղում գրված է՝
Նաղաղ օվկիանոս Հիւսիսային, Նաղաղ օվկիանոս Հա-
տարակածային, Նաղաղ օվկիանոս Հարաւային:

Ատլանայան օվկիանոս Հիւսիսային, Ատլանայան օվ-
կիանոս Հատարակածային, Ատլանայան օվկիանոս Հարաւային:

Գործ է անված ըստ ժամանակի տվյալների և գործածութայան:

ԵԱշխարհացոյց պատկերաց Ատլասում, արտացոլելով XIX
դարի կեսին աշխարհի քաղաքական վիճակը, Եվրոպայի քար-
տեղում, օրինակ, Ուկրաինայի, Բելուսուսիայի, Վրաստանի տե-
րիտորիաները միացած են Ռուսաստանին. այլ պատկեր էր ներ-
կայացնում, օրինակ՝ Իտալիան, որը չէր կազմում քաղաքական
ամբողջութային:

Իտալիայի տերիտորիայում նշված են 10 քաղաքական
միավորները.

Լոմպարտիա և Վենետիկ — (կազմում էին Ավստրիական
կայսրութայան մասը).

Թագավորութիւն Սարտենիոյ — (Սարդինիա կղզին և
Պյեմոնտը՝ Տուրին քաղաքով: Սարդինիա պետութայունը, միա-
նալով անգլո-ֆրանս-թուրքական սազմաուժերին, մասնակցեց
1855—56 թթ. Ղրիմի պատերազմում ընդդէմ Ռուսաստանի):

Վիճակ Եկեղեցվոյ (Պապական մարզ, Հոռոմ քաղաքով):

Նափոլի (Սիցիլիա կղզու հետ), իսկ նախաշավտում գրված
է այլ կերպ՝ Թագավորութիւն Կրկին (այսինքն՝ երկու Սիցի-
լիայի):

Դքսութիւն Փարմայի:

Դքսութիւն Մոսենայի:

Դքսութիւն Լուքաի:

Մեծ դքսուժիւն Թոսքանայի, Ֆիորենց — (Ֆլորենցիա) քաղաքով:

Իշխանապետութիւն — իշխանութիւն — Մոնաքոյի,

Հասարակապետութիւն (ոնսպուրիկա) Սան-Մարինոյի:

Հասկանալի է, որ իտալական ժողովուրդը ձգտում էր երկրի քաղաքական ամբողջութեան (հիշենք հայտնի Գարիբալդիին):

«Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասի» նման՝ քարտեզագրական հրատարակութեան բազմակողմանի և մանրակրկիտ գննութիւնը կպահանջեր կազմել մի առանձին գիրք, ուստի տվյալ աշխատութեան մեջ մենք միայն համառոտակի շոշափել ենք այդ հոշակավոր հայ քարտեզագրական ունիկալ հրատարակութեան սոսկ մի քանի հետաքրքրական առանձնահատկութիւնները: Մենք նույնիսկ մանրամասն կանգ չառանք առյառի տեքքստի՝ նախաշավիղի վրա, սրովհետեւ այդ ևս կազմելով առանձին կարեւոր խնդիր, պահանջում է մեզանից մի այլ սուիթով արտահայտուել:

3. 1850 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ՎԻԵՆՆԱՅՈՒՄ ՊԱՏՐԱՍՏՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԳԼՈՒԹՈՒՄԻ (ՎԵՐԿՐԱԳՆՆԻ) ՄԱՍԻՆ

1850 թվականին Վիեննայում պատրաստված առաջին հայերեն մեծագիր գլոբուսի գննութիւնը կատարելուց առաջ լսենք կարծիքներ, որ արտահայտել են ժամանակի հայ պարբերական հրատարակութիւնները: Ոչ սովետահայ քարտեզագրական հրատարակութեան նկատմամբ անաչառ լինելու համար, լսենք իրենց՝ Վիեննայի Մխիթարյանների հրատարակած «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրի 1895 թ. № 11-ում Արսէն Այտընյանի գործունեութեան 50-ամյակի առթիվ զետեղված նրա կենսագրականի հեղինակ Գ. Մենեիշյանին:

Անա թե ինչ է գրված առաջին հայերեն գլոբուսի մասին:

Հ. Ա. Այտընյանը «1848-ին արգեն ձեռնարկած էր հայերեն տառերով մեծ երկրագնդի մի շինութեան, որ չորեք գունեան տպագրվեցաւ և մաքրութեամբն ու կանոնավորութեամբը զարմանք շարժեց նույնիսկ Վիեննայի Աշխարհագրական Ընկերութեան նախագահին: Այս կարեւոր գործին վրա — որ ամենայն հավասարութեամբ կը մըցի՝ նմանօրինակ որեւիցէ եվրոպական երկրագնդի կամ աշխարհագունդերու հետ, և որ գովութիւն կիսիւ այցելուներեն, կարժե, որ ի գիտութիւն, մանրամասն տեղեկութիւն տանք»:

Այդ տեղեկութիւնները հետեյալն են՝

«Գնդին տրամադրիծն է ճիշտ 2 ստանաչափ. նշանակված են գնդին վրա հայերեն տառերով գրեթէ բոլոր երեւելի քաղաքներն ու մինչև նաև գյուղաքաղաքները, ծովադնացութեան, շոգեկառաց գծերն, և գրեթէ 1¹/₂ կն բարձրութիւն կը ստանա իր դեղեցիկ պատվանդանը: Գունդս ժամանակին երեւելի լրագիրներեն գրվատված է: Դժբախտաբար այսպիսի մեծագործ կազմվածքին պահանջեալ գրամն արգելք եղած է: որ բաղձացված տարածումն գտած չէ, թեպետ և մեծամեծ հաստատութեանց համար՝ մինչև 7—8 շինված է» (էջ 327—328):

Ա. Այտընյանի մահվան առթիվ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի 1902 թ. № 9, էջ 278-ում կրկին հիշատակութիւն ենք գտնում առաջին հայերեն մեծագիր գլորուսի մասին:

«Աքանչելի մարութեամբ և նրբութեամբ քանդակված մի գործ է դա, — սոված է «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում, — որի նմանը հայերի մեջ չէ եղած... երկրագունդը մի ահագին գունդ է, որի շափերը միայն պատկառանք են ազդում տետնոցին... Դժբախտաբար, այսպիսի մի ահագին գործ շատ թանգ դնով կարող էր ծախվել ուստի շատ չը տարածվեց նա... երկրագունդը շատ չավ է պահված և իր ամբողջ կազմվածքով, պղնձէ շրջանակներով հիանալի ապաւորութիւն է գործում: Աչ միայն Վիեննայի Մխիթարեանները, այլև ամբողջ հայ ազգը կարող են պարծենալ չ. Այտընեանի մասների այս հրաշակերտով»:

1851 թվականին չ. Այտընյանը պատրաստեց ևս մի մեծ երկրագունդ արաբերեն լեզվով, բայց այդ գործը մնաց անկատար:

«Հանդէս Ամսօրեայ»-ի 1902 թվականի համարներից մեկում, հայտարարութիւնների բաժնում կարգում ենք, որ 1856 թ. Վիեննայի Մխիթարյան ապարանում Ա. Այտընյանը 2-րդ անգամ պատրաստել է «նոր երկրագունդ» հայերեն՝ «ըստ նոր քննութեանց»:

Հայերեն առաջին գլորուսի մասին ջերմ և գովասանական խոսքեր ունեն գրած նաև Լէօն և Գ. Լեոնյանը, որոնք ստեղծել են քան չեն ավելացրել Մենեիշյանի արտահայտած կարծիքին:

Հարգանքով վերաբերվելով գեպի հայ քարտեզագրութեան առաջին մեծ գլորուսի պատրաստման բարդ ու դժվարին աշխատանքին, մենք կրկնակի պարտավորութիւն ենք դրում մանրակրթիտ, բազմակողմանի, ամենայն բարեխղճութեամբ ծանոթանալ այդ, իրոք որ, մեծամասշտաբ քարտեզագրական գործին

և նվիրել նրան այս աշխատութեան մեջ համեմատաբար շատ ավելի էջեր:

Գլորուս պատրաստելու միտքը հզացել են հին հույները, գեոս մեր ժամանակագրութեանից 5 դար առաջ: Առաջին գլորուսը, թեկուզ շատ պարզ բովանդակութեամբ, պատրաստել է Կրատես Մալոսցին, հույն գիտնականը, մեր ժամանակագրութեանից 2 դար առաջ: Այնուհետև միջին դարերում, երբ Արևմտյան Եվրոպան կաթոլիկ եկեղեցու մտավոր տիրապետութեան ներքո ապրում էր անկման վիճակ, գիտութեանը ժառանգում և մշակում են Մերձավոր Արևելքում արաբները, որոնք հունական կլասիկ գիտութեան նվաճումները հազորգել են Եվրոպայի նոր ազգերին: Նոր դարերի սկզբում Նյուրնբերգ քաղաքում Մարտին Բհնայմը 1492 թվականին պատրաստել է մի նոր գլորուս (վրան Ամերիկա չկար), որով օգտվում է Քրիստափոր Կոլումբոսն իր աշխարհահնչակ ճանապարհորդութեանը ծրագրելիս: Գլորուսներն այնուհետև պատրաստում էին ժամացույցով, կողմացույցով և այլն: 1889 թ. Ֆրանսիացի հայտնի աշխարհագետ Էլիզե Ռեկլյոնի նախաձեռնութեամբ պատրաստվել է Փարիզի համաշխարհային ցուցահանդեսի համար 12,7 մետր տրամագծով (մ. 1 : 1.000.000, 1 սմ = 10 կմ) մեծ գլորուս: Հետագայում 1900 թվականին նույն ցուցահանդեսի համար պատրաստում են էլ ավելի հսկայականը՝ 46 մետր տրամագծով:

XVII դարի սկզբին Ռուսաստանում Պետրոս I կայսրի պատվերով պատրաստել են խաշոր գլորուս:

Շատ մեծ գլորուս պատրաստված է նաև ՍՍՌՄ-ում Գեոգեդիայի և Քարտեզագրութեան Դիվիզիոն Վարչութեան (ԳՄԴԿ-ի) կողմից քարտեզագրական գործարանում Սովետական կառավարութեան պատվերով:

Մեծ գլորուսները սակավատիրած են, թանկարժեք են, պորտատիվ չեն (թեթևաշարժ չեն), ուստի և չեն պատրաստվում հաճախակի: Դրանք դառնում են գիտական հիմնարկներում ուսումնասիրութեան եզակի գործիք, կամ թե թանգարաններում գիտողութեան առարկա, սակայն ոչ մասսայական (գլորոցներում, քնտանիքներում) գործածութեան ձևնաբեր:

Վիեննայի Մխիթարյանների պատրաստած մեծ գլորուսը, որ քննութեան ենք առնում մեր սույն աշխատութեան մեջ, խիստ արժեքավոր և հետաքրքրական գործ է:

Այդ գլորուսից Սովետական Հայաստանում կա 2 հատ.

մեկը Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիային կից Աշխարհագրական ընկերություն գիտական կարիներում, մյուսը՝ Երևանի պետական համալսարանի աշխարհագրական կարիներում. դրանք համեմատաբար լավ են պահպանվել: 3-րդ օրինակը, որը կար էջմիածնում, քայքայվել է և փշացել: Թիֆլիսում անցյալում միայն Ներսիսյան դպրոցն է ունեցել այդ գլուխուսից*:

ԳՆՈՐՈՒՄԻ ՎԵՐՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Սովորաբար գործածական փոքր գլորուսների վրա չի գրվում որևէ վերնագիր, չի հիշատակվում հեղինակը, չեն նշվում հրատարակման վայրն ու թվականը, պայմանական նշանները և այլն: Սակայն Վիեննայի հայերեն մեծ գլորուսն իր ծավալի շնորհիվ, մակերեսի, օվկիանոսների բաց տեղերում ազատ տարածություններ ունի, որտեղ և գրված, նշված են վերոհիշյալ բոլոր տեղեկությունները:

Մեծ գլորուսի վրա, արևելյան երկայնություն (Ֆեոոյից) 100 — 120°-ների և հարավային լայնություն 10 — 40°-ների միջև (Հնդկական օվկիանոսի հարավ-արևելյան մասում) գրված է լրիվ վերնագիրը, որը բերում ենք ստորև.

Նոր

Երկրագունդ

աշխատասիրութեամբ

Հ. Աղեքս. Վ. Պաղևեան

Մրագրեալ

բառ նոր զննութեանց

Ի. Հ. Արսենէ Այաբեան

Ի Մխիթ. Ուխտէն

Ի Խնդրոյ և ծախիւք

Յովհաննու Ամիրայի Տնտեսանց

Ի

Վիեննա

1850 .

Ինչպես տեսնում ենք վերնագրից, հայերեն առաջին գլորուսը կրում է նոր երկրագունդ անունը: Մեր ժամանակներում երբ գլորուսը մասսայականացած գիտական գործիք է դարձել,

* «Հանդես Ամսօրեայ», 1902 թ., № 9, էջ 288:

տարօրինակ է նրա վրա նշել, որ գլորուս է: Մեծ գլորուսի հեղինակն այդ արել է այն ժամանակ գլորուսների սակավ տարածված լինելու պատճառով, իսկ «Նոր» անուն է տվել, նկատի ունենալով նրա նոր բովանդակությունը, վերջին թարմ տվյալները, համեմատած նախորդ գլորուսների բովանդակության հետ:

Վերնագրից երևում է, որ գլորուսի պատրաստմանը աշխատակցել է Հ. Ալեքսանդր Վ. Պալեյանը, ծրագրել է, նյութը մշակել, աշխատանքը ղեկավարել Արսեն Այալընյանը, որ և հանդիսանում է գլորուսի հեղինակը: Իսկ Տատյանը այն մեկնեաան է, որի ծախսով Վենետիկում 1849 թվականին հրատարակվել է նաև սրանից առաջ մեր գննած «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասը»:

Գլորուսի վերնագիրը գրված է զանազան մեծություն գեղեցիկ (զարգանկարներով) տառերով (շրիֆտներով): Զարգանկարի մեջ սև գույնով աչքի են ընկնում՝ գլորուս, քարտեզ, գիրք, գծագրական թուղթ, կարկին, անկյունաչափ (տրանսպորտիր), քանոն, ձևաքի մատղաղիտակ և ծաղկանկար:

Ամբողջ վերնագիրը գլորուսի վրա բռնում է (10×13 սմ) 130 քառ. սմ տարածություն:

ԳԼՈՐՈՒՍԻ ԶԱՓՈՐ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Հայերեն առաջին գլորուսի պատրաստման աշխատանքներն ընդգրկել են հետևյալ մասնեաները՝ ծրագրի (պլանի) մշակումը, նախնական (անհրաժեշտ) նյութեր հավաքելը, աշխարհագրական աստիճանացանցի խնդիրը, ցամաքների և ծովերի կոնտուրների գծագրությունը, աշխարհագրական օբյեկտների անունները և նրանց տառագարձություն խնդիրը (թարգմանելը, գրելը)*, ուլիեֆի գծագրելը, պայմանական նշանների մշակումը, եվրոպական և մասնավորապես ավստրիական քարտեզագրական փորձի օգտագործելը, ամբողջ՝ թե՛ գծագրական և թե՛ տպագրական աշխատանքի ճշտելը, սրբագրելն ու ստուգելը:

Գլորուսի կարկասը (հիմքը), սեղմեհնաների տպագրությունը կատարված և պատրաստված են Վիեննայի պետական Ռադամ-Աշխարհագրական ինստիտուտի քարտեզագրական գործարանում, իսկ տեքստը՝ աշխարհագրական անունները գրված, շարված, տպագրված են Վիեննայի Միխիթարյանների տպարանում:

* Ա. Վ. Այալընյանը տիրապետում էր մի շարք օտար լեզուների:

Վիեննայի հայերեն գլոբուսի տրամագիծը 60 սմ է, հասարակածի երկարութիւնը — 194,4 սմ: Գլոբուսի հիմքի՝ կարկասի վրա ձևաված է մոտ 2 մմ հաստութեան (և ամուր բաղադրութեան) գիպս, որը հղկված է շատ կանոնավոր կերպով: Գիպսի վրա փակցված է հասարակածից դեպի հյուսիս 18 սեզմենտ և և դեպի հարավ նույնքան՝ 18 սեզմենտ, 1 շրջանակ փակցված է Հյուսիսային բևեռում, մյուսն էլ Հարավային բևեռում: Այդպիսով, ընդամենը 38 մասից (թերթից) բաղկացած սեզմենտները պատրաստված են քարտեղագրական փայլուն լավորակ թղթի վրա: Գլոբուսն ունի իր որոշ արմատուրան, նրա վրա՝ շուրջը կա երկու հատ շրջանակ՝ մեկը հորիզոնական (հասարակածի վրա), մյուսը՝ միջօրեականի ուղղութեամբ: Հորիզոնական շրջանակը փայտից է՝ 5—8 սմ լայնութեամբ և 1,5 սմ հաստութեան, իսկ միջօրեականինը՝ մետաղյա է, բաժանված 90°-ի՝ մինչև Հյուս. բևեռը և 90° մինչև Հար. բևեռը: Գլոբուսը նկնվում է փայտե եռոտանու վրա, որն ունի 66 սմ բարձրութեան:

Գլոբուսի նեո տրված են նաև հիշյալ 38 սեզմենտներն առանձին, պատրաստի, տպագրված, քաղմագույն՝ գլոբուսը ֆլասովելու դեպքում նորոգելու համար:

Տեխնիկապես գլոբուսը պատրաստված է շատ լավ, խնամքով:

ՎՈՐՈՒՄԻ ՄԱՅՇՏԱԲԸ ԵՎ ԱՇԵՆԱՐՉԱԳՐԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԱՅԱՆՑԸ

Որքան հայտնի է, հայ մամուլում և գրախոսականներում Վիեննայի հայերեն գլոբուսը գիտական մանրամասն վերլուծութեան չի ենթարկվել:

«Երկրագունդը մի ահագին գունդ է, որի շափերը միայն պատկառանք են ազդում տեսողին» («Հանդ. Ամս.» 1902, № 9):

Այդ գլոբուսի մասշտաբը հասարակածի վրա՝ 1:20.000.000, այսինքն՝ 1 սմ = 200 կմ-ի: Ըստ իր մասշտաբի սա գործածական գլոբուսների շարքում ամենամեծն է, իսկ թանգարանային մեծ գլոբուսների համեմատ՝ փոքր:

Հասարակածը սև և սպիտակ գծիկներով բաժանված է 360 աստիճանի:

Հյուսիսային կիսագնդի համար գլխավոր կամ սկզբնական 0 միջօրեական է ընդունված Փարիզի միջօրեականը, իսկ հարավային կիսագնդի համար՝ Ֆեռոյի (կամ ինչպես հեղինակները թարգմանարար անվանել են՝ Երկաթի կղզու) միջօրեականը: Միջօրեականների ցանցը նույնն է, երկու կարգի չէ. այդ հնարավոր է եղել շնորհիվ այն բանի, որ Փարիզի և Ֆեռոյի մի-

ջօրեականները միջև տարբերությունն ուղիղ 20° է: Այդպիսով, Փարիզից հաշված արևելյան երկայնության 30°-ին համապատասխանում է Ֆեոոսյից հաշված արևելյան երկայնության 50°-ը, եւամ Փարիզից հաշված 110°-ի արեւմտյան երկայնությանը համապատասխանում է Ֆեոոսյից հաշված արեւմտյան 90°-ը: Միջօրեականները Փարիզից համարակարգած են տասնյակներով՝ 10, 20, 30 մինչև 180° դեպի արևելք, նույնքան էլ դեպի արեւմուտք, իսկ Ֆեոոսյից միջօրեականները տասնյակներով համարակարգած են միայն մի ուղղութեամբ՝ դեպի արևելք, ընդամենը 360°: XIX դարի կեսում Գրինիչի Օ միջօրեականը դեռ համատարած չէր միջազգային պրակտիկայում, իսկ Պալիսովոյի միջօրեականը գործածական էր միայն Ռուսաստանում: Այդ ժամանակ Նվրոպայում գերակշռող էին ֆրանսիական լեզուն, գրականությունը, գիտութեանը, ուստի և գործածականը Փարիզի միջօրեականն էր, որ և կիրառել են Վիեննայի Մխիթարյանները: Սակայն, նրանք դուրուսի վրա միաժամանակ գործադրել են նաև Ֆեոոսյի Օ միջօրեականը, նկատի ունենալով նրա որոշ առավելությունները և գործածվելը աշխարհագրական գիտութեան կողմից (Ֆեոոսյի միջօրեականով արևելյան և արեւմտյան կիսագնդերը կիսվում են հաջող կերպով): Թե՛ գլոբուսի վրա և թե՛ աստիճին սեզամետրների վրա խոշոր տատերով դրված են աշխարհագրական աստիճանացանցի հեռակայ կարեւոր մակադրությունները՝

Աստիճանք երկայնութեան ի Պարիզ քաղաքէ:

Աստիճանք երկայնութեան Երկաթի կղզուց (այսինքն Ֆեոոսյից):

Հասարակած:

Հիւսիսային բևեռ:

Հարաւային բևեռ:

Արեւազարձ Խեցզետնի:

Արեւազարձ Այծեղջեր:

Բևեռային շրջանակ Հիւսիսային:

Բևեռային շրջանակ Հարաւային:

Արևելեան երկայնութիւն:

Արեւմտեան երկայնութիւն:

Գլոբուսի վրա հյուսիսում և հարավում մանր տատերով նշված են մագնիսական բևեռները:

Մագնիսական բևեռ:

Աստիճանացանցը գլոբուսի վրա դժված է բարակ գծերով,

իսկ արևագարձները (23,5°-ները) և բևեռային շրջանագծերը (66,5°-ները) գծված են ավելի հաստ գծերով ըստ հարկին:

Ձուգահեռականների (աշխ. լայնության) աստիճանները բաժանված և համարակալված են մետադե շրջանակի վրա տասնյակներին կարգով՝ 10, 20, 30, 40 և այլն մինչև բևեռները 90°:

Գլոբուսի աստիճանացանցի վրա նշված է էկվիպոտիկան, արեգակի անցման տարեկան տեսանելի ուղին երկնակամարի վրա. այդ ուղին, ինչպես ցույց է արված գլոբուսի վրա, տարվա ընթացքում հատում է Երկրի հասարակածը 2 անգամ, գարնանը՝ մարտի 23-ին և աշնանը սեպտեմբերի 23-ին, երբ երկրագնդի վրա լինում է օրահավասարում: Մի տեղ հասնում է Սեպտեմբեր՝ հյուսիսային արևագարձին, այդ լինում է հունիսի 22-ին, մի անգամ էլ Այժեղջեր՝ հարավային արևագարձին, այսինքն՝ դեկտեմբերի 22-ին: էկվիպոտիկան բաժանված է 12 մասի (12 ամսւրվա համապատասխան). յուրաքանչյուր ամսվա հատվածը բաժանված է 30 մասի (ըստ օրերի). հատման աղեղը նշված են փոքրիկ սև գծիկներով, որոնցից համարակալված են՝ 5, 10, 15, 20, 25, 30-ը:

ԳԼՈԲՈՒՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԸ
(լեզեցոյան)

Ընդհանրապես գլոբուսի վրա պայմանական նշաններ չեն տրվում, դրանք համարվում են ինքն ըստ ինքայն հասկանալի: Սակայն, հայերեն Շնոր Երկրագնդի» վրա, այլ մեծ գլոբուսներից մի քանիսի նման, ազատ տարածություններում, օվկիանոսների ընդարձակ րացմասերում, այն է հյուս. լայնության 20—40°-ների և արևմտ. երկայնության (Փարիզից հաշված) 40—50°-ների միջև տրված են նշանների բացատրությունները (լեզեցոյան):

Այդտեղ գրված է հետևյալը՝

«Մեկնութիւն նշանաց և նշանագրաց»

Նախ նշված են բնակավայրերը՝

Մայրաքաղաք:

Գուառական մայրաքաղաք:

Նշանաւոր քաղաք:

(Փոքր) քաղաք:

Պարսպաւոր քաղաք:

Բերդ, ամրոց:

Աւերակ:

Սրանք գրված են տառերով, համապատասխան ձևով՝ մեծ (գլխագիր) և փոքր շրիֆտներով. բնականաբան է նշանները տրված են կարմիր գույնի խոշոր (ու կրկնակի) և փոքր շրջանակներով (պունտներով). պարսպավոր քաղաքները և բերդերը պարզ աստղանշաններով. ավերակները՝ հռոմեական և նշաններով:

Բնակավայրերը (ներսնյ շրիֆտներն ու նշանները) այժմ ընդունված է տալ ըստ վարչական կարգի և ըստ բնակչության թվի, մինչդեռ գյուրուտի բնակավայրի վերոնշխյալ աստղաբաժանումները առանձրական են, պատահական են:

Ապա պայմանական նշաններում գրված են ուղիները՝

ճանապարհ քաղաքային քաղաք,

գլխավոր գնացք շոգենաւաց:

Նշանները տրված են բարակ և հաստ կարմիր գծերով. այդպիսով թե ցամաքային ուղիները (երկաթուղի, խճուղի, քարավանի ուղի) և թե ծովային ուղիները (նավերի երթևեկությունը) տրված են միևնույն պայմանական նշանով՝ կարմիր գծերով. դրանց տարբերությունը, հաստ ու բարակ լինելը գլոբուսի վրա համարյա աննշմարելի է. այդ իհարկե, զրական կողմ չի կարող համարվել: Նավերի երթևեկություն, ծովային ուղիների (գծերի) վրա թվերով նշված են երկարությունները-հաստությունները՝ մի նավահանգստից մինչև մյուս նավահանգիստը. ահա թե ինչպես է այդ բացատրվում լեզինդայում:

Համարով ծովական մղոնացն 60 մղ.—1°, յուրոց 9 մղ.—իւր 1 ժամ:

Հիդրոգրաֆիայի նշաններից տրված են՝

Կապույտ գույնով—դետերի հոսանքը, հատված երկուգծերով:

Բացատրականում գրված է՝

ժՋրվեժ, սահանք դեռոցա:

Այնուհետև, պայմանական նշաններում հիշատակված են աքաղաղի բացատրությունները, կրճատումները և շրիֆտների տարբերությունները՝

դաւառ, բաժին

նշանաւոր կողմանք

Է. ԷՋ.—լեռան, լիւրինք

Գ. Է.—գետք և լիճք

Կ. ԿԳ.—կղզի, կղզիք

ծց — ծոց

սրն — սարավանդ

նւհ — նաւահանդիստ

նեղ — նեղուց

ցմ. կզ. — ցամաքակղզի

խմ — խումբ կզգեսց

հրւնդ — հրուանդան:

Տրված են աշխարհի (հորիզոնի) չորս գլխավոր կողմերի անվան կրճատումները՝ արլ. Արեւելք, արմ.—Արեւմուտք, հս. Հիւսիս, հր. Հարաւ:

Կրճատումների շարքում լեռան և լճի համար տրված է միակերպ լ. տառը: Այդ անհարմար է և աննպատակահարմար:

Խմ. խումբ կզգեսց փոխարեն գլորուսի վրա շատ է գործածվել կք (կզգիք), արքիպեղաղոս ինչպես և հոգնակի վերջավորություններ, օրինակ՝ Ֆիճի կք., կամ թե Հեպրիտք, Շառլոտեանք: Ասիոյ արքիպեղաղոս, Եթովպիոյ արքիպեղաղոս և այլն:

«Գլուխ» գործածված տերմինը նույն է, ինչ և հրվանդանը. թվում էր թե գլորուսի նեղիմակը «գլուխ» գործ է անել աշխարհամասերի կամ երկրների ծայր հյուսիսային և հարավային, արեւելյան և արեւմտյան հրվանդանների նկատմամբ. սակայն այդ այդպես չէ, քնդանրապես գլորուսի վրա գլուխ և հրվանդան, այդ երկու հոմանիշ աշխարհագրական տերմինները, գործ են անվել շատ պատահական կերպով:

Պայմանական նշանների բացատրության վերջում տրված են նաև քաղաքական (տիրապետության նշանները — պարկած քառանկյունիներով), այդտեղ գրված է՝

«Կալուածք արտաքոյ Եւրոպայ»

Անդդիացւոց

Սղանիացւոց

Գաղղիացւոց

Հոլանդացւոց

Բարդակալոյ

Տանիմարոյոյ

Սակայն թե քառակուսիները լեզենդայում և թե գաղութային կալվածքները գլորուսի վրա չեն ներկված. Ինչնի վացաարեղ, մոտացության է տրված, թե տեխնիկական կամ մի այլ պատճառով, պարզ չէ:

Գլորուսի վրա կա նաև մի այլ բացաարական-ցուցակ. հս. լայնության 0—10°-ների և արեւմտյան (Փարիզից) երկայնության 100—120°-ների միջև, Սագաղ օվկիանոսի բաց տարածության տեղում (հյուսիսային կիսագնդում):

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների այդ ժամանակվա 31 բաժանումները:

Մեքսիկայի 8 նահանգները:

Միջին Ամերիկայի 5 պետությունների անունները նշված են համարակալումներով:

Նույն համարները նշված են նաև Ամերիկայի ցամաքի վրա: Այդ արված է, նկատի ունենալով գլխուսի (ցամաքի) վրա տեղի սղությունը: Սովորաբար նման գործողությունն արվում է նաև քարտեզների վրա:

ԳԼՈՐՈՒՄԻ ԳԵՎԱԾՔԸ ԵՎ ՏԵԲՍԻ ՇՐԽՏՆԵՐԸ

Հայերեն առաջին գլխուսը եղել է ֆիզիկական կամ (ֆիզիկո-աշխարհագրական)* և քաղաքական: Գլխուսը բազմադույն է, ներկված 5 դույնով՝ սե, կապույտ, կարմիր, կանաչ, դեղին:

Ափերի ուրվագիծը՝ կոնտուրը գծված է նկարչության հիմունքով (լույսն ընկնում է ձախ կողմի վերևի անկյունից), հաստ և բարակ գծերով, սեղմագծով, որը այժմ չի արվում:

Հիլրոգրաֆիան արված է կապույտ գույնով, ցամաքի եզրերը — ծովափերը գծված են մուգ կապույտ, այնուհետև ծովը՝ 40 շարք, գուգահեռ ալիքաձև, աստիճանաբար լայնացող գծերով, իսկ օվկիանոսների ընդարձակ տարածությունները թողնված են աղաա, բաց, սպիտակ: Լճերը, նայած նրանց մեծություն, գծված են նույնպես մի քանի շարք ալիքաձև գծերով: Մեծ գետերի նախարկելի մասերը գծված են 3—4 շարք գծերով: Մեծ գետերի վերին հոսանքը և փոքր գետերը գծված են մուգ կապույտ գույնով: Օվկիանոսներում տեղ-տեղ կապույտ գծիկներով նշված են փոքր տարածություններ. դրանցից մեկի մեջ կա երեք խաչ. մասը գրված է «Մանուել Ռոտրիկես խուի», որը նշանակում է սասըջրյա մտանգավոր վայր է:

Ցամաքի ռելիեֆը, լեռնաշղթաներն ու լեռնազաղաթները արված են կանաչ գույնով. ցամաքի մնացած ընդարձակ տարածությունները թողնված են սպիտակ: Լեռները և լեռնաշղթաները արված են կետական եղանակով (точечным способом) — կետերով. բարձրագույն վայրերը, զագաթները, կառարները, ուղղորդ լան-

* Այստեղ և ստորև քննության ենք առնում Այտրենյանի հեղինակած գլխուսի այդ վարիանտը. Հայկական ՄՍՌ Աշխ. ընկերությունը պատկանող գլխուսը ֆիզիկական է, իսկ Երևանի պետ. համալսարանինը քաղաքական:

ջերք՝ խիտ կետերով, իսկ ցածրագիր վայրերը, դառելիք լանջե-
րը՝ նոսր կետերով:

Ցամաքի սելլիֆը գլորուածի վրա կատարված է տեխնիկապես
հաջող, նուրբ և պատկերավոր. սակայն իր ժամանակաշրջանին
հայտնի լեռնագրութեան տվյալներին հայած՝ դիտականորեն ոչ
այնքան ճիշտ. գույնը ավելի նպատակահարմար էր, որ տրված
լինէր դարչնագույն:

Դեմոգրաֆիայի նշանները տրված են կարմիր գույնով, մայ-
րաքաղաքները՝ երկու շրջանակով (պունսոնով), երկրորդական
կենտրոնները՝ մեկ շրջանակով, մեջք կետ, նշանավոր քաղաքները՝
մեկ շրջանակով, փոքր բնակավայրերը՝ փոքրիկ շրջանակով, բեր-
դաքաղաքները՝ շրջանակի շուրջը՝ բարդ (բաղամասը) աստղով,
բերդեր-ամրացները՝ շրջանակով և քառասանք աստղով, ավերակ-
ները՝ փոքրիկ եռանկյունիներով:

Տրանսպորտի նշանները տրված են նույնպես կարմիրով,
ցամաքային և ծովային ուղիները գծված են կամ իր գծերով,
ցամաքայինները՝ բարակ միատեսակ գծերով են, որոնք վերաբե-
րում են և՛ երկաթուղիներին և՛ խճուղիներին և՛ քարավանի ուղի-
ներին, այն էլ գծված են պատահական կերպով: Ծովային (նա-
վերի երթևեկութեան) ուղիները գծված են քիչ ավելի հաստ,
որը վերաբերում է զխավոր ուղիներին, հեռավորութունները
նշված են թվերով (մդոններով):

Քաղաքակառուցվածքները նշված են մուգ կապույտ և տեղ-
տեղ դեղին գույնով:

Պետութունների սահմանները գծված են մուգ կապույտ
գույնի պունկտիրով և կետերով. արտաքին, պետական սահման-
ները (օրինակ՝ ԱՄՆ-ի ու Կանադայի և միաժամանակ ԱՄՆ-ի
ներքին բաժանութունները) տրված են միակերպ. այդ հանդամանքը
չի կարելի ընդունելի համարել: Վիեննայի հայկական գլորուածի
վրա միայն մի քանի պետութունների (օրինակ՝ Մեքսիկայի,
Բրազիլիայի) սահմանները ներկված են կես ամ լայնութեան
դեղին գույնով: Անհատականալի է, թե ինչու մի դեպքում գու-
նավորված է, իսկ մյուս դեպքում ոչ:

Տեքստը, աշխարհագրական անունները և աստիճանացանցը
տրված են սև գույնով:

Գլորուածի վրա սև գույնով գծված է ամբողջ աստիճանա-
ցանցը. նաև նույն գույնով դրված են աշխարհագրական անուն-
ները (տեքստը): Աշխարհամասերի, երկրների անունները գրված
են խոշոր և զեղեցիկ տառերով, մեծ գլխադրերով, զարգանկար-

ներով. բազմաթիվ այլ անուաները՝ մանր տառերով, շեղատառով: Օվկիանոսների անուաները, որ գրված են խոշոր գլխագրերով, միակերպ չեն՝ մերթ զարգանկարված են, մերթ պարզ, մաքուր, առանց զարգանկարների, միապույն չեն՝ մերթ սե գույնով են, մերթ մուգ կապույտ:

Աշխարհագրական անուաները զլորուսի վրա գրված են ոչ թե դուգահեռականների ուղղությանը համապատասխան, ինչպես ընդունված է քարտեզագրության կանոններով, այլ հաճախ ծովափերի դժի ուղղությամբ, օրինակ, Իսլանդիայի շուրջը, Արևմտ-Թ-կղզու շուրջը, Բիսկայան ծոցի ափերի ուղղությամբ և այլն, որն արվում է տեխնիկական պիտանությունների պատճառով:

ՅԱՄԱՔՆԵՐԻ ԵՎ ԾՈՎԵՐԻ ԳՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Յամաքների և ծովերի (օվկիանոսների) ափերի դժագրությունն իր ժամանակի ավյալների համաձայն գծված է ընդհանուր առմամբ ճիշտ. սակայն տեխնիկական պատճառով, գծագրման ավելորդ զիգզագների, գալարների (գոլգոջուհի գծերի) պատճառով, շատ տեղերում ափերն աղավաղվել են, օրինակ՝ եթե վերցնելու լինենք մեզ մոտիկ վայրերը, կտեսնենք, որ Սև ծովի և Կասպից ծովի ափերի գծագրությունը, կամ թե Արևմտ և Կուրա Թ-կղզու կղերքը կրում են այդ կարգի թերություններ: Երբևէ էլ չափազանց պարզեցրել են և խեղաթյուրել կոնտուրները, ինչպես, օրինակ՝ Սևանա, Վանա և Ուրմիս լճերի ափերի գծագրությունն է:

Բևեռները և բևեռային վայրերը, հասկանալի պատճառով դուրի են ավյալներից և անուաներից:

Արևմտիկայում, արգարացիսրեն չենք տեսնում Վրանգելի կղզին, Ֆրանց Իսսիֆի երկիրը, Հյուսիսային երկիրը, քանի որ դրանք այդ ժամանակ (մինչև XIX դարի կեսը) գեո չէին հայտնաբերված: Գծված և նշված է Շպիցբերգենը (Վերիցպերկիանք): Արևմտիկան հետազոտող գործիչներից նշված է Բերինգը՝ Վաստ Կորեա Պեդրիկ (1774):»:

Հյուսիսային բևեռային շրջանի Արևմտյան հատվածում Պարբի երկիրը և Գրենլանդիան կազմում են միացած ցամաք, ուստի և այդ ժամանակվանից ժառանգած Բաֆֆինի ծոց անունը պահպանվում է քարտեզների և զլորուսների վրա մինչև այսօր, չնայած հետագա հետազոտություններից պարզվել է, որ նա իրոք նեղուց է:

Անտարկտիկայում շատ վայրեր այդ ժամանակ դեռևս

հայտնի չէին, հայանարևրված և հետադադարված չէին: XIX դարի անգլիացի հռչակավոր ծովագնաց Ջեմս Կուկի ճանապարհորդությունների ու հետազոտությունների մասին տվյալները դեռևս գերակշռող են հանգիստնում: Գլոբուսի վրա Ջեմս Կուկի մասին շատ տվյալներ կան: Մանրամասն նշված են նրա ճանապարհորդություն ուղիները և ժամանակագրական տեղեկությունները. «Յամի 1774, 30 Յունուարի կեսս Գուգ մինչև 71° 10, հրւ. լայն»: Նշված են նաև «Աղեքսանդրա կղ. (1821)», «Ս. Պետրոս կղ. (1821)», որ հայանարևրել են ուս. հայտնի ճանապարհորդ ծովակալներ՝ Ֆ. Բելինսկոյի և Մ. Լազարևը: Հիշատակված է նաև անգլիացի խիզախ բեռավառ Ջ. Ռոսսը և նրա հայտնագործած վայրերը՝ «Հարաւային Վիգորսիա» (երկիրը) — «գոր էգլիա Ռոսս յամի 1841», նաև «Յերբուս Ը. հրւ. — Գերբոր Ը. հրւ.» (այսինքն՝ Էրբուս և Տեոսր լեռները, հրաբուխներ են):

Անտարկտիկայում հիշատակված են մի քանի այլ հայանարևրված վայրեր, որոնցից արժև նշել «Կոստամու երկիրը» (Գրեյամի երկիրը):

Մայր ցամաքները գիտելիս նկատում ենք հետևյալը. — Աֆրիկայի հարավ-արևելյան կողմերում չեն նշված խոշոր լճերը, քանի որ դեռևս հայտնի չէին: Դրանք հայտնարևրվել և ուսումնասիրվել են ավելի ուշ, XIX դարի 70-ական թվականներին Լիվինգստոնի և Ստենլիի ջանքերով: Այդտեղ լճերի տեղում գրված են աֆրիկական, նեգրական ժողովուրդների անուններ՝ «Մոնճուացիք, Ամուլագացիք, Գալինկացիք»: Աֆրիկայի այդ շրջանում կա մի լիճ, որի անունը գրված է «Մարավի ծովակ». այդ ծովակի եզրերը դժված են որոշակի, սակայն նրա անմիջական շարունակությունը գեպի հյուսիս կրում է Ջեմպրէ ծովակ անունը, որի ամերը դժված են գծիկներով, անորոշ լինելու պատճառով:

Հարավային Ամերիկայում, օրինակ, մենք չենք գտնի Արգենտինան: Նրա տեղում՝ հյուսիսային մասում գրված է՝ «Միարաննալ տերութիւնք Ռիո-Տե-Լա Բլագա» (Արգենտինայի այն ժամանակվա անունը), իսկ հարավային մասում՝ «Բագադանիա Մակալան» (այսինքն՝ Մագելանյան Պատագոնիա): Սակայն Հարավային Ամերիկայում նշված են հետևյալ պետությունները՝ «Բրասիլիա, Պոլիլիա, Բերու, Բարակուայ, Ուրուկուայ, Կոլումբիա»: Վերջինն այդ ժամանակ իր մեջ էր ընդգրկում՝ Վենեսուելան:

Խաղաղականում, նոր Ջեյանգիայում հիշատակված են՝ «Իգա-նա-մանի կամ Յիւս. կղզի»:

«Դանսա Բուենաօս կամ Յարաւային կղզի» անուններով:
Ավստրալիայում չի նշված էջը լիճը, թեպէս և նա հայտ-
նարեւոյթած էր 1840 թվականին:

Վերոնիշյալ անունները բերում ենք որպէս օրինակներ,
նմուշներ:

Ամբողջ գլոբուսն այդ տեսակետից ներկայացնում է մեծ
հետաքրքրութիւն, տալիս է հարուստ նյութ աշխարհագրական
և քարտեզագրական խորհրդածութիւններ և եզրակացութիւն-
ներ անելու համար:

ԳԼՈՒԹԻՍԻ ԱՆԵԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ
ՏԱՌԱԳՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուրուշն հետաքրքրութիւն է ներկայացնում գլոբուսի
տեքստը՝ աշխարհագրական անունների տառագարձութիւնը:
Ինչպէս հայտնի է, տասնց տեքստի, անունների, քարտեզն ու
գլոբուսը համարվում են միակ. տեքստը քարտեզի, գլոբուսի լե-
զուն է: Մակայն, կոնտուրը, աշխարհագրական տատիճանացնքը,
գույները նույնպէս հանդիսանում են քարտեզների, գլոբուսնե-
րի զօրեղ տարբերը, որոնք առանձնակի լեզու ունեն, բնթեմանելի
են, կարեւոր են զանազան քարտեզներ կարգալու և օդտագործե-
լու համար:

Մեծ զգուշութեամբ և ահադին դժվարութեամբ ամբողջ
աշխարհի անունները, իրենց ուժերի չափով, ստուգել, ճշտել,
հայերեն թարգմանել և տառագարձել էին Շհամատարած աշ-
խարհացոյց»-ի հեղինակ վանանդեցիները, բայց արեւելահայ տա-
ռագարձութեամբ:

Իսկ հայերեն առաջին գլոբուսի աշխարհագրական անուն-
ները Հ. Ա. Այաբեյյանը, բնականաբար, տղի է արեւմտահայ
տառագարձութեամբ (բ-ն իբրև ս, պ-ն իբրև բ, գ-ն իբրև կ,
կ-ն իբրև դ, գ-ն իբրև տ, ա-ն իբրև դ, պանպանելով ամենու-
րեք այդ փոխարինութիւնը):

Բերենք մի շարք այդ և այլ կարգի հետաքրքիր օրինակներ,
որոշ խմբավորումներով:

Լատովա ւ. (լիճ), Մոսգովա, Կոստնո, Սդաւրորոյ, Նիժնեյ-
նովոկորոտ (այժմյան Գորկի քաղաքը)*, Մետվեա գ., Եագուցք,
Կլեզիս, Լոնտոն, Մատրեա, Ամսդերգամ, Դորոիգա կղ., Պրեզլա,
Տրեդտեն, Գաղղեգագ նեղ., Դրիեսզ, Պելլրուդ, Մատակասքար,
Գուզգո, Դեքասա և այլն:

* Ստորե փակագծերի մեջ նշել ենք արեւելահայերի տառագարձութեամբ:

Արեւմտահայերի համար այդ տասագարձությամբ աշխարհագրական անուններն ընթեռնելը և արտասանելը դժվարին չէ. մինչդեռ արեւելահայերի համար՝ բավական դժվարընթեռնելի են:

Դլրուսի տեքստից ժողովուրդների անվանումներից արժե նշել մի քանի օրինակ.

Գունդուզք, Խըրըզք, Հսգիւմացիք, ազատ թաթարք և այլն: Պետութունների և երկրների անուններից նշենք՝ Տանիմարգիա, Բորդսիլաա, Թիպիզ, Ճարսն, Էօմեն (Եմեն), Կուտյանա (Գլիանա), Կուէօնլանա (Գրենլանդիա), Ջենճեպար-Ջանգեպար (Ջանգիրար), Օնտուրաս (Հանդուրաս) և այլն:

Կան աշխարհագրական անուններ այսաձևամ կամ խիստ փոփոխված.

Պայրգլեվա (Բալաղլավա), Պաղչեսերայ (Բաղչիսարայ), Խազան (Կազան), Աժդերխան, Շամախա, Գաղպեք, Պոլզաս գ. (Բուլջաս գ.), Իիֆլիզ, Խըբմ, Պոլժոյ լիճ, Դոպուք (Տորոսի), Օխսքայ ծով, Բրակ (Պրագա), Եւոզյան կք. (Էսլյան կղ-ներ), Նեսպոլիս, Շոսգոլմ, Ապեննեան լք., Մաշգաթ, Շարլոզեանք, Պոմպայ (Բոմբեյ), Տեօպլին (Դուրլին), Դենրան, Փիլագեպիա, Բոսգոսիզո, Սութնամբզն, Դարապուս (Տըիպուլի՝ Լիբիայում), Էւրս (Էրբո), Էաո (Էդբո), Հինգա լիճ (Մանկա լիճ Հեապոլո Արեւելքում) և այլն:

Ընթերցողներն առանձնապէս այդ անունների նկատմամբ դժվարությամբ են իմանում թե այդ ձր քաղաքներն են, կղզիները, ծովերը, աշխարհագրական վայրերը:

Աշխարհագրական անուններ կան, որոնց օտարերկրյա տառադարձության հետ զուգահեռարար արված են նաև հայերեն թարգմանությամբ. օրինակ՝

Ֆերբս կամ Երկաթի կղ.

Դորւս կամ Ալտալ կղ.

Ֆորմիկաս կամ Մըջմանց կղ.

Ֆարէօր կամ Պաշանց կղ.

Գարվերտյան կամ Դալարի գլխոյ կք.

(այսինքն՝ Կանաչ հրվանդանի կղզիներ).

Եապլոնոյ Խրեպեզ կամ Խնճորոյ լեռինք.

Լիսի կամ Աղւեսուց կք.

Պուվէ կամ Թլիսաաութեան կղ.

Տրինիգազ կամ Երբորդութեան կղ.

Ինսքսեսիպլ կամ Անմատոյց կզ.
Վարհույ կամ Ջատիաց կզ.
Երբորդութիւն կամ Բուլմերեան երկիր.
Թեան շան կամ Երկնից 1-ք.
Ալեկանի կամ Կապոյտ լերինք.
Ռըշըրշ կամ Խնգրոյ արք. և այլն:

Կան աշխարհագրական օրյեկտներ, որ հայերեն գլխորուսի վրա արված են կրկնակի և տարբեր անուններով, օրինակ՝

Ծով Գամչատկա կամ Պերինկի ծով.
Գուեն Լուն կամ Խուլխում.
Էօմենի ծով կամ Արարական խորշ.
Ինդոս կամ Սինտ.
Կարոլինեան կզ. կամ Նոր Փիլիպպեանք.
Աղսրեանք կզ. կամ Գերսեյրաս.
Լա Մանշ կամ Անդգիացւոց անցք.
Պանամա կամ Լուգուեանք կզ.
Ալտորալիա կամ Նոր Հոլանդիա.
Փանտիմեն կամ Գամամիա.
Բարուսիա* կամ Նոր Կուինեա.
Քուք կամ Մանճա արք:

Այդ երևույթը տեղի ունի աշխարհագրական օրյեկտի անվան անցողիկ ժամանակաշրջանում, երբ մի անունը, հինը վերանալու վրա է, իսկ նորը դեռ արադիցիա չունի, քաղաքացիական իրավունք չի ստացել, սովորաբար աշխատում են քարտեզագրության կանոնների ու պրակտիկայի հիման վրա խուսափել կրկնակի անունների գործածությունից, քարտեզը, գլխորուսը չձանրարեռնելու համար: Արդյո՞ք հնարավոր կլիներ բոլոր քարտեզների վրա հետևյալ աշխարհագրական մեկ օրյեկտի մասին տալ նրա բոլոր չորս տարբեր անունն էլ՝ օրինակ՝

Ինդոնեզիա
Մալայան արշիպելագոս
Մեծ Ջոնգյան կղ-ներ
Հոլանդական Հնդկաստան:

Սովորաբար այդ չորս անուններից տալիս են մեկը՝ քաղաքական քարտեզների համար 1-ին վարիանտը, իսկ Քիզի-

* Պապուաիա՝ պապուաների երկիրը:

կական քարտեզներում երբեմն 2-րդ կամ 3-րդ վարիանտը, նախ-
կինում գործ է ածվել 4-րդ վարիանտը:

Աշխարհագրական անուններ կան, որ արված են միայն
օտարերկրյա տառագարձությամբ, առանց հայերեն թարգմա-
նության. օրինակ՝

Ռեյնիբ Լ., Կալերալիոս կք. (Գալապագոս կղ-ներ), Նոր Ֆունտ-
լանտ, Վիտորյա Լ., Սեկրո-Վիտորչինի դլ., Գոպելնոյ կղ., Ակու-
յաս գլ. և այլն:

Կա հակասական տառագարձություն: Օրինակ, գրված են՝

Ալեքսանդրիա և Աղեքսանդր,

Աֆղանխան } և Հնդկաստան,

Տադիստան

Հոլանդ և Նոր Հոլանդիա,

Գուգ և Քուքայ նեղ.,

Փիզազեյփիա (քաղ.) և Փիզազեյփիա (կղ.),

Չեռգասդ և Նոր-Չեռգասդ,

Կրճատումներին՝ Հս. և հլու., Հր. և հրու., Լ. (լիճ) նակ Լ.
(լիս), կղ. նակ կ. կղզի և այլն:

Այդպիսի օրինակները և խախտումները անբնորոշելի են
քարտեզների և գլոբուսների տեքստերում:

Հատուկ ուշադրության արժանի են աշխարհագրական հե-
տեյալ անունները՝

Ատլանդեան Հիւսիսային օվկիանոս.

Ատլանդեան Հարավային օվկիանոս.

Ամերիկա Ռուսաց (այժմյան Ալյասկան, որը 1741 թվա-
կանից մինչև 1868 թ. պատկանել է Ռուսաստանին).

Արևելյան ծով կամ Բալթիկ ծով («Արևելյան» — թարգման-
ված է գերմանական Ost see անունից).

Մուհուդիայէ (այժմյան Նովորոսիյսկի տեղում).

Մեոեալ ծով (Ղրիմի թ-կղզու մոտ, այժմյան Սևիլաշը),

Կ-ք ի ներքոյ հոգմոյ.

Հիւսիսային Ասիական ծով (Կարայի ծովն է).

Դարգս (նախկին Պետրոփսկ, այժմյան Մախաչ-Կալա քա-
ղաքի տեղում).

Հաւանեա (Կուրա կղզու Հալաննա կենտրոնը).

Արևմտյան Հնդիկք (Վեոտ-Ինդիա).

Անձանութ լեռնադաշտ ամայի (Արաքիայում).

Բորգսմաթ (Պորտսմուտ).

Հինգուփուի:

Հյուսիսային Ամերիկայի արևմտյան ափին գրված է փա-
կագծում (գաղթ Ռուս.) Ռուսական գաղութ*.

Ալյասկայի հյուսիսային ափին գրված է Ենգլիսացուց
ծովը (այսինքն՝ ծովափ) և այլն:

Աշխարհագրական մի շարք օբյեկտներ կան, որոնց անվան
կից տրված են պատմական տեղեկութուններ (ճանապարհորդ-
ներին), հետախույզներին, աշխարհագետներին անուններ և թվա-
կաններ).

Ս. Հեղինէ կղ., որ գտին Լուսիտանիացիք (1301).

Ք. Կոլումբոսի 1492 թ. 1-ին ճանապարհորդութիւնը դեպի
Ամերիկա (ուղին նշված է սև բարակ գծիկներով).

Սպիցպերկեանք — Պարենց յամի 1596.

Պերինկայ նեղ. (1740).

Սառամունիք կղ. — Սառամանեաց գլ. (Փուգ 1773).

Յամի 1774, 30 Յունուարի էհաս Փուգ մինչև 71° 10 հր.
լայն.

Պերինկայ կղ. — Աստ կորեամի Պերինկ (1774).

Հաուայիեան կ-ք, Օվախի կղ. — սբ սոյանա Փուգ (1779).

Էնգերպեան երկիր — զոր էգիտ Պիսոյի (1831).

Ատելիա — զոր էտես Տիւրպիլլ (1840) և այլն:

Աշխարհագրական անուններ կան, որ արված են միայն
թարգմանարար առանց օտարերկրյա անվան հիշատակության:
Օրինակ՝

Օրիորդաց լ., Պատանկեաց լ., Ջեան Լերինք, Ջկանց ծոց,
Աւետեազ նեղուց, Հրաշունչ լա., Պղնձի կղ., Անձկութեան ն. հ.,
Սուրբ հոգու արքիպիսկոպոս, ս. Եղիայի լ., Ամայի ափունք, Գե-
րեաց ծովակ, Ապոտոմ և Փայլուն լերինք, Արջային լեռնագաղտ,
Նաւորդոց կ-ք և այլն:

Կան նաև տարօրինակ տառադարձության նմուշներ՝

Ալեքսանդրովսգա, Ալաշու, Դրիստան Տ. Ագունա (յոյժ
Բարձր), Կուտթատու, Մաղալիա (այսինքն՝ Մախալին) և այլն:

Գլտրուսի վրա կան նաև վրիպակներ.

Ելանիա գլ. — պետք է լինի Ժելանիա (հրվ. նոր Երկրի, նոր
Ջեմլյայի հս. արևելքում).

* Ալյասկան ցարական Ռուսաստանը վաճառեց ՀԱՄՆ-ներին 7 200 000
դոլարով (այն ժամանակ 11 միլ. սուրբի ոսկով):

Կես ձկան կզ. պետք է լինի Կես կենդանու կզ.

Ադրիական ծ. » » Ադրիական ծ.

Բոլի » » Բոլի (Փոթի).

Սուզայիս » » Բոթայիս.

Կուկասի — շարունակութունը չկա.

Քերկեսենոս երկիր (որում Տիգուեշն անունն էր Գուգ 1719).

Արտաշատ — նշանը բնակավայրի է, պետք է լիներ ավերակի նշան.

Անի — անունը դրված է, իսկ ավերակի նշանը չկա և այլն:

1849 թ. ԱՏԼԱՍԻ ԵՎ 1850 թ. ԳԼՈՐՈՒՍԻ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՒ ԵՎ
ԼՈՒՅՍ ԸՆԾԱՅԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

1849 թվականին «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասը» տպագրվել է Վենետիկում, իսկ 1850 թվականին Շնոր Երկրագունդը» տպարաստվել է Վիեննայում. հիմնական աշխատանքները կատարվել են դրանց նախորդ տարիներում, ատլասինը՝ 1848-ին, իսկ գլոբուսինը՝ 1849 թվականին: Վենետիկը — իտալական ծովային քաղաք է, որը ենթարկվում էր այդ ժամանակ Ավստրիային, իսկ Վիեննան՝ Ավստրիական կայսրության մայրաքաղաքըն էր: Այդ երկու քաղաքներում էլ ապրում և աշխատում էին Միլիթարյանները: Ժամանակաշրջանը պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է համառոտակի վերհիշել, թե ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Ավստրիան, ի՞նչ իրադարձություններ են կատարվել Ավստրիայում XIX դարի կեսերին, ի՞նչ միջոցներ էր տիրում տնտեսական, հասարակական, քաղաքական կյանքում:

Վերահիշյալ դարի 30 և 40-ական թվականներին Ավստրիայում սկսում է զարգանալ գործարանային արդյունաբերությունը, աճում է բուրժուազիայի դերը, առաջանում է բանվոր գոտակարգը: Ավստրիան այդ ժամանակվա Միլոպայի մեծ պետություններից մեկն էր, որտեղ, սակայն, գերիշխող գոտակարգը ֆեոդալական ազնվականությունն էր, որի ցայտուն ներկայացուցիչը տիրահույզի և հետագեմ Մեաերնիխն էր: Միապետական Հաբսբուրգյան Ավստրիան այն ժամանակվա Ռուսաստանի հետ գլխավորում էր եվրոպական սեպիցիան: Ավստրիայի բանվոր գոտակարգն ու ճորտ գյուղացիությունը, բազմազգ ժողովուրդները (սլավոններ՝ չեխեր, սլովակներ, լեհեր, խորվաթներ, սլովեններ, նաև իտալացիներ և հունգարներ) մինչ այդ ապրում

էին դժնդակ տարիներ: 1848 թվականին Ֆրանսիայից փեռըր-
վարյան սեպուցիայի ալիքները հասնում են մինչև Ավստրիա
և լուրջ հարված են հասցնում ավստրիական ադմինիստրացիային
ու արսուլյուտիզմին: 1848 թվականի մարտի 13-ին Վիեննայում
բռնկվում է սեպուցիան, բուրժուազիան անցնում է սեպուցիայի
գլուխ, շարժվում են բանվորները, ճորտ գյուղացիները և ճընշ-
ված ազգությունները: Գասակարգային հակասություններին ու
պայքարին միախառնվում են ազգային հակամարտություններն
ու քնդհարումները: Ռեպուցիան վերջ է դնում Մեկերնիխի բըռ-
նակալական տիրապետությանը, տատանվում է Հարսբուրգների
դահը: Սարսափած կայսրը արքունիքի հետ Վիեննայից փախչում
է Ինսբրուկ (գալստական քաղաք ավստրիական Տիրոլում), Կար-
կատաններին՝ կայսրությունը սկսում է ճարճատել, ճնշված ժողո-
վուրդները ֆեդերալիստական և նույնիսկ անջատողական ձգտում-
ներ են ցուցաբերում, դրան հակառակ է լինում ավստրիական տի-
րոջ գասակարգը: Ռեպուցիան հավաքում է իր ուժերը, բուրժու-
ազիան, որ վախեցած էր սեպուցիայից, անցնում է սեպուցիայի
կողմը, գյուղացիությունը, որ ազատագրվել էր ճորտատիրոջան
մնացորդներից, թողնում է սեպուցիայի շարքերը: Պրագայում
և Վիեննայում զորավար Վինգիշգրեցը բռնի ուժով ճնշում է
սեպուցիան շարժումը:

Ռեպուցիան թեպետ և պարտվում է, սակայն մարգկային
միտքը պատվում է սեպուցիայի կնշկանդումներին: Այդ իրա-
դարձություններն, անշուշտ, իրենց ազդեցությունն են ունենում
նաև հայ Մխիթարյանների վրա, որոնք ապրում էին (թեպետ և
փակ կյանքով) և աշխատում Ավստրիայի բազմահազար բնակ-
չությամբ մայրաքաղաք Վիեննայում և առաջնակարգ առևտրա-
կան նավահանգիստ Վենետիկում:

Այդ տեսակետից կարևոր ենք համարում համառոտ անդե-
կություններ տալ մայրաքաղաք Վիեննայի մասին:

Վիեննան գտնվում է Եվրոպայի արանգիտային կարևոր ուղի-
ների հանգույցում՝ արևմուտքից դեպի հարավ և արևելք ընթա-
նում է ջրային ուղին — Դանուբ գետով. իսկ հյուսիսից հարավ —
Բալթիկ և Հյուսիսային ծովերի ավերից դեպի Միջերկրականի
ավազանը՝ Վենետիկ նավահանգիստը: Վիեննան, որ հիմնված է մեր
թվարկության առաջին դարում, իսկ VIII դարում Ostmark-ի
կենտրոնն էր, 1276 թվականից ավստրիական Հարսբուրգ կայսե-
րական տան մայրաքաղաքը, — 1840 թվականին համարվում էր
Եվրոպայի խոշոր քաղաքներից մեկը և ուներ 357 000 բնակիչ: Այդ

ժամանակ Վիեննայում կային ազգային մեծ զբաղարան (հարուստ ձեռագրերով), Գիտությունների ակադեմիա, որը հիմնվել է 1847 թվականին և մի շարք գիտական հիմնարկներ: Վիեննայում զարգացած էր տպագրական և առանձնապես քարտեզագրական գործը: Ռազմա-աշխարհագրական (հետադայում քարտեզագրական) ինստիտուտը մեծ ազդեցություն է ունեցել քարտեզագրության զարգացման վրա:

1848 թ. ռեպուբլիկայի ազդեցություն տակ Վիեննայի Մխիթարյաններից երիտասարդ Ա. Այտընյանը անկաշկանդ և ավելի ազատ դիմում է գիտական խնդիրների ուսումնասիրության: 1850 թվականին Ա. Այտընյանի ղեկավարությունում և անմիջական մասնակցությամբ, Ա. Պալճյանի աշխատակցությամբ* պատրաստած գլխուսքը աշխարհագրական գիտություն և քարտեզագրության բնագավառում հանդիսանում է առաջադիմական աշխատություններից մեկը: Նման կարգի արժեքավոր գործ է նաև Վենետիկի 1849 թվականի «Աշխարհացոյց պատկերաց Ատլասը»:

Մեկ տարի է բաժանում իրարից այդ քարտեզագրական քույր հրատարակություններին: Վիեննայի Մխիթարյանները գտնվում էին ավելի նպաստավոր պայմաններում, քանի որ պետական քարտեզագրական ինստիտուտը գտնվում էր Վիեննայում, իսկ Վենետիկյան Մխիթարյանները ստիպված էին քարտեզների փոքրագրությունները կատարել իրենցից բաժանական հետո՝ Փարիզում: Ընդհանրապես լիմադրողներն ու փորագրողները եղել են օտարազգիներ, ինչպես Հենրի Մյուսոն և այլք, որոնք սրքան էլ լավ իմանային հայերենը, այնուհանդերձ կատարում էին սխալներ, տեղի տալիս վրիպակների: Ամենախիստ հսկողության բովո՞վ անցնող քարտեզներում նույնիսկ սպրդում են վրիպակներ: Թերևս զբանով հասկանալի լինեն մի շարք անճշտությունները, որ հայանարբերել ենք զննություն հետևանքով, 1849 թվականի ապաստում և 1850 թվականի գլխուսքում, 1848—1850-ական թվականներին ինքը Արսեն Այտընյանը հազիվ 23—24 տարեկան երիտասարդ էր, որ դեռ չուներ մեծ փորձ: Հետադայում նա խիստ հմտացավ գիտություն մեջ և տիրապետեց 10-ից ավելի օտար լեզուներին:

Չնայած պարզված տեքստային թերություններին, թեև ատլասը և թեև զլորուսքը իրենց մեծ չափերով և տեխնիկական զբա-

* Ա. Պալճյանի մասին «Հանդէս Ամսօրէայի» էջերում չի հիշատակված:

կան հատկութիւններով հայ քարտեզագրութեան մեջ դրաւում են արժանավոր տեղ:

4. ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՅԼ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Համառոտակի քննենք նաև մի քանի հայ քարտեզագրական այլ նմուշներ:

1860 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ՎԻԵՆՆԱՅՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՍԻԱՍԸ

Լրիվ անունն է՝ Ապլաս կամ «Աշխարհացոյց տախտակք»,
ի պետս արգային դպրոցաց.
հօրինեալ և ծրագրեալ Ա. Ավագեան
Մխթարեան ուխտից
Բ. հրատարակութիւն
Վիեննա 1860 թ.:

Ապլասը պարունակում է 21 տախտակ-քարտեղ:

Ավստրիային վերաբերող քարտեղներում ավստրիական պետութեանը բաժանվում էր 21 կուսակալութիւնների: Ըստ այդ բաժանման՝ 21-րդը Վիեննային է:

19-րդ տախտակը Հայաստանն է: Հայաստանի տերիտորիայով դունավոր դժված է երևա պետութիւններին՝ Ռուսաստանին, Թուրքիային և Պարսկաստանին սահմանները: Թուրքիայի մասում Արևմտյան Հայաստանի սահմանները նշված են գունավոր լայն գծով և ընդգրկում են այն ժամանակվա Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի ընդարձակ վիլայիթները:

Աշխարհագրական երկայնութեանը դժված է Փարիզից:

Այդ տախտից նշենք տառադարձական մի քանի անանձնանատկութիւններ (փակագծերում նշում ենք մեր դիտողութիւնները):

Եվրոպայի Ռուսիայի քարտեղում կան՝

Կուսրի.

Տելիշին (Դիլիջանն է):

Օսմանյան պետութեան Ասիայի քարտեղում գրված է՝

Կյուսրի.

Շուվ Սեանայ.

Մասիս կամ Արարատ լ.

Հայաստանի քարտեղում գրված է՝

Արարատ կամ Մասիս լ.

Աքեպիլի Է. (գնացե Ախպերնէր Է.).

Աքուլին (Ագուլիսն է).

Մեյմէն Է. (Մայմէիս Է.).

Բուր քարտեղներում գրված է Էրզրում:

Պարսկաստանի մայրաքաղաքը գրված է Քէնէրան (սուսերեն Տեգերան-ին նմանօրինակ) և այլն:

1862 թՎԱԿԱՆԻՆ ՎԵՆԵՏԻԿՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՏԼԱՍԸ

Առլասի լրիվ անունն է՝ «Աշխարհացոյց տախտակք», բազկացած է 12 տախտակից, տպագրված է Փարիզում:

Քարտեղների մի մասը փորագրել է Հ. Սյուսոն, մյուս մասը՝ Յ. Դ. Լալը:

1-ին տախտակը «Համատարած աշխարհացոյց»-ն է՝ կիսագնդերով: Նշում ենք մի քանի յուրահատուկ անվանումներ:

Ալեասիա.

Քամչաթքա:

Ճիշտ է կասպից ծովի գծագրությունը:

Գրված են՝

Մեծ օվկիանոս գիշերահամարի.

Օվկիանոս Սառուցեալ Արջային.

Բեկո Հիւսիսային Արջային.

Ամերիկայ Ռուսաց:

«Ամերիկայ Ռուսաց» քարտեղում գույները վառ են, բայց լավ չեն համընկել սահմաններին և ամերին:

2-րդ տախտակը «Աշխարհագունդ մակարդակ»: Աշխարհը գծված է Մերկատորի գլանային պրոյեկցիայով:

3-րդ տախտակը Եվրոպան է: Չեն նշված Մոլդավիան և Աերբիան:

4-րդ տախտակը «Աշխարհածանօթ առ նախնեօք»:

Այս տախտակում միջօրեականը գծված է երկու կերպ՝

«Միջօրեայ Փարիզոյ» և «Միջօրեայ Արարատեան լեռին»:

5-րդ տախտակը Գաղղիան. է (Ֆրանսիա), «բաժանելի նահանգս» (այսինքն՝ դեպարտամենտներին):

9-րդ տախտակը Երկիր Ավետեացն է (Պաղեստին), «բաժանեալ ըստ ԺԲ (12) ցեղին Երկիր Իսրայելի»:

12-րդը Հայաստանն է, «ըստ նախնի աշխարհագրաց»: Հայաստանը բաժանված է 15 նահանգների: Հիշատակում ենք մի քանի անուններ և նշաններ.

Ծովակ Գեղամայ,
Ծով Բզնունեաց,
Ծով Կապուտան,
Լերինք Տորոսի,
Շամիրամակերտ (Վանն է),
Երևանի անունը և նշանը — շատ փոքր է նշված,
Դուինը նշված է Դարալագյազի արևելյան մասում և այլն:

* * *

դ) Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում 1901 թ. Վե-
նետիկում շքեղ կազմով, գունավոր քարտեզներով, քաղաքների
տեսարաններով, բաղմամբիով մանրամասն թվական տեղեկու-
թյուններով, ազյուսակներով հրատարակած Հ. Ս. Էփրիկյանի
Գրպանի առկար: Այդ առկարի քննությունը տալու ենք մի այլ
անգամ:

ՔԱՐՏԵՂ ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ

Արևմտահայերը՝ թե՛ Վիեննայում և թե՛ Կ. Պոլսում մի
քանի անգամ հրատարակել են Թուրքիայի քարտեզը, նպատակ
ունենալով նրա սահմաններում ցույց տալ Հայաստանը:

Կ. Պոլսում հրատարակված է քարտեզ, որի լրիվ անունն
է՝ «Ընդարձակ քարտեզ Օսմանեան պետութեան»: Մասշտաբը
1:2.500.000, չափսը՝ 18 սմ × 112 սմ:

Հրատարակության թիվը չի նշված, նկատի ունենալով, որ
լույս է ընծայվել միաժամանակ Բալկանյան պետությունների
քարտեզի հետ, հավանաբար, Բալկանյան պատերազմից հետո
(համաձայն քաղաքական սահմանների), պետք է հրատարակու-
թյան տարին ընդունել 1913 թվականը:

Կից տրված է Արարիայի քարտեզը:

Քարտեզը ամբողջությամբ գունավոր է, ծալովի, ամուր
սովարաթղթի կազմի մեջ:

Նշում ենք մի քանի թերություններ:

Տպագրությունը թերի է, Անգրիովկասի գծագրում նկատե-
լի են տեղաշարժեր և ակնհայտի անճշտություններ:

Երևանի նշանը կա, իսկ անունը ոչ. փոխարենը գրված
է Վաղարշարաթ և ավելի արևելք:

Նոր Բայազետը Սևանա լճի ափին է:

Աշտարակը նշված ե Հրազդանի ափին, Ախտայի տեղում:

Արտաշատը տեղադրված է մի փոքր դեպի ափին, որը
թափվում է Սևանա լիճը:

Լենինականից Երևան երկաթուղու գիծը անցնում է Արագած լեռան տեղով:

Արագած լեռը նշված է իբր տեղադրությունից հյուսիս: Լենինականից Թիֆլիս երկաթուղին անցնում է Լոռիով— ալժմյան Ստեփաննովանի մասով:

Շաշին տեղադրված է Պանքենդից (ալժմյան Ստեփաննակերտից) ոչ թե դեպի հարավ — 8—10 կմ, այլ դեպի արևելք — 80—90 կմ, Միլի տափաստանում:

Բարդա գյուղը (հին Պարտավը) նշված է Բաքու-Թիֆլիս երկաթուղու վրա:

Բաքուն նշված է Կասպից ծովի ափից հեռու:

Նշենք մի քանի անուններ, տասագարձություններ.

Աղեքսանաբոբոլ—Վումբի,

Տադե,

Քարապաղ,

Վանտոսպ (Վանը),

Քարտեղը թերություններ է պարունակում նաև Թուրքիայի կարևոր կենտրոնների նկատմամբ:

Կ. Պոլսի և Իսկիւտարի՝ անունները կան, իսկ նշանները և տեղերը չեն նշված:

Իզմիրը նշանակված է ծովափից հեռու:

Այնուամենայնիվ քարտեղը տալիս է Օսմանյան պետության տարածության ընդհանուր պատկերը: Լեռները նշված են դեղին գույնի շարիխներով, իսկ վիլայեթների սահմանները գունավոր են:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ
ՔԱՐՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԵՂԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. Խուզարաշյանի «Обозрение Армении» աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել Պետերբուրգում 1859 թվականին, գրքին կցված է երկու քարտեղ՝

ա) Քարտեղ Հին Հայաստանի,

բ) Քարտեղ Հայաստանի և նրան հարակից այլ երկրների:

Թե՛ աշխատությունը և թե՛ քարտեղները հրատարակված են ուսեսերեն. քարտեղները տպագրված են 1858 թվականին: Քարտեղների ճեղինակը Ա. Խուզարաշյանն է, կազմողը (գծագրողը)՝ շտաբս կապիտան Շտրաուսը:

Առաջինը՝ Հին կամ Պատմական Հայաստանի քարտեզն ունի երկու մասշտաբ, թվային՝ 1 : 410.000 և դժային՝ մեկ մասնաչափը = 105 վերստի:

Լեռները գծված են սև շարիխներով, պատմական սահմանները դուռնավոր, անքստը՝ (անուռները) նույնպես սև է: Նշված են Հայաստանի (Մեծ Հայքի) 15 նահանգները:

Կոնտուրների դժագրության մեջ նկատելի են հեռակալ առանձնանառիությունները:

Սեանա լճի նեղ մասը (այսինքն՝ Փոքր Սեանը) ձգված է նշ թե դեպի հյուսիս-արևմուտք, այլ դեպի հյուսիս:

Վանա լճի հյուսիս-արևելյան մասը խիստ մեծացված է: Ախթամար կղզին նշված է լճի համարյա մեջտեղում:

Ուրմիա լիճը խիստ ասարածված է դեպի հարավ:

Տայքը գուրս է մնացել Հայաստանի սահմաններից:

Արցախի, Ուտիքի և (Փոքր) Սյունիքի անդադրությունները խախտված են:

Ուշագրավ է հեռակալը. «Էդեսիա» քաղաքից հարավ նշված է Հայկական Միջագետք, իսկ Եփրատից արևմուտք, Միջերկրական ծովի ուղղությամբ՝ նշված է Շահյակյան Սիրիա:

Գրված են թե՛ փոքր Հայքը և թե՛ Կիլիկիան:

Հետաքրքրական է մի քանի աշխարհագրական անուրների ուսեսրեն տառագարձությունը:

Լճերի անուրներ՝

озеро Пзнунийское, озеро Кегамское, озеро Капутан.

Դեպերից՝

река Ерасх.

Քաղաքներից նշում ենք՝

Ереван, Вагаршабад (նշված է Երևանից հյուսիս-արևմուտք), Дувин (սխալմամբ Արփա գետի ձախ ափին), Джуга, Нахчеван, Канзак, Тигранакерд, Тавреж, Шамирамакерт или ван (վերջինը փոքրատառ), Сагамас (հավանաբար Սալմաս), Перери (այսինքն՝ Բերկրին), Пайперт.

Ծովերից՝

Море Каспийское или Ирганское.

Նախկին Ռուսաստանում հայ գործչի ջանքերով ապագրած Պատմական Հայաստանը առաջին քարտեզներից մեկն է այդ: Հեղինակը նպատակ է ունեցել ծանոթացնել սուս հասարակությանը, նաև Հայաստանից դուրս և հեռու ապրող հայերին Հին Հա-

յատասնի աշխարհազրու թյան հետ՝ համապատասխան քարտեզի միջոցով:

Անհրաժեշտ է հիշատակել, որ, բացի վերը մտանանշված առանձնահատկություններից, մնացած աշխարհագրական տվյալները քարտեզում ընդհանուր առմամբ կատարված են ճիշտ:

Քարտեզը ժամանակին կատարել է իր դրական գերը, թերևս, այսօր էլ ներկայացնում է հետաքրքրություն, առավել հայերեն լեզվին չափապակասողներին համար:

2. ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳՄՎԱՌԻ ՔԱՐՏԵԶԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քարտեզի լրիվ անունը հետևյալն է՝ «Երևանի նահանգի Նոր-Բայազետ դափառ կամ Գեղարքունիք»:

Մասշտաբը դժային է՝ 1 մասնաչափը = 5 վերստի: Տեքստը հայերեն է, քարտեզը երկդույն է, լեռները դարչնագույն շարիխներով, իսկ ֆիզիկո-աշխարհագրական մյուս օբյեկտները (զևտերը, լճերը և այլն), նաև բնակավայրերի նշանները և ամբողջ տեքստը (անունները) գրված են սև գույնով:

Միջօրեականը գծված է Ֆեոդոսից:

Քարտեզը, բացի մասշտաբից, չունի ոչ մի այլ բացատրական, կամ պայմանական նշաններ ձևակերպում: Բնակավայրերի նշանների կամ անունների մաս կան թվեր, որոնք ցույց են տալիս թե այդտեղ օրքան տուն (այսինքն քնտանիք) հայ կա:

Քարտեզը կազմել է Ն. Լալայանը, դժագրել է Պ. Մարիոյանը, հրատարակվել է Թիֆլիսում 1908 թվականին: Հրատարակություն Հայկական Ազգագրական Բնիկության: Քարտեզի վրա, շրջանակից դուրս՝ չի նշված ոչ տիրաժը, ոչ էլ գինը:

Քարտեզի տեքստի՝ աշխարհագրական անունների զննությունից պարզվում է հետևյալը.

Լեռների անունները տրված են թուրքական (ճիշտ կամ թերի) տառադարձությամբ: Օրինակ, Գեղամա լեռնաշղթայի գագաթներին՝ Կղըլ-գաղ, Ախ-գաղ, Ինակ-գաղ, նույնիսկ հայկական նամենկատուրային տերմին քարը՝ թյուրքական արտասանությամբ՝ Այրի-կար:

Լճերի անունները տրված են թուրքերեն՝ Գեղամա լեռնաշղթայի բարձրադիր լանջերին գտնվող Ղանլի-գետի, Թողմազան գետի, իսկ Սևանա լճի անունը տրված է հայերեն՝ Սևանա լիճ կամ թուրքերեն Գոգչա և հին հայերեն՝ Գեղամա ծով:

Գետերի անունները և նոմենկլատուրային տերմինները նույնպես տրված են ոչ-հայկական տառագարձությամբ. օրինակ՝ Բալըղչայ, Քարսաչայ, Մարմարաչայ. բացառություն են՝ Զանգի գ., Գիլի գ.: Երբեմն գրված են երկու անուն՝ թուրքական և հայկական. օրինակ, նախկին Յ Այրիջա գետերի միացումից առաջացած գեան անվանված է Ատխաման կամ Կոթագետ:

Քարտեզում ժամանակակից գավառների անունների հետ, օրինակ՝ Երևանի գավառի, Էջմիածնի գավառի, Ալեքսանդրապոլի գավառի (նշված է Կիրովականի տեղում), տրված են նաև մի շարք պատմական անուններ:

Վարածնունիք (ներկայիս Ծաղկաձոր) փակագծում նշված է՝ «Ար. Նիգ», պետք է հասկանալ Արևելյան Նիգ, քանի որ Արևմտյան «Նիգը» Ապարանի տեղում է:

Գեղարքունիք (գրված է Գեղամա լեռնաշղթայի արևելյան լանջերի ամբողջ երկարությամբ՝ հյուսիսից հարավ):

Ծարայ երկիր — Արաից գավառ (Մասրիկի գաղտում, այժմյան Բասարգեշարի շրջանում):

Ծմակ գավառ (որտեղ նոր Բայազետի շրջանն է այժմ):

Կոթ (այժմյան Մարտունու շրջանի տեղում):

Սոթք (Այժմյան Զոդի տեղում, Սևանա լճի ավազանի հարավ-արևելյան կողմում):

Մաղաղ գավ (Գեղամա լեռնաշղթայի արևմտյան լանջերին, այժմյան Կոտայքի շրջանի արևելյան մասում):

Նշենք մի քանի այլ հանգամանքներ:

Սևանա վ. (վանք)-ը նշված է, բայց կղզին չի նշված:

Ցամաքաբերդ (գրված է միայն գյուղը, բայց թերակղզին չի գրված):

Գարալագյաղ — (գրված է միայն այժմյան Ազիգբեկովի շրջանի տեղում):

Շարուրը — (սխալմամբ այժմյան Միկոյանի շրջանի տեղում) և այլն:

Քարտեզը խոշորամասշտաբ է, ուեղիտնալ աշխարհագրության արդասիք: Ազգագրական հանգամանքն արտահայտված է պատմական գավառների հայերեն անունները նշելով: XIX դարի սկզբների նոր Բայազետի գավառի բնակավայրերի հայ բնակչության ծխերը տրված են թվական նիշերով: Քարտեզը ծանոթացնում է Հայաստանի կարևոր մասերից մեկին՝ Սևանա լճի ավազանի հետ:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԵԶԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լրիվ վերնագիրն է «Հայաստան և հարևան երկրներ», Կազմված է բոս Լինչի և Օսվալդի նույնպիսի սուսերեն քարտեզի խմբագրել է Ա. Արեղյանը. լույս է տեսել մոտավորապես 1915 թվականին:

Մասշտաբը — թվայինը՝ 1 : 1.000.000, գծայինը երկու կարգի՝ ա) անգլիական 15,78 մմ-ը = 1 դյույմի, բ) սուսական 23,8 մմ-ը = 1 դյույմի, մեծութունը — 74 սմ × 97 սմ.:

Գունավոր, երեք գույնի: Լեռները՝ բաց դարչնագույն, ծովերը, լճերը՝ բաց կապույտ. մնացած բոլոր օբյեկտները (գետերը, սահմանները, սղիները, բնակավայրերը, տեքստը — անունները, վերնագիրը, շրջանակը) սև:

Քարտեզի հայերեն հրատարակութունը ավելի գունատ է, քան Լինչի և Օսվալդի քարտեզը:

Քարտեզի ցածի կազմում, շրջանակից դուրս գծված է երկու քարտեզ՝ Կլիկիայի և Փոքր Հայքի, սակայն առանց լեռնագրութան գունավորման: Նաև տրված է երկու աղյուսակ՝ համառոտ վիճակագիր Անգրիտիկասի և համառոտ վիճակագիր Տ.-Հայաստանի (այսինքն Արևմտյան Հայաստանի):

Բարձրութունները նշված են ստանաչափերով:

Ամբողջ տեքստը — հայերեն է, բայց ցածի մասում, շրջանակից դուրս գրված է սուսերեն՝ «Թիֆլիս, Կովկասիան ուղիստոսագրաֆիկ բաժնի վիճագրատուն, Ներսիսեան գլխոց»:

Իր ժամանակի աշխարհագրական անուններից բացի, մասնակի կերպով տրված են նաև նահանգների, բնակավայրերի, լեռների, գետերի պատմական անուններ:

Այդ քարտեզում նկատում ենք հետևյալ առանձնահատկությունները:

Քարտեզը չունի պայմանական նշաններ, Հայաստանի սահմանները գծված չեն, չի խմացվում, թե որն է Հայաստանը և ո՞ր տերիտորիաներն են հարևան երկրները: Թույլ են նշմարվում Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Իրանի պետական սահմանները: Հյուսիսից և արևելքից գրված են հարևան երկրների անունները՝ Լազիստան, Իմերեթիա, Արևելեան Վրաստան (Քարթլիսիա), Շիրվան, Ատրպատական: Իսկ արևմուտքից և հարավից չեն գրված հարևան երկրների անունները:

Պատմական Հայաստանի անունները քիչ են նշված թե՛ Արևմտյան մասում և թե՛ Արևելյան մասում: Արևելյան Հայաստ-

տանոււմ նշված են միայն Տայքը և Վանանդը (Կարս), իսկ Այրարատը, Սյունիքը, Գուգարքը և մյուսները չեն նշված: Արևմտյան Հայաստանոււմ նշված են միայն Բարձր Հայքը և Վասպուրականը, իսկ Տուրուրերանը, Աղձնիքը և մյուսները չեն նշված:

Լճերի անունները տրված են լրիվ, թե՛ նորը և թե՛ պատմականը: Օրինակ, Սեանա լիճ (Գեղամա ծով), Վանա լիճ (Բզնունյաց կամ Տոսպա ծով), Ուրմիա լիճ (Կապուտան ծով):

Գետերի անունները նշված են ամբողջ անկանոն:

Ախուրյան (Արեւելյան Արփաշայ), փակագծում պետք է լիներ (Արեւտյան Արփաշայ), Փամբակ գետի անունը չի գրված: Լոռվա գլխավոր գետը՝ Ջորագետը անվանված է Ջիլգա և Կամենկա: Դերեղը՝ Բորչալու, իսկ փակագծերում գրված են՝ Ջորագետ, Դերեգ, Ճիշտ ևն գրված՝ Աղստե, Գառնո գ., Հրազդան, Երասխ, Ջահուկ, սակայն մի քանի գետերի անուններ գրված են նաև թուրքական արտասանությամբ՝ Թարսաշայ (Գետիկն է), Վեղիշայ (Վեղին է), Արեւելյան Արփաշայ (Արփան է), Ալինջաշայ (Երնջակն է):

Նույնը լեռնաշղթաների և լեռների նկատմամբ երկու կերպ՝ Գեղարքունիք և Շահ-գաղ, Հայկական Պար և Չալչբբան:

Նման երեւույթ կարելի է նկատել նաև Արեւտյան Հայաստանի մասում:

Ֆիզիկո-աշխարհագրական մասը ընդօրինակված է Լինչից և Օսվալդից. իսկ անունների հայերեն տառադարձութունը կատարված է անփննդատ կերպով:

Թեև քարտեզը չի կրում հրատարակման տարեթիվ, սակայն ենթադրելի է, որ տպագրվել է 1915 թվականին, առաջին իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ:

Այդ քարտեզը պարունակում է լեռների, գետերի, բնակավայրերի շատ անուններ, տալիս է բովանդանաչափ նյութ ճանաչելու Հայաստանը և հարևան երկրները:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՆՄՈՒՇՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1. ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏԵԶԸ

Քարտեզը կրում է «Հայաստանի ՍՍՀ վարչական ստորաբաժանման սխեմա» վերնագիրը:

Գծագրված է ըստ 1922 թվականի գյուղատնտեսական ցուցակագրման տվյալների:

Հրատարակված է Հայաստանի ՍՍՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչություն կողմից:

Մասշտաբը հին չափերով է՝ 1 մասնաչափում ընդունված է 20 վերստ, աշխարհագրական աստիճանացանցը՝ 30'-ով, երկայնությունը հաշված է Պուլխովոյից:

Կազմված է երկու լեզվով՝ հայերեն և մասնակի կերպով ռուսերեն: Վերնագիրը, մասշտաբը և պայմանական նշանները երկու լեզուներով են, քարտեզի տեքստը, լճերի, բնակավայրերի, հարևան երկրների անունները միայն հայերեն են, զավատական և տեղամասային կենտրոնների անունները՝ միայն ռուսերեն են: Հայկական անունների ուղղագրությունը կատարված է առաջին բարեփոխման կանոններով՝ ըստ Մ. Արեղյանի:

Քարտեզը գունավոր է, բազմագույն:

Հիդրոգրաֆիան՝ լճերը, գետերը կապույտ են:

Վարչականը՝ գավառների և տեղամասերի սահմանները՝ կարմիր են:

Գավառների և տեղամասերի տարածությունը ու նրանց միացումները՝ դեղին, կապույտ, կանաչ գույներով են:

Տեքստը՝ անունները, վերնագիրը, նաև աշխարհագրական աստիճանացանցը և շրջանակը սև են:

Պայմանական նշաններում՝

Ուղիները նույնպես արված են երեք նշանով՝ երկաթուղին, խճուղիները և սայլուղիներին՝ մեկ գույնով, սահմանները սըր-

ված են երեք նշանով՝ ըստ պետական, գավառային և տեղամասային սահմանների: Գծված են երկու գույնով:

Հիդրոգրաֆիան՝ զետեբը մեկ նշանով, մեկ գույնով:

Բնակավայրերը՝ երկու նշանով (ըստ գավառների և տեղամասերի կենտրոնների), մեկ գույնով:

Վարչական փոքր միավորները՝ տեղամասերը քարտեզում և ցուցադրում համարակալված են, ընդամենը թվով 44: ՀՍՍՀ տերիտորիան վարչականորեն բաժնված է 10 գավառի՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Լոռի-Փամբակի, Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի, Նոր Բայազետի, Գարալագյազի, Չանգեղուրի, Մեղրու գավառների:

Քարտեզի չափսը 33 սմ × 37 սմ է:

Կտավի վրա է, օդերով է, գինը՝ 20 կոպ.:

Ստուգված տվյալների համաձայն տպագրված է 1923 թվականին Երևանում, Հայկահանրատի վիճագրատանը, 3.000 օրինակով: Կազմակերպողները եղել են՝ Ա. Գ. Տեր-Հովսեփյանը և Նազարեթյանը, իսկ վիճագրողը՝ Գ. Շահբաղյանը:

Քարտեզը տպագրված է պարզ և բովանդակաթյամբ բարձր չէ (ծանրաբեռնված չէ): Ունի որոշ թերություններ և վրիպակներ: Այսպես, օրինակ, հիդրոգրաֆիայի օբյեկտներում ճիշտ չէ գծված Ախուրյան գետի ակունքը, իսկ Արաքս գետը Մեղրու շրջանում, որպես սահմանային գետ, բաց է թողնված, Սեանա լճում չի նշված Սեանա կղզին: Վարչական օբյեկտներից Ամասիայի տեղամասը չունի իր համարը (6), այսպես նշված չեն 1-ին, 2-րդ, 31 և 32 տեղամասերի սահմանները, համարակալման մեջ չկա որոշ կարգ: Ուղիները նկատմամբ, չնայած պայմանական երեք նշանների, քարտեզում գծված են միայն երկաթուղիները: Անունների տառագրածության մեջ չի պահպանված միակերպությունը, օրինակ, գրված են Յերևան, Ելևոսովկա, Կարմիր գիւղ, Բոյուք Վեդի. գրված է հին ձևով Տաճկաստան: Գույների գործադրման նկատմամբ պետք է տեսլ հետևյալը. այն դեպքում, երբ քարտեզում ջրային տարածությունը՝ (տվյալ դեպքում Սեանը) ներկված է կապույտ գույնով, չպետք է ցամաքի տարածությունները, օրինակ, Ալեքսանդրապոլի դավառը գունավորել կապույտով:

Առհասարակ որոշ թերություններից զերծ չէ և ոչ մի քարտեզագրական հրատարակություն, լինի այն հայերեն, ռուսերեն կամ օտար լեզուներով, հետևապես հասկանալի է, երբ քարտեզագրական գործը պարունակում է վրիպակներ և թերություններ:

Այդ քարտեզի հրատարակությունը առաջինն է ոչ միայն Սո-

վետական Հայաստանում, այլև ամբողջ Հայաստանի տերիտորիայում: Այդ քարտեզը առաջինն է, որ տպագրվել է Հայաստանում հայերեն, հայկական վիճագրատանը, հայ վիճագրողի և կազմողների կողմից: Որպես Հայաստանի քարտեզագրական հրատարակութան առաջնագույն գործ՝ արժեքավոր է և նշանավոր:

2. ՍՈՎԵՏՍՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՏԼԱՍԸ

Առաջին սովետահայ աշխարհագրական ատլասը լույս է ընծայվել 1928 թվականին Հայկական ՍՍՀ Լուսավորութան ժողովրդական կոմիտեի ատի Սոցիալական դատարանի կողմից: Բաղկացած է 15 դուռնատիպ քարտեզներից, վիճակագրական տեղեկութուններով: Հրատարակել է Պետհրատը:

Ծրագրերը, տեքստը, խմբագրությունը կատարվել է Երևանում, իսկ վիճագրական աշխատանքները թիֆլիսում: Կազմել է Հ. Էլիբեկյանը, փորագրել է Ի. Ա. Լեյբտը: Աշխարհագրական ատլասի ընդհանուր չափեր 35 սմ × 26 սմ է:

Առաջին էջում տրված է բովանդակությունը: Այնուհետև 6 էջի վրա տպված են վիճակագրական տեղեկություններ երկրագնդի տերիտորիայի և ազգայնակութան մասին: Վիճակագրական աղյուսակը բաժանված է 7 սյունյակի, որտեղ նշված են երկրների անուններ, վիճակագրության թվականը կամ հաշվետարին, տարածությունը հազ. քառ. կիլոմետրերով, բնակչություն թիվը միլիոններով, խտությունը՝ 1 քառ. կիլոմետրի վրա ապրող բնակիչների թիվը, գլխավոր քաղաքը և նրա բնակիչների թիվը հազարներով, նշված է կառավարության ձևը: Գծի տակին տրված է մոտ երեք տասնյակ ծանոթություն:

Աշխարհագրական ատլասը պարունակում է հետևյալ հիմնական քարտեզները՝

1. Կլիմայի քարտեզը,
2. Անդրկովկասի,
3. Համաշխարհային քաղաքական,
4. Ս. Հայաստանի,
5. ՍՍՀՄ ֆիզիկական,
6. ՍՍՀՄ քաղաքական,
7. ՍՍՀՄ քարտեզագրման,
8. Ասիայի ֆիզիկական,
9. Ասիայի քաղաքական,
10. Եվրոպայի ֆիզիկական,
11. Եվրոպայի քաղաքական,
12. Հյուսիսային Ամերիկայի,
13. Հարավային Ամերիկայի,
14. Աֆրիկայի,
15. Ավստրալիայի:

Իրանից կից նույն քարտեզների հետ կապակցված տրված են փոքր, մասնագիտական քարտեզներ:

Ատլասն ունի գրավիչ տեսք, քարտեզագրական-գծագրական աշխատանքը կատարված է խնամքով, գույները ցայտուն են և

վառ, առլասում առկա են դպրոցականների համար անհրաժեշտ քարտեզներ՝ աշխարհը, աշխարհամասերը, ՍՍՌՄ-ը, Անդրկովկասը և Հայաստանը:

Կատարված է մտնրակրկիտ և դժվարին գործ. սակայն այդ առլասը նույնպես գերծ չէ թերի առանձնահատուկ յուսններից:

Ամեն մի քարտեզի վերաբերյալ բերում ենք մեկ կամ 2 օրինակ:

Կիսագնդերի քարտեզում — գրված է Պերս ծ. (պետք է լինի Պարս. ծ., այսինքն՝ Պարսից ծոց):

Աշխարհի քաղաքական քարտեզում — Միամ պետության անունը նշված է Բիրմայի տեղում:

Անդրկովկասի քաղաքական փոքր քարտեզում Ռիոն գետի հոսանքը ճիշտ չէ գծված:

Անդրկովկասի Ֆիզիկական քարտեզում Իջևանը (դյուղ) նշանակված է և գրված խոշոր, մինչդեռ Անիականը փոքր:

ԽՍՀՄ Ֆիզիկական քարտեզում ներքին, վարչական սահմանները չեն տարբերվում արտաքին, պետական քաղաքական սահմաններից:

ԽՍՀՄ կլիմայական քարտեզում կան նշաններ (գծեր և խաչեր), որ չեն բացատրված:

Ասիայի ֆիզիկական քարտեզում նշված է Ար. Թուրք — հաղիվ թե դպրոցականը հասկանա, որ այդ նշանակում է Արևելյան Թուրքեստան: Ապա Սիրիան Թուրքիայից չի բաժանված:

Ասիայի քաղաքական քարտեզում մի շարք արաբական պետությունների սահմանները չեն գծված:

Ասիայի ազգությունների խտության քարտեզում — 1 — 10 մարդ խտություն ունեցող վայրերը ավելի մուգ են ներկված, քան 10 — 50 մարդ խտություն ունեցողները:

Ասիայի անտեսական քարտեզում — բրնձի ցանքսերի և հանքերի պայմանական գույնը նույնն է (կարմիր):

Եվրոպայի ֆիզիկական քարտեզում Ռուսական մեծ կամ Արևելաեվրոպական հարթության անունը չի նշված, ապա ԽՍՀՄ-ն ավելի մանր տառերով է գրված, քան ՌՄՖՆՀ:

Եվրոպայի արտադրությունները քարտեզում երկաթի և գինու պայմանական գույները դժվարությամբ են տարբերվում:

Աֆրիկայի ֆիզիկական քարտեզում վերին և ստորին Գվինեայի անունները գրված են Ատլանտյան օվկիանոսում:

Հայաստանի քարտեզում կարելի է նշել մի քանի օրինակ:

Իրանական (պարսկական) Ջուլֆան նշված է, իսկ Անդըր-
կովկասյանը, սովետականը ոչ:

Թուրքիայի և Իրանի (Պարսկաստանի) սահմանները չեն
նշված:

Գրված է Չանանբագ, պետք է լիներ Չանանար (Գոլթանի
Ցղնա գյուղն է):

Կարճևանի տեղադրութունը ճիշտ չէ:

Լեոնանցքներից Չինգիլը նշված է, իսկ Սպիտակը և մյուս-
ները չեն նշված և այլն:

Ալախի սկզբում գետեղված ցուցակում նկատել ենք ան-
ճշտութուններ. նշում ենք մի քանիսը:

Վենգրիա — պետք է լիներ Հունգարիա:

Թուրքիայի նկատմամբ նշված է երկու մայրաքաղաք՝
Պոլիսը և Անգորան:

Բանդեյնի կղզիները ցուցակում կան, իսկ քարտեզում ոչ
և այլն:

3. ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ԳՂՈՐՈՒՄԸ

Տրամադրիծը 25 սմ է, թեք առանցքով: Ֆիզիկական է, բազ-
մագույն, հայերեն:

Բարձրութունը պատմանդանով 30 սմ, պատրաստված է
Երևանում և Լենինգրադում:

Լույս է բնծայված ԳՔԳՎ, Լենինգրադի քարտեզագրական
գործարանում 1934 թ.:

Խմբագրել է Հ. Ստեփանյանը, տեքստը գրել է վիմագրող
Ե. Գանչոն: Պատվեր ՀՍՍՀ Լուսավորության ժողովրդական կոմի-
սարիատի:

Տիրաժը՝ 3.000, գինը 9 սուրբի:

Գլխուսի լայնության աստիճանները տրված են տասնյակ-
ներով, նշված են գլխավոր (0) և 180 միջօրեականի վրա:

Երկայնության աստիճանները գծված են 15-ականներով,
նշված են հասարակածի վրա: Բացի այդ, թվերով նշանակված
են 5-ական աստիճանները և փոքրիկ գծիկներով ամեն մի աս-
տիճանը:

Հատված գծիկներով նշված են Հյուսիսային ու Հարավային
արևագարձերը և Հյուսիսային ու Հարավային բևեռային շրջա-
նագծերը:

Օվկիանոսների և ծովերի խորությունները ներկված են
բաց կապույտից մուգ կապույտ, նշված են նաև թվերով՝ 200 մ,
2000 մ, 4000 մ, իսկ առավել խորը տեղերը՝ ավելի մուգ:

Յամաքի մասերը ներկված են տարբեր գույներով: Յածրա-
վայրերը, հարթությունները՝ կանաչ, իսկ ավելի բարձր վայրերը՝
դեղին, լեռնային վայրերը՝ դարչնագույն, լեռնաշղթաները գծված
են շարիխներով:

Ծովափերը, լճերի ափերը, գետերը, ամբողջ աստիճանա-
ցանցը նշված են կապույտ գծով:

Բնակավայրերի նշանները և տեքստը սև է:

Ենթարկելով անալիզի առաջին սովետահայ գլոբուսը, որ-
պես այդ գլոբուսի խմբագիր, ինքնաքննադատության կարգով
պետք է նշենք նկատված հետևյալ առանձնահատկություններն ու
թերությունները:

Թե՛ ծովերի կապույտը և թե՛ ցամաքի գույները որոշ չա-
փով մոռալ են:

Օվկիանոսների և ծովերի ոչ-խորը մասերը, այսինքն,
մինչև 200 մ խորության տեղերը ներկված են շատ բաց երկ-
նագույնով, համարյա սպիտակ, որի հետևանքով ծովերի այդ
մասերը շատ հեշտ խառնվում են ցամաքի մասերի հետ:

Փարիզի նշանը մայրաքաղաքի չէ:

Անկարան պետք է լինի հս. լայնության 40°-ի մոտ, սակայն
նշված է քիչ հարավ:

Ղերին Գվինեա և Մոորին Գվինեա գրված է Աֆրիկայի
արևմտյան ափերի մոտ, ոչ թե ցամաքի մասում, այլ ծովի
մասում:

Սարգասի ծովի անունը չի գրված Ատլանտյան օվկիանո-
սում:

Փոքր, ձևագիր տառերով գրված աշխարհագրական անուն-
ները նուրբ չեն, երբեմն անհաջող են:

Գլոբուսը թեթևաշարժ է, մատչելի դասավանդման համար,
չնայած իր ոչ մեծ չափերին, պարունակում է աշխարհագրական
և քարտեզագրական շատ նյութ: Աշխարհագրական անունների
հայերեն տառագրությունն ու թարգմանությունը համարյա
չունի պահպանություններ: Այդ գլոբուսում ճիշտ են արված
Շանհայ և Քարսուլ քաղաքների, Նաոտոնայա և անունները,
որոնք հետագայում սխալմամբ դարձվել են Շանհայ, Կարուլ,
Նարոգնայա և այլն:

Գլխորոցական ձեռնարկ է 5-րդ դասարանի համար:

Պարունակում է աշխարհագրական 49 ուրվագծային խընդիրներ, մեկ դույնի (սև) քարտեզներով: Տեքստը ընդամենը 41 էջ է, հայերեն:

Ծավալը՝ 20 սմ × 30 սմ է, տիրաժը՝ 8000 օրինակ:

Կազմել է Հ. Գրիգորյանը:

Հրատարակվել է Երևանում՝ 1932 թվականին, Հայպետհրատի տպարանում, ՀՄՍՀ Լուսժողովատի հովանությամբ:

Սովետական Հայաստանում հրատարակված աշխարհագրական աշխատանքային տետրերի շարքում երկրորդն է: Նման հրատարակութունները նորություն էին հայ իրականության մեջ, որ լույս են տեսել Սովետական իշխանության ժամանակ:

Սա միջնակարգ գլխորոցներում աշխարհագրության դասավանդման մեթոդական օժանդակ աշխատանքային ձեռնարկներն է:

Նյութը հավաքված և դասավորված է ռացիոնալ կերպով: Լեզուն մասշտի է և սահուն:

Աշխարհագրական հարցերը և խնդիրները ձևակերպված են ընդհանրապես հաջող կերպով:

Աշխարհագրական տետրը հետաքրքրություն է առաջացնում աշխարհագրության նկատմամբ:

Բաժիններ և սխեմաներ կան, որ նվիրված են ամբողջ Անդրկովկասին, Անդրկովկասյան ռեպուբլիկաներին, մասնավորապես, Հայկական ՍՍՌ-ին:

Աշխարհագրական տետրի վերաբերյալ նշում ենք նկատված մի քանի առանձնահատկություններ:

Գծադրությունների և սխեմաների $\frac{1}{3}$ -ը ուսերեն է:

№№ 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19-ը աշխարհի քարտեզներն են Մերկատորի պրոյեկցիայով, № 27-ը Անդրկովկասի սխեմատիկ քարտեզն է, № 40-ը Սևանա լճի խորությունների ուրվագծային քարտեզը:

Սև քարտեզների տպագրությունը այնքան էլ պարզ չէ կատարված: Հեշտ չէ այն յուրացնել, առավել գլխորոցական աշակերտների համար:

Սևանա լճի, ավելի ճիշտը Փոքր Սևանի խորությունների նշումները ոչ նպատակահարմար ձևով են, մասամբ խախտված են:

Գծագրութիւններէց մի քանիսը՝ №№ 33, 34-ը ղեւեղոված են տետրում, պատահաբար, զլխիվայր:

Կլիմայական քարտեզում զբազացիան խախտված է:

Երևանի գավառի քարտեզում չկա Սևանա լճի անունը, իսկ գավառային տեղամասերի անունները ճշտված չեն:

Պայմանական նշաններէ բաժնում նշանները դաստիարակված են անկանոն՝ երկաթ, ապա աղ, աջուհետե սղիւն և այլն:

Անգրիկովկասի տնտեսական քարտեզում նոր Բայազետի շրջակայքում սխալմամբ նշված է բամբակի նշանը:

Ձկան նշանը և խաղողի նշանը ունեն նմանութուն, դժվար է տարբերել:

Տեքստում պատահում են տերմիններ և դարձվածքներ, որոնք աշխարհագրական ճիշտ լեզուով չեն ձևակերպված. օրինակ, «բնչ է ստացվում Հայաստանում» պետք է լինի՝ «բնչ է ներմուծվում Հայաստան»:

Գծագրութիւնները ու սխեմաները մասամբ ընդօրինակված են Իվանովի գասագրքից, մասամբ էլ 1926 թվականի Աշխարհագրական տետրից:

5. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԽՀ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԸ

Մասշտաբը՝ 1 : 300.000, մեկ սանտիմետրում 3 կիլոմետր: Քարտեզի մեծութիւնը 107 սմ × 125 սմ է, երկու թերթի վրա: Քարտեզը գունավոր է, բազմագույն:

ՀՍՍՌ մակերեսով տրված է գիպոսմետրիայով, 10 դրագացիայով՝ բաց կանաչից մինչև մուգ գարչնագույն: Զբային տարածութիւնը, Սևանա լճի խորութիւնները՝ կապույտ գույնի 4 երանգավորումներով, խորը տեղերը՝ սպիւլի մուգ:

Քարտեզի տեքստը հայերեն է:

Կազմված և ձևավորված է Թրիխտում, 1938 թվականին, ՍՍՌԿ Գեոգրիայի և Քարտեզագրութեան Գլխավոր Վարչութեան քարտեզագրական գործարանում:

Խմբագիրներ են գոցենտ Ս. Գ. Յլսակյան և քարտեզագիր Ռ. Ն. Մուրադովան, տեխնիկական խմբագիրն է Ս. Ս. Ռուզենկոն:

Տիրաժը 10.000 օրինակ է, գինը՝ 7 ռուբլի:

Քարտեզը ուսումնական է, ՀՍՍՌ միջնակարգ դպրոցների համար:

Բնակավայրերի անունները զրված են ըստ ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի 1936 թ. նոր սահմանումների:

Ուսումնական նպատակով առաջին անգամն է օգտագործված 1:300.000 խոշոր մասշտաբը: Քարտեզի չափսը միջին չափսի է, գյուերաշարժ է և հարմար դպրոցական պարապմունքներին համար:

Գունավոր ձևավորումը բավական ցայտուն է, պատկերավոր, մատչելի և հեռվից հեշտ գիտելի:

Աշխարհագրական անունները գրված են խոշոր և պարզ:

Սակայն քարտեզի մեր մանրակրկիտ զննությունը ավել է հեռեկալ արդյունքը: Դիտողությունները նշում ենք, խմբավորելով ըստ օբյեկտների և խնդիրների:

Ֆիզիկո-աշխարհագրական ավյալներ:

Ճիշտ չեն գծված և գունավորված Փոքր Աևանի իզոբաթները:

Քարտեզը խոշոր է, հնարավոր էր նշել մի քանի փոքր, բայց հայանի լճեր՝ Այզբը լիճը Արարատյան դաշտում, Քարի լիճը Արագածի բարձրագիր լանջերին, Ակնա լիճը Գեղամա լեռներում:

Արագածի ստոցադաշտերի ուղղությունը ճիշտ չէ:

Փամբակի, Պասպարի լեռնաշղթաների անունները չեն համընկնում լեռնաշղթաներին:

Օդակար հանածոներից չեն նշված՝ գրանիտը, մարմարը, պեմզան և այլն:

Դեմոգրաֆիական ավյալներ:

Քարտեզը մեծամասշտաբ է, ուստի կարելի էր այնպես նշել, որ Ուղունլար և Շահալի (այժմ Վահագնի) գյուղերի նշանները երկաթգծին կպած չլինեին, իսկ Համամլուն (այժմ Սպիտակ) $1/2$ սմ, այսինքն, 1,5 կիլոմետր հեռու չգտնվեր երկաթուղուց:

Վաղարշապատը գրված է ավելի խոշոր շրիֆտով, քան Նոր Բայազետը, մինչդեռ այդ երկուսն էլ՝ ըստ բնակչության թվի մի կարգի քաղաքներ են:

Տնտեսական ավյալներ:

Նշում ենք միայն տրանսպորտը, քանի որ այլ կարգի տրնտեսական նշաններ չկան:

Երևան—Սևան խճուղին իր սկզբնական մասում Երևանի մոտ գծված է սխալ:

Լեռնանցքներից մի քանիսը չեն նշված քարտեզում կազմողների կողմից ընդունված պայմանական նշանով, օրինակ, Սպիտակի, Աևանի (նախկին Սեմյոնովկայի), Հայոցձորի (առաջվա Սելիմի) լեռնանցքերը:

Քարտեզում չեն նշված երկաթուղային ճյուղերից Արթիկ-Մանուկջուղը (այժմ Պեմդաշենը), Անի-Անիպեմզան:

Նափամատույցներ չեն նշված Նորատուս և Շորժա նավահանգիստների մոտ:

Զեպարման բնույթի թերություններ:

Օգտակար հանածոների նշանները տարօրինակ են, աչքաթող են արված ընդունված միակերպ նշանները:

Քարտեզը բազմագույն է, ուստի կարելի էր հիդրոգրաֆիայի, օրինակ, գետերի և արահասարտի նշանները նշել տարբեր գույներով՝ քարտեզի դյուրին ընթեռնելիության և օգտագործման նպատակով:

Պայմանական նշաններում քաղաքները և դյուղերը տրված են անջատ, մինչդեռ ընդունված է միացնել Վրնակավայրերը վերնագրի տակ:

Տեքստի շրիֆտները զիֆերենցված չեն, ընդունված ձևերը պահպանված չեն, երբեմն, նույնիսկ, տարօրինակ են:

6. ԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

Գծվածքը կրում է կարճ վերնագիր՝ Երևան, գրված խոշոր տառերով:

Մասշտաբը, թվայինը՝ 1 : 20.000, դժայինը՝ 1 սմ = 200 մ:

Հյուսիսը ցույց է տրված հատուկ նշանով (ոչ սլաքով):

Հատակագիծը բազմագույն է:

Գույներն օգտագործված են հետևյալ կերպ՝

հիդրոգրաֆիան՝ գետերը, լճերը կապույտ:

Երևանի շրջակայքի մակերևույթը՝ բաց դարչնագույն է, բարձրության զուգահեռականներով:

Այգիները՝ տեղադրության նշաններով կանաչ:

Շենքերն ու թաղամասերը՝ մուգ դարչնագույն:

Սակավաթիվ երկհարկանի շենքեր, որոնք կառուցված են կղև մինչև Մովեստական իշխանության հաստատվելը՝ սև:

Մովեստական ժամանակվա կառուցված բազմաթիվ և բազմահարկ շենքերը՝ կարմիր:

Երկաթուղին՝ սև, շախմատային բաժանումներով:

Տրամվայի գիծը՝ կարճի:

Խճուղիները՝ երկու գծով, սև:

Գծվածքի շրջանակը և տեքստը՝ սև:

Հատակագծի ձախ, ցածի անկյունում տրված է անանուն

փոքր քարտեզ: Պետք է ունենար վերնագիր՝ Երևանը և նրա շրջակայքը:

Այդ փոքր քարտեզում նկատում ենք՝

Բնակավայրերը նշված են կարմիր շրջանակով (պունասոնով):

Ուղիները՝ սև գույնով:

Հատակագծի տեքստը և բացատրականը՝ ուսուսերեն է:

Գրված են Երևանի ուսյոնների և արվարձանների անունները, ինչպես և գետերի, լճակների և փոքր քարտեզի բնակավայրերի անունները:

Աշխատանքը կատարել է Օ. Սարգսյանը:

Հրատարակութունը ՀՄԽՀ Տուրիստական վարչությանն է:

Տպագրված է Երևանում, Հայպետհրատի վիճագրատանը:

Տիրաժը 8000 օրինակ:

Հրատարակության թիվը չկա: Պետք է լինի 1938 կամ 1939 թվականը:

Երևան քաղաքի տպագրված հատակագծերի շարքում, այդ հատակագիծն, ըստ իս, ամենախոշորն է:

Գույները վառ են, հաջող և տպավորիչ:

Մինչսովետական և սովետական ժամանակաշրջանում կառուցումների հակադրությունն ակնառու է:

Հաջող են գծագրված Հրազդանի ձորը, Գեատոր՝ Ավանի ձորում:

Հատակագծում ցույց են տրված Երևան քաղաքի բնդարձակվելը և շրջակա սարահարթերի անառնապատումը:

* * *

Սակայն, Երևան քաղաքի այդ հատակագիծն ունի որոշ առանձնահատկություններ, որոնք պարզել ենք ուսումնասիրություն հեռանքով:

Այդ նշում ենք ոչ թե այժմյան Երևանի համեմատությունամբ, որը շատ խիստ բնդարձակվել է և զարգացել, այլ հրատարակված հատակագծի պարունակությունից ելնելով:

Բարձրությունների և զուգահեռականները չունեն թվեր, հայտնի չէ նրանց հատման չափն ու տարբերությունը:

Գեատոր և Թոխմախանի (այժմ Կոմսոմոլի) ջրանցքը չունեն վերջավորություն (գետաբերան), բնդհատվում են Օրջոնիկիձեյի պողոտայի տրամվայի գծի (կամրջակի) տակ:

Հատակագծում Երևանի տերիտորիան և թաղերը անջատված են (բաժանված են) զծիկներով: Այդ մասին չկա բացա-

արություն: Կարելի է հասկանալ, որ այդ՝ Երևանի քաղաքային
առյուծների սահմաններն են:

Արտաշատի (Ղամարուռի) խճուղին Երևանից հարավ աչքա-
թող է արված:

Գույները մասնակի կերպով տեղաշարժվել են:

Հատակագծում հյուսիսային կողմը ուղղված է դեպի վերևի
աջ անկյունը: Այդ արված է Երևանի տեղագրութային գրված,
սակայն անհիմն կերպով:

Փոքր քարտեզում Երևանից դեպի հյուսիս կա բնակավայ-
րի մի նշան, ըստ երևույթին եղվարդն է: Նաև Երևան—Սևան
և Երևան—Գառնի խճուղիները նշված են երկու զուգահեռ սև
գծերով, իսկ Երևան—Աշտարակ, Երևան—Վաղարշապատ խճու-
ղիները մեկ սև գծով (երևի մոտացությամբ):

Կան անունների տառագարձության թերություններ: Գըր-
ված են Գեղատ, Թոխմախ լիժ, Նովայա Կիսի, Նորակալիտ
և այլն:

7. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՂ ԲԱՐՁՐԱՔԱՆԴԱԿ ՔԱՐՏԵԶԸ

Հորիզոնական մասշտաբը՝ 1 : 500.000:

Ուղղաձիգ և հորիզոնական մասշտաբների հարաբերականը՝
1 : 8:

Քարտեզը բազմագույն է, յուզաների, շրջանակով:

Ինչիֆը պատրաստված է հատուկ պապյե-մաշեյից, որը
դյուրաբեկ չէ:

Պատրաստված են օրինակներ և՛ հայերեն և՛ ռուսերեն
տեքստերով:

Փորձնական մակետը քննության է ենթարկվել ՀՍՍՀ Լուս-
ժողովուստի Աշխարհագրական և բնվայնված հանձնաժողովների
կողմից, տողերիս գրողի ղեկուցման հիման վրա:

Քարտեզը պատրաստվել է Թբիլիսիում, ԻՉՕ-յում, 1938—
39 թթ.:

Կազմողը և աշխատանքների ղեկավարն է եղել ինժեներ
Վ. Ա. Տուգուլովը:

Պատվիրել է ՀՍՍՀ Լուսավորության Ժողովրդական կոմի-
սարիատը:

Պապյե-մաշեն, որից պատրաստված է բարձրաքանդակ քար-
տեզը, հաջող է, ամուր և թեթև:

Հորիզոնական մասշտաբն ու չափսը հարմար է, քարտեզը
դյուրաշարժ է, դարձյալական կարիքներին համապատասխան է:

Ռեյյեֆի գունավորումն ընդհանուր առմամբ կենդանի, գրավիչ է:

Այդ բարձրաքանդակ քարտեզի առանձնահատկությունները հետևյալներն են:

Քարտեզի հորիզոնական և ուղղաձիգ մասշտաբի 1:8 հարաբերականը խիստ է: Չանդեզուրում, օրինակ, փոքր հովիտներ ու ձորեր չկան, այլ կիրճեր են: Մասշտաբների 1:5 հարաբերականը պակասավոր է լինում: Հայաստանի լեռները գառնում են միջին բարձրության և ցածր: Ամենահարմար հարաբերականը Հայաստանի 500.000 մասշտաբի բարձրաքանդակ քարտեզների նկատմամբ պետք է համարել 1:7, կամ 1:6:

ՀՄՍԹ մակերևույթի զանազան մասերի գունավորումը՝ կանաչ, դեղին, դարչնագույն, մանիշակագույն օրոշ վայրերում պատահական է: Սկզբունքը չի պահպանված:

Գետերի հոսանքը խիստ սխեմատիկ է, մասամբ նույնիսկ աղավաղված: Այդ արգարացի է օրինակ Հրազդանի, Քասախի, Փամբակի նկատմամբ:

Սևանա լճի ափերի զծաղրությունը, խորությունների գունավորումը խախտված է և ճիշտ չէ:

Աշխարհագրական անունների ուսերեն և հայերեն տառագարծությունը թերի է:

Տասնյակ օրինակ տիրաժող, ձեռքի աշխատանքով պատրաստելուց՝ բարձրաքանդակ քարտեզի հաջորդ օրինակները դարձել են մեխանիկական բնույթի: Դրա հետևանքով պատրաստված օրինակները խիստ շեղվել են փորձնական ստուգված մակետից, ինչպես և կազմողին Հայաստանում արված առաջագրանքներից:

8. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԵԶԸ

Քարտեզը խոշորամասշտաբ է: Թվայինը՝ 1:200.000, դժայինը՝ 1 սմ=2 կմ:

Քարտեզը կազմված է Երևանում: Հրատարակված է Լենինգրադի Քարտեզագրական գործարանում 1932 թվականին, երկու լեզվով, առանձին՝ հայերեն և ռուսերեն. յուրաքանչյուրը 10.000 օրինակ:

Քարտեզը բազմագույն է, 4 թերթի վրա:

Պորհրդային Հայաստանի հրատարակված քարտեզների շարքում առաջին մեծամասշտաբ, ֆիզիկական և տնտեսական տվյալներով քարտեզն է:

Կազմել է Հոգադործություն ժողովրդական կոմիտարիատի

աշխատակից Խ. Ավդալբեգյանը, դժագրեւ է վիճազրոյ Ա. Մի-
նասյանը:

Քարտեզը գծված և տպագրված է տեխնիկապետ լավ և նուրբ
կատարված է խոշոր աշխատանք: Օգտագործված են Խոր-
հրդային Հայաստանի մասին 1932 թվականին հայտնի տեղե-
կությունները: Մշակված և նշված են Հոգադործության ժողո-
վրդական կոմիտեի անդամների վերջին թարմ տվյալները:

Սակայն, քարտեզում տեղ են գտել որոշ անճշտություն-
ներ, քարտեզագրության գիտություն և քարտեզագրական ար-
վեստի տեսակետից տարակուսելի երևույթներ:

Քարտեզում բաց դարչնագույնով ցույց են տրված լեռ-
ները: Սակայն վերևից այդ սելյեֆը ներկված է Հայկական սե-
պուրիկայի գյուղատնտեսության վերաբերյալ տվյալներով, այն
է՝ հողատեսքերը՝ ցանքերը, արոտները, այգիները, անտառները,
դրա շնորհիվ նսեմացել է սելյեֆը՝ երկրի ֆիզիկա-աշխարհա-
գրական կարևոր առանձնահատկությունը: Պետք է նշել, որ
Նախիջևանի ԱՅՀ-ում սելյեֆը ավելի ցայտուն է դուրս եկել,
քան Խորհրդային Հայաստանում, այն պատճառով, որ Նախի-
ջևանի տերիտորիան չի ծածկված գյուղատնտեսական տվյալներ
գույններով:

Քարտեզում սելյեֆի հետ միաժամանակ նշված են բարձ-
րության հորիզոնականները կարմիր գծերով, սակայն քանի որ
նույն կարմիր գծիկներով նշված են ուղիները՝ խճուղին և կա-
ռուցվող երկաթուղիները, ուստի հորիզոնականների գծերը խառ-
նըվում են հիշած ուղիների հետ, որից տեղ-տեղ տուժել են հո-
րիզոնականները:

Քարտեզը կազմված է 1932 թվականին, 2-րդ հնգամյակի
սկզբին, Խորհրդային Հայաստանի 12-ամյակին, երբ սեպուրիկ-
կայում բավական զարգացել էր ինդուստրիան: Մինչդեռ երկրի
ընդարձակ տարածությունները ներկված են հողատեսքերի հա-
մատարած ներկերով: Իսկ արդյունաբերական փոքր նշանները
դժվար նկատելի և ցրված են: Ուստի, սեպուրիկայի հանդես է
բերված, լավագույն դեպքում, որպես ագրոարային-ինդուստրիալ:

Քարտեզը խոշորամասշտաբ է: Մինչդեռ շրջանների սահ-
մանները նշված են մեղմ սև նշանով, որը դժվար նկատելի է:
Կազմողները, հավանաբար, նկատի ունենալով շրջանների սահ-
մանների հաճախակի փոփոխությունները, չեն կամեցել, որ
վարչական տեսակետից քարտեզը շատ շուտով հնանա: Մինչդեռ

երևույթներն բնութան արաբես զիտում ենք ուսյունական-ըրջանային մասշտաբով: Թե ո՞ր շրջանը ո՞ր չափով զարգացած է, կամ ի՞նչու՞ է ետ է մնում, ի՞նչի կարիք ունի և ի՞նչին պետք է զարկ տալ: Այնինչ նույնիսկ միլիոնանոց մասշտաբի և գեռ է՛լ ավելի փոքրամասշտաբ քարտեզներում նշում են վարչական շրջանների սահմանները:

Պայմանական նշանները գիտականորեն չեն մշակված: Օրինակ, այնպիսի օբյեկտի վերարերյալ, ինչպես արդյունարե-րական գործարանների տեղաբաշխումն է: Գործարանները նշված են տարբեր ստորաբաժանումներով՝ 1) Քիմիական արդյու-նաբերություն, 2) Թեթև արդյունարեբույթյուն, 3) Գործարան-ներ և ֆարրիկաներ և 4) Պետական խոշոր ձեռնարկություններ, մի հանգամանք, որը չի կարող արգարացվել գիտական տեսա-կետից:

Չնայած տնտեսական նշանների որոշ չափով բնագունված միակերպությանը, միատեսակությանը (նման փորձեր կատար-վել են այն ժամանակ հրատարակված թե՛ Большая և թե՛ Малая Советская энциклопедия-ների հատորներում), աչքաթող են ար-ված այդ փորձերը:

Տնտեսական նշաններից նշում ենք մի քանի առանձնա-հատկություններ: Օճառի գործարանի նշանը այն է, ինչ բնագուն-ված է երկաթի համար: Կոնսերվի գործարանը ցույց է տրված մրգի նշանով: Մետաքսի գործարանները՝ բնակավայրերի նշանով: Գինու նկուղները՝ լեռնագագաթների նշանով: Ցիանամիդի գոր-ծարանը՝ անսահմանության նշանով: Հղիվող քարը՝ տեքստիլ արդյունարեբության երկու նշանով (որով, առասարակ, ցույց են տալիս քանակական հանգամանքը) և այլն:

Բացի այդ, քարտեզում նկատել ենք փաստական վրի-պումներ, որոնք վերարերում են մասնակի կերպով բնակա-վայրերի, երկաթուղային կայանների, լեռնագագաթների տեղա-դրություններին:

Չնայած այդ բոլորին, քարտեզը մեծազիր է, տպավորու-թյունը ուժեղ, կատարված աշխատանքը շատ խոշոր:

Քարտեզը լույս տեսած առաջին տարիներին կատարել է իր դրական դերը: Սակայն, Հայկական Սովետական Սոցիալիս-տական Ռեսպուբլիկայի տնտեսական արագ զարգացման շնոր-հիվ, այդ քարտեզը հաջորդ հնգամյակներում արդեն կորցրել էր իր թարմությունը և ստացել պատմական նշանակութուն:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՎԱ ՀԱՅ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Սովետական ժամանակվա հայ քարտեզագրական հրատարակութուններն աչքի են ընկնում մի շարք զրահան հատկություններով:

Սովետահայ քարտեզագրութունը իր սկզբունքներով նպատակներով հանդիսանում է սովետական սուսական քարտեզագրության հարադատ ծնունդը:

30 տարվա ընթացքում քարտեզագրական հրատարակությունները զերազանցում են նախորդ երկու դարում հրատարակվածներին:

Բազմատիրաժ են ոչ միայն քարտեզները, այլ նույնիսկ զլորուսներն ու ատլասները մասնաշաղկան են և էժանագին:

Նպատակազրույցը լայն կրթական է, կուլտուր-լուսավորական: Այդ է պատճառը, որ հրատարակությունների զգալի տոկոսը կոտորված է ՀՍՍՌ Լուսավորության մինիստրության պատվերով:

Տեսակներով ու ընդլայնումը բազմազան են, համարյա բավարարում են քարտեզագրական բազմապիսի պահանջները:

Աչքի են ընկնում մասնագիտական (այդ թվում անտեսական) քարտեզներ*, առավել Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայում մշակված դանդաղ քարտեզները:

Գլխավորն է, որ կրեկտիվ աշխատանքի արդյունք են:

Բովանդակությամբ նոր են և թարմ, ժամանակի ոգուն համապատասխան:

Աշխարհագրական անունների տառադարձական հարցերը լուծվել և լուծվում են կազմակերպված ձևով, գիտական հիմունքներով:

Բուն Հայաստանում ձեռք է բերվել քարտեզագրական խոշոր փորձ:

Սովետական ժամանակաշրջանի հայ տպագիր քարտեզագրական հրատարակությունների ցանկի նույնիսկ թեթևակի դիտումը համոզում է, որ հրատարակությունների տեսակետից մի քանիսը, օրինակ, ուսումնական, դպրոցական կարիքների համար լույս բնծայած զլորուսները, ատլասները, աշխարհամասերի և ՍՍՌՄ քարտեզները, աշխարհագրական տեսքերը, նաև

* Տեստեսական քարտեզների մասին մեր կողմից զբված է ուսանողներն մի այլ աշխատություն:

Հայկական ՄՍՌ ֆիզիկական, վարչական, բարձրագանդակ քարտեզները, նույնիսկ գիտական աշխատանքները համար հրատարակված ՀՄՍՌ հատուկ քարտեզները ունեցել են Չ-րդ, առավել Յ-րդ ու ավելի հրատարակություններ:

Հասկանալի է, որ կազմողները, խմբագիրները աշխատել են, որպեսզի նախորդ հրատարակության թերությունները չկրկնվեն հաջորդ տպագրություններում: Բայց, իհարկե, ինչպես նշել ենք, նորից զերծ չեն եղել որոշ թերություններից, որոնք ուղղվել են հաջորդ հրատարակություններում:

Սովետահայ առաջին՝ Հայկական ՄՍՌ քարտեզի թերություններից զերծ են նոր հրատարակությունները, բայց սրանք էլ իրենց հերթին պարունակում են երկրորդ կարգի և ավելի սակավաթիվ պակասություններ:

Սովետահայ առաջին ատլասի պակասություններն ուղղված են Չ-րդ հրատարակությունում, որում, սակայն տեղ են գտել ուրիշ վրիպումներ:

Սովետահայ առաջին գլոբուսի մասամբ գունատ ու մռայլ գույները երկրորդ հրատարակության մեջ փոխարինված են վառ և ցայտուն գույներով: Տեքստի ձևագրի տատերի խախտումները ուղղված են տպագրի տատերի գործադրությամբ: Սակայն, սովետահայ երկրորդ գլոբուսն էլ զերծ չէ ուրիշ, մասնակի և երկրորդական պակասություններից:

Աշխարհագրական տետրի երկրորդ հրատարակության մեջ նախորդի գլխավայր քարտեզներն ուղղված են, ուսերին տեքստով քարտեզները փոխարինվել են հայերեն տեքստով, Բայց վարժաթյունների, նաև արտահայտությունների ձևակերպումների մեջ գեոստատիստիկա են սայթաքումներ:

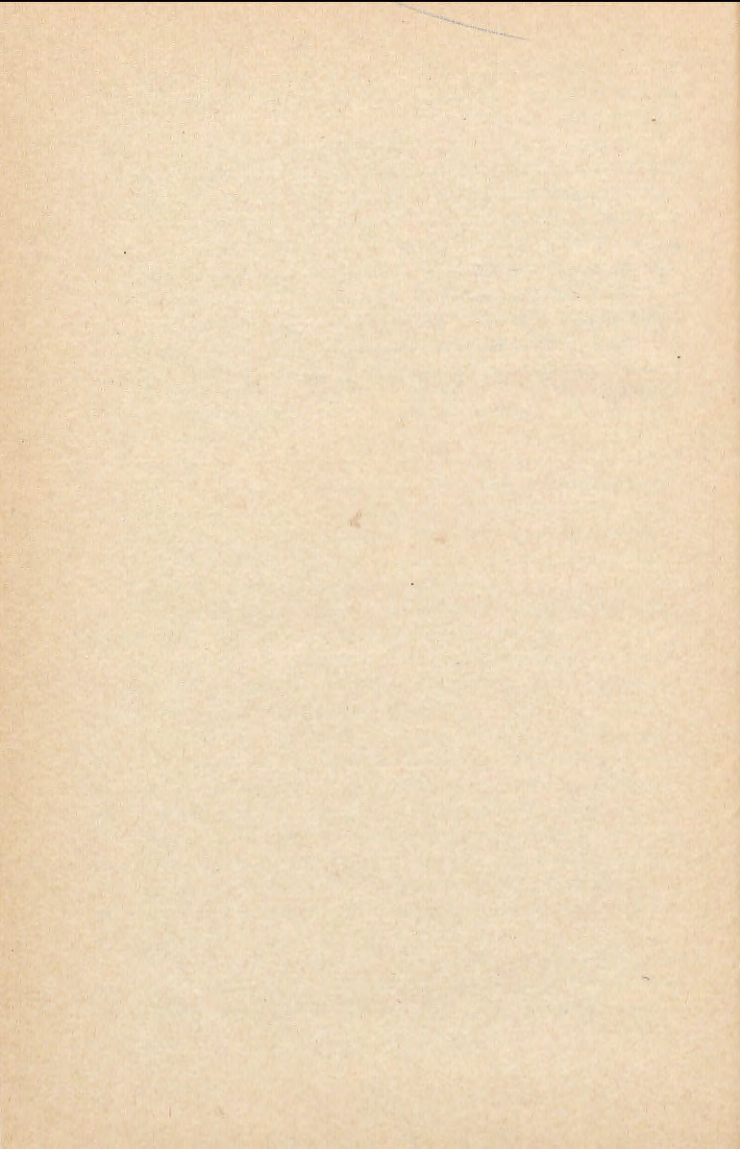
ՀՄՍՌ բարձրագանդակ քարտեզի հորիզոնական և ուղղաձիգ մասշտաբի 1:8 փոխհարաբերականը ուղղված է հետադարձում պատրաստված 100,000 մասշտաբի ՀՄՍՌ բարձրագանդակ քարտեզում: Ռելիեֆը դարձել է իրական և ակնառու: Սակայն հարմար, թեթև, դյուրաշարժ պոպոյե-մաշեյի փոխարեն գործածված դիպոլ դյուրարեկ է: Բացի այդ, 9 հատ մեծ քարեթ (գիպոսից) պատրաստված բարձրագանդակ քարտեզը դժվար շարժական է: Գլոբուսի ձևակերպության գարձել է թանգարանային առարկա:

Մենք գեո չենք խոսում վարչական, քաղաքական քարտեզների մասին, որոնց սահմանները փոփոխվում են, մանավանդ տնտեսական քարտեզների վերաբերյալ, որոնց տնտեսական

նշումները խիստ փոփոխական են, իսկ բովանդակութիւնը շատ շուտով հնանում է ռեսպուբլիկայի անտեսական արագ զարգացման շնորհիվ:

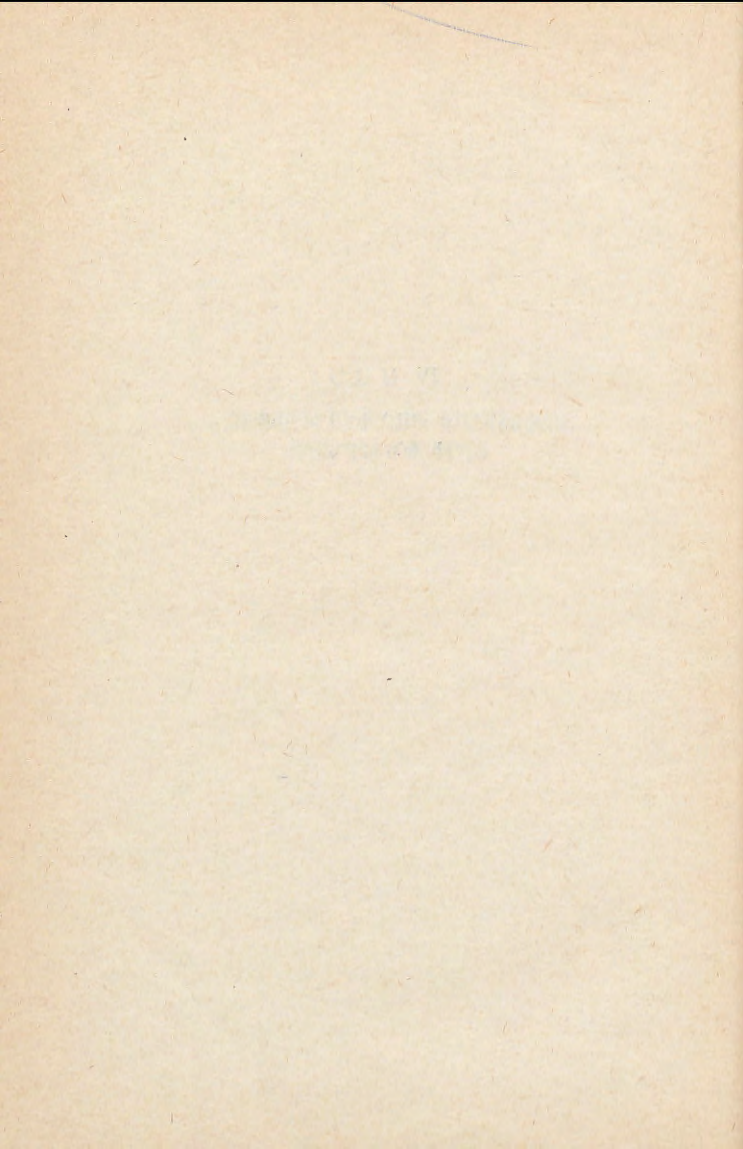
Ինչպես տեսնում ենք, գոյութիւն չունի ոչ մի հատ իդէալական քարտեզագրական հրատարակութիւն, ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերեն և օտար լեզուներով: Եթէ նույնիսկ այսօր այս կամ այն գլոբուսը, ատլասը, քարտեզը լավ է, ճիշտ է, բավարարում է մեզ, դուր է գալիս, ապա որոշ ժամանակից հետո այն՝ հնանալու է և պետք է դադարի ճիշտ, բավարար լինելուց. այն ստանում է պատմական նշանակութիւն: (Համեմատաբար ավելի կայուն և մնայուն են ֆիզիկական քարտեզները):

Եվ այդ միանգամայն հասկանալի է: Կյանքն ընթանում է առաջ, փոփոխվում, զարգանում է, առաջագրում է նոր պահանջներ:

IV Մ Ա Ս

ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԳՍՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԳԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՌՎԵՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՒՂՏՈՒՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Ինչպես տպագիր քարտեզագրութիւնն առհասարակ, այնպէս էլ հայ տպագիր քարտեզագրութիւնը կուլտուրական հասարակական կյանքի արդասիք է:

XVII] դարում ամբողջ Հայաստանը շարունակում էր տառապել թուրք-պարսկական լծի տակ, տնտեսապէս և կուլտուրապէս հետամնաց Հայաստանում միայն էջմիածնումն էր 1771 թվականից աշխատում մի փոքր տպարան: Այն ժամանակվա սարգարի Երևանը հազիվ ուներ 10.000 բնակիչ:

XIX դարի առաջին քառորդից հետո Արևելյան Հայաստանում, ուսանելի օգնութեամբ պարսիկների տիրապետութիւնից ազատագրվելուց հետո, հնարավորութիւն է ստեղծվում ընդարձակել հայկական տպարանների ցանցը: Տպարաններ են հիմնվել՝ 1828 թ. Շուշիում, այնուհետև 1876 թ. Երևանում և Ալեքսանդրապոլում (այժմ Լենինական), 1890 թ. Նոր Բայազետում:

XIX դարի վերջերում Երևանը Ռուսաստանի նահանգական քաղաքներից մեկն էր և ուներ ավելի քան եռապատիկ բնակչութիւն խանական Երևանի համեմատութեամբ: Սակայն, Հայաստանի և մասնավորապէս Երևանի տպարանները տպագրում էին սակավաթիւրով օրաթերթեր, գրքեր, գրեհական պարագաներ:

Քարտեզագրական հրատարակութիւնների մասին խոսք անգամ չէր կարող լինել, քանի որ նույնիսկ XX դարի սկզբներին հայերի հայրենիքում չկային ոչ բազա, ոչ էլ կադրեր:

Միայն սովետական ժամանակաշրջանի Երևանը, գառնալով Հայկական ՍՍՌ մայրաքաղաք, բազմապատկելով բնակչութիւնը տասնապատիկ թվով, հարստանալով մտավորական ուժերով, հիմնադրելով վիճակագրատուն և ցինկոգրաֆիական արհեստանոցներ, հնարավորութիւն է ստացել ձեռնարկելու լայն չափերով քարտեզագրական հրատարակութիւններ:

Սովետական Հայաստանը և նրա մայրաքաղաք Երևանը ունեն կազմակերպող և ղեկավարող հիմնարկներ, նախաձեռնող, կազմող, խմբագրող գիտական ուժեր, գծադրողների, քարտեզագրողների, վիճակագրողների որոշ կազմեր:

Ինչպես գիտություն, գրականություն, արվեստի, հայ գրքի տպագրություն բնագավառներում Երևանը հանդիսանում է հույ ժողովրդի կուլտուրական կենտրոնը, այնպես էլ հայ քարտեզագրություն բնագավառում Երևանը զարձեղ է առաջնակարգ կենտրոն:

Հայ ժողովուրդի հնուց արտահայտած սերը դեպի աշխարհագրությունն ու քարտեզագրությունը զարգանալու պայմաններ է ձևաք բերել Սովետական իշխանություն օրոք:

Երևանից բացի, ՀԽՍՀ կրկրագնդի վրա մի քաղաք, որը այժմ նրանից ավելի տար հայ քարտեզագրական պրոդուկցիա:

Երևանն ունի բոլոր գիտական, տեխնիկական, կուլտուրական տվյալները շարունակելու և լինելու հայ զարգացող տպագիր քարտեզագրություն կենտրոնը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋ ԾԱՌԱՅԱԾ ԱՐԴԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Սովետահայ քարտեզագրությունն իր սկզբունքներով ու մեթոդներով, նպատակներով ու խնդիրներով, հանդիսանալով սովետական սոցիալական քարտեզագրություն հարադատ ծնունդը, զարգանում է ձևով արդյուն, բովանդակությամբ սոցիալիստական ուղիներով:

Իր գոյություն առաջին օրերից, ժողովրդական տնտեսություն զարգացման հնգամյակների բնթացքում սովետա-սոցիալական քարտեզագրությունն ունեցել է անազին հաջողություններ: Սոցիալիստական շինարարությունը նոր պահանջներ է առաջադրել մեր քարտեզագրությանը: Սովետա-սոցիալական քարտեզագրության բնագավառում կատարված են հիմնական գեոդեզիական աշխատանքներ, կազմված են խոշորամասշտաբ պլանշետներ, լայնորեն կիրառվում են այլերոհանութի մեթոդներ, նոր պրոյեկցիաներ և այլն:

Ներկայումս, անկասկած, մենք առաջվանից շատ ավելի և ճշտորեն գիտենք մեր մեծ Հայրենիքը՝ Սովետական Միությունը և նրա մասը կազմող Սովետական Հայաստանը: Երկրի գեոլոգիական առանձնահատկությունները, գեոմորֆոլոգիական տվյալները, օգտակար հանածոները, կլիմայական պայմանները,

Ղրա-էներգետիկ սեռուերաները, հողային ծածկույթը, բուսական հարստությունը, կենդանական աշխարհը, բնական գոտիները, Ֆիզիկո-աշխարհագրական շրջանները, բնակչության և վարչա-քաղաքական ցուցանիշները իրենց բազմակողմանի արտահայտությունն են դուրս ՄՍՌՄ զանազան քարտեզագրական հրատարակություններում:

ՄՍՌՄ սևույն-գույրոցական քարտեզները հրատարակվում են տասնյակ միլիոնավոր օրինակներով:

Բացի այդ, սովետական քարտեզագրությունը՝ հավատարիմ լինելով լենինյան ազգային քաղաքականությանը, քարտեզագրական հրատարակությունները լույս է բնծայել 55 լեզուներով: Գրանց թվում նաև հայերեն լեզվով:

Սովետահայ քարտեզագրությունը՝ մեր նոր դարաշրջանում, կոմունիզմի կառուցման ժամանակներում, բնության վերափոխության մեծ նպատակներին ծառայելու համար իր առաջ ծառայած է տեսնում մի շարք գործնական խնդիրներ:

Սովետահայ քարտեզագրությունը պետք է լուծի՝

ա) Երևանում գիտահետազոտական հիմնարկների պատրաստած Հայկական ՄՍՌ մի շարք մասնագիտական քարտեզների տպագրության հարցը:

բ) Համապատասխան դիտական ուժերի համախմբումը և սացիոնալ օգտագործումը:

գ) ՄՍՌՄ կենտրոններում ցրված հայ քարտեզագրական կադրերի մասնակցությունը Երևանում կատարվող աշխատանքներին:

դ) Երևանում գիտականորեն սարքավորված քարտեզագրական մեծ լաբորատորիա (աշխատանոց) կազմակերպելը:

ե) Սովետահայ քարտեզագրական պրոգրեսիվայի (որակի) բարելավումը:

զ) Սովետական Հայաստանի մտացած աշխարհագրական օբյեկտների անունների ճշաման գործի շարունակելը Հայկական ՄՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի աշխարհագրական հանձնաժողովում և ռեսպուբլիկայի վարչական օբյեկտների անունների ճշաման գործը՝ Հայկական ՄՍՌ Գերագույն Սովետի նախագահության տառադարձական հանձնաժողովում:

Սովետահայ քարտեզագրության այդ մի քանի վիսավոր շոշափած խնդիրները լուսարանելու նպատակով պետք է նկատի ունենալ հետևյալ հանգամանքները.

Քարտեզագրությունը մեզանում սերտորեն կապվում է

երկրի բնական հարստութիւնները ուսումնասիրութեան, արտադրողական ուժերի հետազոտման, ժողովրդի կուլտուրական զարգացման խնդիրները հետ:

Սովետական ժամանակաշրջանի ցուցակում նշված հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնները դեռևս չեն տալիս լրիվ և իրական պատկերը այն խոշոր չափի տեղագրական աշխատանքների մասին, որոնք ծավալվել են Սովետական Հայաստանում սեփական զիտական ուժերի կողմից:

Առաջին հերթին Հայկական ՄՍՌ Գիտութիւնները ակադեմիայի գիտական հիմնարկները, ապա նաև Սովետական Հայաստանի, գլխավորապէս մայրաքաղաք Երևանի այլ գիտական հաստատութիւնները մշակել և պատրաստել են մի շարք կարեւոր քարտեզներ, որոնք սարսուռ են տպագրութեան, այն է՝ Հայկական ՄՍՌ 500.000-նոց մասշտաբի — զեոլոգիական, տեկտոնիկ, գեոմորֆոլոգիական, հողագիտական, բուսաբանութեան, կենդանական աշխարհի, ֆիզիկո-աշխարհագրական շրջանացման բազմազուն քարտեզները: Սովետական Հայաստանի 200.000-նոց մասշտաբի տեաքական քարտեզը:

1.000.000-նոց մասշտաբի՝ մթնոլորտային տեղումների, որսի կենդանիների քարտեզները և այլն:

Երևան քաղաքի և նրա արվարձանների միացյալ հատակագիծը:

Չոր արևադարձային նոր բույսերի ու կուլտուրաների մշակումը ՀՄՍՌ-ում, անասնապահման աշխատանքները ՀՄՍՌ-ում, էլեկտրիֆիկացումը և ոռոգման ցանցը ՀՄՍՌ-ում, Հայկական ՄՍՌ սեյսմիկ ուսումնասիրութիւնը, ալպինիստական, տուրիստական մարշրուտային քարտեզներ:

ՀՄՍՌ գիտական ուսումնասիրութեան աստիճանը ժողովրդական տնտեսութեան վերաբերյալ (սիր ճյուղը և վարչական սիր շրջանը, սիր չափով և այլն):

Հիշյալ քարտեզագրական աշխատութիւնները սպասում են տպագրութեան:

Այդ թվարկումը վիճարկում է, որ մի շարք մասնագետներ, բնականաբար ձգտում են քարտեզի վերածել իրենց գիտական աշխատութիւնները, կամ թե կամենում են քարտեզներով լուսաբանել, ցուցադրել իրենց մշակած գիտական նյութը: Մակայն, այդ գործում հանդիպում են քարտեզագրական որոշ գծվարութիւններ, չեն պահպանում քարտեզագրութեան անհրաժեշտ կանոնները:

Անվիճելի է, որ քարտեզն առհասարակ, իսկ մասնագիտական քարտեզն առավել, գիտական աշխատանքի արդասիք է, գիտական գործ է:

Եթե քարտեզի նյութը, բովանդակությունը նկարագրենք, պարզարանենք՝ կոտանանք գիտական աշխատություն, և ընդհակառակը, գիտական աշխատությունն նյութը, ինչպես տեսնում ենք վերը թվարկումից, միանգամայն հնարավոր է արտահայտել քարտեզի միջոցով: Այդ տեսակետից համարյա չկա գիտական բնագավառ, որի արդյունքները հնարավոր չլինեյ վերածել քարտեզագրական արտահայտության:

Մրանից բխում է այն, որ գտնադառն մասնագետների և աշխարհագրա-քարտեզագետների համառոտ գործակցությունն անհրաժեշտ է գործի օգտակարություն համար: Կազմողներին, խմբագրողներին միացյալ գործունեությունը առաջնակարգ պայման է լավորակ գիտական քարտեզագրական արտադրանք տալու համար:

Ինչպես տեսնում ենք այս աշխատության № 4 հավելվածում՝ ՀՄՍԹ-ից դուրս, Թբիլիսիում, այլև ՄՍՌՄ ավելի հեռավոր կենտրոններում՝ Լենինգրադում, Մաբտոսովում, Ռոստովում, Տաշքենդում աշխատում են քարտեզագրության որակյալ հայ կադրեր, որոնց կարելի է մասնակից գարձնել Երևանում կատարվող աշխատանքներին: Նրանցից բացի, ՄՍՌՄ կենտրոններից պետք է հրավիրել աջակցելու քարտեզագրության տպագրական պրոցեսին լավատեղյակ մասնագետներ:

Սովետահայ քարտեզագրության հետագա զարգացման համար անհրաժեշտ կադրեր կան: Նրանց անհրաժեշտ է մասնակից գարձնել, խմբավորել՝ գծագրող, քարտեզագիր, վիճակագրող, փորագրող, լուսանկարող, արտագծող, սրբագրող, հաշվող և այլն պրոֆեսիաների:

Հայտնի է, որ Երևանում մի շարք գիտական և պետական հիմնարկներում, օրինակ, Հայկական ՄՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Գեոլոգիական ինստիտուտում, ՀՄՍՌ Գյուղատնտեսությունից մինիստրությունում, Հայկական Գեոլոգիական վարչությունում և մի շարք այլ հաստատություններում դոկտորներն ունեն մասնակի քարտեզագրական աշխատանոցներ՝ ոչ համաչափ միջոցներով, պարագաներով, ու կադրերով:

Մինչդեռ Հայկական ՄՍՌ մայրաքաղաքը պետք է ունենա խոշոր մասշտաբի, կանոնավոր սարքավորված, տեխնիկական պի-

տույժքներով ապահով, տարբերունակ կազմերով լրիվ օժտված քարտեզագրակամ լաբորատորիա՝ բարդ ու դժվարին պահանջները կատարելու համար:

Վերը մեր կողմից թվարկված ՀՍՍՌ քարտեզներից շատերը լավագույն գեպքում մեռւմ են տվյալ հիմնարկի սահմանափակ թվով աշխատակիցների օգտագործման արգասիք: Այդ քարտեզների մի մասը ցուցադրվել է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի կամ Կուլտուրայի տան ցուցահանդեսներում բնդհանուրի դիտողւթյան համար:

Այդ քարտեզների բաղմատիրած հրատարակությունը կարևոր է երկրի տնտեսական, կուլտուրական զարգացման համար:

Գրանց հրատարակման գլխավոր դժվարություններից մեկը հեռավոր վայրերում լույս բնծայելն է:

Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների մեր կատարած անալիզը ցույց տվեց, թե որքան պակասություններ են պարունակում նրանք: Գիտողություններ ունենք ոչ միայն մեր զննածների մասին, այլ նաև մյուսների, նկատմամբ, որոնց անալիզը մենք կատարել ենք, բայց տեղի սղության պատճառով չենք զետեղում այս աշխատության մեջ:

Եթե կադողի, տպագրողի, խմբագրողի աչքերի առաջ այնուհանդերձ կամքից հակառակ սպրդում են վրիպակներ, ապա սխալների քանակը կրկնապատկվում է հեռավոր վայրերում տպագրության դեպքում: Հեռավոր վայրերում տպագրված հայ քարտեզագրական հրատարակությունների սխալները բխել են հաճախ նրանից, որ փորագրողները, վիմագրողները, զծագրողները, քարտեզագետները չեն իմացել հայերեն լեզուն, կամ որոշ չափով իմանալով, հեշտությամբ շփոթել են հայերեն նման տառերը Ն և Գ, Ս և Ո, Բ և Ե, Զ և Զ, ա և տ և այլն:

Այդ բոլոր դիտողությունները, ինչպես և Երևանում կազմված տպագրության սպասող բաղմաթիվ մասնագիտական քարտեզները, մի շարք մասնադետների և աշխարհագետների առկայությունը և քարտեզագրական կազմերի համախմբման հնարավորությունը, քարտեզագրական կենտրոնական խոշոր զծագրանոց լաբորատորիա կազմակերպելու կարիքը, հեռավոր վայրերում ՀՍՍՌ քարտեզներ տպագրելու դժվարությունները՝ անհետաձգելի անհրաժեշտություն են դարձնում առայժմ հիմնել Երևանում քարտեզագրակամ խոշոր արհեստանոց:

Այդ մասին Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը 1949 թվականի իր արձանագրություն-

ների մեջ ունի համապատասխան որոշում, որը, սակայն, չի իրականացվել:

Սովետական Հայաստանում կա բավա քարտեզագրական խոշոր արհեստանոց հիմնելու համար: Մինչ այդ հարկավոր է օգտագործել՝

1. Հայպետհրատի վիճագրատունը, որտեղ 1938 թվականին տասնչորս գույնով տպագրվել է ՀՍՍՌ տնտեսական գիտ-սամետրիկ քարտեզը՝ իսկ ներկայումս ունի նաև օֆսեթ մեքենա:

2. Հայպետհրատի ցինկոգրաֆիան:

3. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի ցինկոգրաֆիան ու տպարանը, որտեղ հաջող կերպով պատրաստում և տպագրում են գունավոր (մի քանի գույնի) իլյուստրացիաներ:

Այդ կատարելու ղեկավարում հնարավոր կլինի բարելավել և բարձրացնել սովետահայ քարտեզագրական հրատարակությունների որակը:

Պետք է նշել, որ սովետական քարտեզագրական հրատարակությունները շատ ղեղձերում՝ տեսակի, բնույթի, բովանդակության, տեքստի, տիրաժի հարցերում զերազանցել են օտարերկրյա հրատարակություններին. սակայն որակի հարցում (թուղթ, գույն, փայլ, գեղարվեստական կողմ) ղեռև լրիվ չափով չեն գերազանցել նրանց: ՍՍՌՄ քարտեզագրությունը Մովսիս Ատլասի I և II հատորների սուսերեն հրատարակության մեջ գերազանցել է նաև այդ գծով:

Քարտեզագրությունը (картоведение) գիտություն է, իսկ քարտեզագրությունը (картография) և՛ գիտություն է և՛ արվեստ. այդտեղ գիտական ճշտության հետ պահանջվում է նաև գեղարվեստական կատարում:

Սովետահայ քարտեզագրության վերջին կարևոր խնդիրներից մեկն էլ տեքստի հարցն է՝ աշխարհագրական անուններն են: Այդ հարցը ստորարժանվում է 2 մասի՝

1) Ձանազան քարտեզների (Աշխարհ, աշխարհամասեր, ՍՍՌՄ, Կովկաս, ՀՍՍՌ և այլն) աշխարհագրական անունների հայերեն տառադարձության և թարգմանելու հարցը:

2) Հայկական ՍՍՌ քարտեզների աշխարհագրական անունների սուսերեն տառադարձությանը:

Ինչպես պարզվել է՝ Ռուսաստանում և օտար երկրներում մինչսովետական ժամանակաշրջանում լույս տեսած հայ քարտեզագրական հրատարակությունների մեր կատարած վերլուծու-

թյունից, աշխարհագրական անունների հայերեն տառագարձու-
թյունը կատարվել է անքննադատ կերպով:

Սովետական ժամանակաշրջանում, Հայկական ՄՍՌ-ում այդ
հարցերի լուծման գծով մասնակի փորձեր արել են մի շարք
հաստատութայուններ՝ նախկին Հայկական Խորհրդային Հանրա-
գիտարանը, ՀՍՍՌ Լուսավորության ժողովրդական կոմիտեիատը
(հանձինս Աշխարհագրական հանձնաժողովի՝ գլխավորական քարտեզ-
ների համար), ՀՍՍՌ Աշխարհագրական ընկերությունը (Աշխարհա-
գրական ցուցակ ձեռնարկելիս), ՀՍՍՌ Գիտութայունների ակա-
դեմիայի Տնտեսագիտութային ինստիտուտը (ՀՍՍՌ ատլասը կազ-
մելու կապակցությամբ և այլն):

ՀՍՍՌ տեղանունները ըստ իրենց բնույթի երկու կարգի են՝

1) Ֆիզիկո-աշխարհագրական օբյեկտների (լեռների, գետե-
րի, լճերի և այլն) անուններ, որոնցից գլխավորները՝ 430 անուն
ճշտել է ՀՍՍՌ ԳԱ Աշխարհագրական հանձնաժողովը, հավանու-
թյուն է ստացել ՀՍՍՌ Գերագույն Սովետի Նախագահութային
կողմից: ՀՍՍՌ աշխարհագրական անուններից հանված են թուր-
քական գաղ, շայ, սու, գյու արտահայտութայունները և փոխարին-
վել են հայկական լեռ, սար, գետ, ջուր, լիճ նոմենկլատուրային
տերմիններով:

2) Վարչական օբյեկտների (բնակավայրեր, երկաթուղային
կայաններ, շրջաններ) անունները ճշտվել և հաստատվել են ՀՍՍՌ
Գերագույն Սովետի Նախագահութային կողմից:

Մեզ մոտ գտնվում են գիտնականներ, որոնք աչքաթող են
անում աշխարհագրական անունների ճշտման այդ երկու կարգը:

Նկատի ունենալով, որ նախկին թուրքական բռնակալ տի-
րապետութայունից գեոեա ժառանգութայուն են մնացել ֆիզիկո-
աշխարհագրական մանր օբյեկտների բավականաչափ օտարտի
անուններ, իսկ բնակավայրերից մի քանի հարյուր անհարա-
զատ անուններ, անհրաժեշտ է, որպեսզի թե՛ ՀՍՍՌ Գիտութայուն-
ների ակադեմիայի Աշխարհագրական հանձնաժողովը և թե՛ ՀՍՍՌ
Գերագույն Սովետի Տնտեսագրական հանձնաժողովը շարունա-
կեն իրենց բաղժօգուտ աշխատանքները՝ ՀՍՍՌ տեղանունների
ճշտման սկսած կարևոր գործն ավարտելու՝ Սոցիալիստական
Հայաստանը ձեռով աղղային դարձնելու նաև քարտեզագրու-
թյան մեջ:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

1. Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԵՎ ԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՈՐՏԵՂ ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ ՀԱՅ
ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(այբբենական կարգով)

ա) Օտարերկրյա պետություններում

1. Աճստեղդամ (Հոլանդիա)
2. Բազել (Շվեյցարիա)
3. Բեռլին (Գերմանիա)
4. Գաճիբե (Եգիպտոս)
5. Ժնև (Շվեյցարիա)
6. Կ. Պոլիս (Թուրքիա)
7. Վենետիկ (Իտալիա)
8. Վիեննա (Ավստրիա)
9. Փարիզ (Ֆրանսիա)

բ) Միապետական Ռուսաստանում

1. Բաբու

2. Թիֆլիս

3. Մոսկվա

4. Պետերբուրգ

դ) Սովետական Միությունում

1. Գոնի Ռոստով
2. Երևան
3. Թբիլիսի
4. Լենինգրադ
5. Քարկով
6. Մինսկ
7. Մոսկվա
8. Ռիգա

2. Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, ՈՐՈՆՔ ՈՒՆԵՅՅԷԼ
ԵՆ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(այբբենական կարգով)

ա) Մինչև սովետական ժամանակաշրջանում

1. Գողթանի վանանդեցիները խումբը Ամստերդամում
2. Հայկական Ազգազբախան ընկերությունը Թիֆլիսում
3. Հայկական Ազգային պատվիրակությունը Փարիզում
4. Հայկական Բարեգործական ընկերությունը Թիֆլիսում
5. Հայկական Կուլտուրական Միությունը Բաքուում
6. Հայկական Եկեղեցին Էջմիածնում
7. Հայկական Ուսանողական Միությունը Արևմտյան Սվրոպայում (Փնև)
8. Միլիթարյանների Միաբանությունը Վենետիկում
9. Միլիթարյանների Միաբանությունը Վիեննայում

բ) Սովետական ժամանակաշրջանում

1. Երևանի Քաղաքային Սովետ
2. Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի կենտրոնական կոմիտե
3. Հայաստանի Կոմունիստական պարտիայի Երևանի կոմիտե
4. Հայկական ՍՍՄ Առողջապահության մինիստրություն
5. Հայկական ՍՍՄ Գերագույն Սովետ
6. Հայկական ՍՍՄ Գիտությունների ակադեմիա
7. Հայկական ՍՍՄ Գիտությունների ակադեմիային կից Աշխարհագրական ընկերություն
8. Հայկական ՍՍՄ Գիտությունների ակադեմիայի Բուսաբանական ինստիտուտ
9. Հայկական ՍՍՄ Գիտությունների ակադեմիայի Երկրաբանական զխառնությունների ինստիտուտ
10. Հայկական ՍՍՄ Գիտությունների ակադեմիայի կենդանաբանական ինստիտուտ
11. Հայկական ՍՍՄ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտ
12. Հայկական ՍՍՄ Գիտությունների ակադեմիայի Տնտեսագիտական ինստիտուտ
13. Հայկական ՍՍՄ Գյուղատնտեսություն մինիստրություն
14. Հայկական ՍՍՄ Լուսավորության մինիստրություն

15. Հայկական ՍՍՌ Խճուղիների վարչութուն
16. Հայկական ՍՍՌ Կենտրոնական վիճակագրական վարչութուն
17. Հայկական ՍՍՌ Հիդրամետեորոլոգիական վարչութուն
18. Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետ
19. Հայկական ՍՍՌ Պետական Հրատարակչութուն
20. Հայկական ՍՍՌ Պետհրատի վիճակագրատուն
21. Հայկական ՍՍՌ Պետպլան
22. Հայկական ՍՍՌ Տուրիստական վարչութուն
23. Հայկական նախկին Խորհրդային Լանքագիտության
24. Մարքսիզմ-լենինիզմի ինտելիտուտ (Երևանում)
25. Մոլոտովի անվան պետական համալսարան Երևանում
26. Սեանի կոմիտե (Երևանում)

3. Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ, ԿԱԶՄՈՂՆԵՐԻ, ԽՄԲԱԳԻՆՆԵՐԻ, ԽՈՐՀՐԳԱՏՈՒՆԵՐԻ,
ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՂՆԵՐԻ, ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐԻ

(ալբրեմական կարգով)

Արեղյան Ա.	Քուժանյան Հովհ. (բանաստ.)
Աղամյան Ն.	Ինճիճյան Ղ.
Ալավերդյան Գ.	Լալայան Ս.
Ալիշան Ղ.	Լայստեր Ա. Ֆ.
Այաբնյան Ա.	Լևո
Անտոնյան Ա.	Լիսիցյան Ստ.
Ալազյան Ա.	Խանզազյան Զ.
Ալգալբեհյան Խ.	Խատիսյան Կ.
Բաբայան Լ.	Խուզարաշյան Ա.
Բազդասարյան Ան.	Կաժնարական Ա.
Բասմաջյան Կ.	Կաբապետյան Հովհ.
Բերբերյան Ս.	Կաբապետյան Մ.
Բժշկյան Մին.	Կիրեկ Ն.
Բիխով	Կոմարովսկի Վ. Գ.
Գաբրիելյան Ա.	Կոջոյան Հակոբ.
Գալստյան Բ.	Կոչեշկոյա Մ.
Գևորգ Մեսրոբ	Կոբկոսյան Զ.
Գյողաղյան Հ.	Կուզնեցով Ս. Ս.
Գրիգորյան Գաբր.	Հակոբյան Հովհ.
Գրիգորյան Հ.	Հարությունյան Ա.
Գրիգորյան Օ.	Հովհաննիսյան Հայր.
Գրոսդեյա Ա. Ա.	Ղամբարյան Գ.
Դավիդով Վ. Կ.	Ղաֆաղարյան Կ.
Երեմյան Ս. Տ.	Ղուկասով Ա.
Եվանգուլյան Ա.	Ճուղուբյան Ա.
Զաբաբյան (Էդինից)	Մալինովսկի (Էնժ.)
Էլիբեհյան Հ.	Մաղաբյան Հաբ.
Էփրեհյան Հ. Ս.	Մանանդյան Հ.
Թախտաջյան Ա.	Մանիսանյան Հ.
Թամանյան Ալ.	Մունիսյան Գ.
Քովմա եսզ. վանանդեցի	Նաղարեթյան
(Գողթանից)	Ներսիսյան Ա.

Նորիջանյան Առևտուական
Նախագիտի (Գողթանից)
Շահմուրադյան Ա.
Շահմուրադյան Կ.
Շահնապարյան Ա.
Շելուդյակովա (Ինժ.)
Չարչյան Բ.
Չիխչիյան Ա.
Պաղլով Մ. Զ.
Պատկանյան Բ.
Պաֆենդոլց Կ. Ն.
Պիպերճյան Ա.
Ջավախիշչիլի Ա. Ն.
Սարգսյան Ներս.
Սենդեբովա Մ. Ե.
Սկուրիզինա Պ. Վ.

Ստեփանյան Հովհ.
Վարդանյան Գ.
Տատյան Հ.
Տեր-Գրիգորյան Ս.
Տեր-Հակոբյան Ա.
Տեր-Հարությունյան Ե.
Տեր-Հովսեփյան Ա.
Տեր-Մարտիրոսյան Գ.
Տրետյակովա Վ.
Տրոնցկի Ն. Ա.
Տուգուլով Վ.
Յիսակայա Ս.
Քալանթաբ Ալեքսանդր
Քոչարյան Գ.
Քրիստոստուրյան Ռ.
Ֆոն Մայսթեր Հ.

4. Յ Ո Ի Յ Ա Կ

ՔԱՐՏԵՂԱԳԻՐՆԵՐԻ, ԳԾԱԳՐՈՂՆԵՐԻ, ՎԻՄԱԳՐՈՂՆԵՐԻ,
ՓՈՐԱԳՐՈՂՆԵՐԻ

(ալբերեցական կարգով)

Ադամյան Ա. (Երևան)	Մինասյան Ա. (Երևան)
Ահարոնյան Ա. (Երևան)	Միրզոյան Վ. (Թիֆլիս)
Արեշատյան Գ. (Երևան)	Միթարջյան Բ. (Երևան)
Արեշատյան Ռ. (Երևան)	Մխիթարյան Ա. (Երևան)
Ավդալբեկյան Մ. (Երևան)	Մուրադովա Ռ. (Թբիլիսի)
Ավետիսյան Ա. (Երևան)	Մուսայելյան Ս. (Երևան)
Գասպարյան (Երևան)	Նահապետյան Մ. (Երևան)
Գրիգորյան Մ. (Երևան)	Նուրիջանյան Միքայել Վանան- դեցի, Գողթանից (Ամստերդամ)
Գրիգորյան (Երևան)	Շահբաղյան Գ. (Թբիլիսի, Երևան)
Գործակալյան Հ. (Երևան)	Շահմուրադյան Ա. (Երևան)
Գանչո Ե. (Երևան)	Շահմուրադյան Կ. (Ռաբու- Երևան)
Դավթյան Ա. (Լենինգրադ)	Շամիրյանցներ (Վենետիկ)
Դյուստեբդիկ (Թիֆլիս)	Շիշմանյան (Երևան)
Դոխիկյան Օ. (Երևան)	Շիտնբեկ Աղբիանուս (Ամստերդամ)
Երկայնյան Ա. (Թիֆլիս)	Շիտնբեկ Պետեր (Ամստերդամ)
Իսահակյան (Լենինգրադ, Թբի- լիսի)	Շարաուս Ա. (Թիֆլիս)
Լեվիտ (Թիֆլիս)	Շվան Մ.
Խարինսկայա (Մոսկովա)	Չայգեշտով (Թբիլիսի)
Կամսարական Ա. (Երևան)	Պայճյան Ա. (Վիննա)
Կարապետյան Մն. (Երևան)	Սաթիրջանյան Ա. (Երևան)
Հախնազարյան Հ. (Երևան)	Սարիսյան Պ. (Թիֆլիս)
Հովհաննիսյան Լ. (Երևան)	Սարգսյան Օ. (Երևան)
Հակոբյան (Տաշքենդ)	Սինեկիկովա (Թբիլիսի)
Հովհաննիսյան Մատթևոս Վա- նանդեցի Գողթանից (Ամստեր- դամ)	Սուրմանիևով (Երևան)
Ղալամով (Թբիլիսի)	Սյուռոն Հենրի (Փարիզ)
Ճենտերեճյան Ա. (Վենետիկ)	Վ. Ե.
Մարիամյան Պ. (Թիֆլիս)	Վերաբյան (Սառատով)
Մանվելյան Մ. (Երևան)	Ոսկանյան Ա. (Երևան)
Մելիքյան Սուրբ (Երևան)	Փափաղյան Յ. (Պոլիս)
	Քյուչուկյան Մ. (Երևան)
	Օզանեսյան Ա. (Թբիլիսի)

Օգտագործված գրականություն

ՄԱՐԿՍԻՉՄԻ ԿՂԱՍԻԿՆԵՐ

- В. И. Ленин, Указания к составлению географического атласа и экономических карт, II., 1921 (տե՛ս «БСАМ», т. I).
К. Маркс, Капитал, т. III.
Ф. Энгельс, Диалектика природы.

ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Г. Аби х, Геология Армянского нагорья; часть Западная, изд. КОРГО, 1889.
Г. Аби х, Геология Армянского нагорья; часть Восточная, изд. КОРГО, 1902.
Н. Адонн, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908.
Алагез (Арагац), сборник, изд. Академии наук СССР.
Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890:
Ղ. Ալիշան, Սրահան, Վենետիկ, 1893:
Ղ. Ալիշան, Սրուան, Վենետիկ, 1885:
Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1895:
Ղ. Ալիշան, Բաղարահան աշխարհագրութուն:
Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութուն և սոմար, Երևան, 1940:
Армянская география VII века, изд. К. П. Патканова, СПб, 1877.
Л. Аусвейт, Как открывали земной шар, М.—Л., 1939.
Բազմադեպ, Ամազիթ, Վենետիկ, 1927:
Н. Н. Баранский, Вопросы экономической картографии, М., 1939—40.
Бараш, Состояние топографической изученности территории СССР, 1933.
Л. С. Берг, Очерк истории русской географической науки, М.—Л., 1929.
Библиография картографической литературы и карт, М., 1939.
Большая Советская Энциклопедия 2-е изд., статьи: Глобус, Земной шар, Земля, Землеведение, Географические науки, Географические карты, Картография, Армянская ССР и др. М., 1950—1953.
Большая Энциклопедия, изд. «Просвещение», статьи: Глобус, География, Картография, Карты, 1905.

- М. С. Боднарский, Очерки по истории русского землеведения, 1947.
- В. Я Брюсов, Летопись историч. судеб армянского народа, М., 1918.
- Н. М. Быковский, Картография; историч. очерк, М.—Л., 1923.
- Вахушти, География Грузии, на груз. языке, изд. Тбил. госуд. унив. Тбилиси, 1941.
- Н. И. Виноградов, Карты и атласы, М.—Л., 1941.
- В. В. Витковский, Картография, 1907
- В. В. Витковский, Топография, 1928.
- Вопросы географии и картографии, изд. БСАМ, М., 1935 (сборник статей: Мотылева, Шокальского и др.).
- Вопросы географии, Картография, вып. 11, М., 1949.
- Географические наименования Армянской ССР, на арм. и русск. языках, Ереван, 1951.
- Геодезия Справочное руководство, т. VI, Картография, М.—Л., 1939.
- Геологическая служба Армянской ССР за 25 лет, М.—Л., 1945.
- А. В. Граур, Математическая картография, Л., 1933.
- А. А. Григорьев, Армения, Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, СПб, 1913.
- А. О. Лукасов, Основные черты строения Армянского нагорья, изд. КОРГО, Тифлис, 1901.
- Двадцать лет советской геодезии и картография, в двух томах, М., 1939.
Հարիւրհինգ Ազգայնագիտական, Օրագրութիւն, Երևան, 1939:
- Т. Зондерван, Географическая карта, ее история, составление, воспроизведение, перевод под ред. Ю. М. Шокальского, 1909.
- Հ. Ինճիբեկյան, Աշխարհագրութիւնը չորից մասանց աշխարհի, 1803—1805:
Инструкция ГУГК СССР о подготовке к изданию топографической карты, в м. 1:200.000, М., 1933.
- Инструкция ГУГК СССР о составлении и издании административно-хозяйственной карты района, М., 1937.
- История Армянского народа, т. I, Ереван, 1951.
- С. В. Калесник, Основы общего землеведения, М.—Л., 2-е изд., 1955.
- О. Т. Карапетян Геологический очерк ССР Армении, Ереван, 1928.
- Л. Ц. Климентов, План и карта, 1924.
- Я. Г. Князев, Краткое описание фотомеханических способов репродукции карт. 1930.
- Г. Крамер, Вселенная и человечество, т. I, СПб, 1904.
- Ф. Н. Крассовский, Высшая геодезия, ч. II, 1932.
- Ф. Н. Крассовский, Новые картографические проекции, 1922.
- Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Կ. I, II, III, Երևան 1951—1954:
Հանդես ամսօրեայ, Ամսագիր, Վիեննա, 1928:
- М. Лалеман, Карта всего света в милл, масштабе, 1911.
- В. Лебедев, География в России Петровского времени, 1950.
- В. Лебедев, География в России XVII века, 1949.
- Գ. Լեոնյան, Հայ դիրքը և տպագրութիւնը արվեստը, Երևան, 1940:

- Լեօ, Հայ տպագրութեան պատմութիւնը, Քրֆիւս, 1901:
- Լեօ, Հայոց պատմութիւն, Երևան, 1946—47:
- Լեօ, Խոզաշահան կապիտալ, Երևան, 1934:
- Х. Ф. Б. Линч, Армения, ч. I и ч. II, Тифлис, 1910.
- Г. Н. Лиюдт. Картоведение. М., 1935.
- Ս. Իրսիցյան, ՀՍՍՐ ֆիզիկական աշխարհագրութուն, Երևան, 1940:
- Малая Советская Энциклопедия, изд. II, статьи: глобус, география, карты и т. д., М., 1934—1936.
- Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական հետազոտութիւններ, Երևան, 1945:
- Н. Я. Марр. Кавказский культурный мир и Армения, Тифлис, 1915.
- Э. Мартони, Основы физической географии, ч. I, М.—Л., 1939.
- Матенадаран в его ценнейших уникамах, Ереван, 1939.
- Михайлов, О проекциях на секущем конусе, сохраняющих размеры по меридианам, Отчет Моск. О-ва астрономов, 1911—1912.
- Մոզոսի Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913:
- Ст. Назарянц, Обзорение истории гайканской письменности в новейшие времена, Казань, 1846.
- М. Неймайер, История Земли, 1898.
- Ф. Освальд, К истории тектонического развития Армянского нагорья, Тифлис, 1916.
- К. Патканов, Библиографический очерк армянской исторической литературы, СПб, 1879.
- К. Н. Паффенгольц, Геология Малого Кавказа и прилегающих частей, հայերեն թարգմանութուն, Երևան, 1946:
- А. Пенк, О составлении и издании карты всей земной поверхности в милл. масштабе, 1911.
- Постановление партии и правительства по вопросам географии и карт, М., 1934.
- Преображенский, Русские карты и атласы. М., 1953.
- Э. Реклю. Земля, СПб, 1901.
- Э. Реклю, Человек и Земля, СПб, 1906—1909.
- Э. Реклю, Всеобщая география, Земля и Люди, СПб, 1887.
- К. А. Салищев, Основы картоведения. М., 1940
- К. А. Салищев, Технические приемы составления топографических и географических карт, 1933.
- Севан—Бассейн озера, сборники, изд. АН СССР, 1929—1933.
- В. Сиверс, Всемирная география в 7 томах, СПб, 1905.
- М. И. Силищенский, Историческое введение к атласу, М., 1929.
- Սիւսիսի Լեհացի, Ուղեգրութիւններ, Վենետիկ, 1936:
- М. Д. Соловьев, Картографические проекции, М.—Л., 1937.
- П. И. Суворов, Литография, 1927.
- М. А. Тиссо, Изображение одной поверхности на другой и составление географич. карт, 1849.
- Тихомиров, Главные даты в истории географической науки, М., 1926.

Указатель географических наименований БСАМ'а и проекций БСАМ.
М., 1940.

Указатель географических названий Морского Атласа, 1952 г.

Н. Урмаев, Проекции карт масштаба 1:1.000.000 и 1:500.000, 1935.

Физическая география Армянской ССР, пособие, Ереван, 1948.

Физическая география Армянской ССР, учебник для средних школ на
арм. яз., Ереван, 1951 и 1954.

Մ. Մ. Նաչատրյան, Քարտեզագրական սրբանկարներ, Երևան, 1946:

Մ. Մ. Նաչատրյան, Քարտեզագրություն, Երևան, 1949:

Ходорович, Записки по картографии, 1935.

Худабашев, Обзорение Армении, 1855.

Н. Я. Цнигер, О наивыгоднейших видах конических проекций, Изв.
АН СССР, 1926, № 17.

Ю. М. Шокальский, Из истории географии, М., 1926.

Ю. М. Шокальский и А. А. Тилло, Исчисление поверхности
Азиатской России, 1905.

Энциклопедия немецкая

Հ. Ս. Էֆրեկյան, Բնաշխարհիկ բանարան, Վենետիկ, 1903—1905:

Ющенко, Картография, 1940.

Բ Ո Վ Ա Ն Կ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

էջ

Ն ե բ ա ծ ու թ յ ու ն 5

I Մ ա ս

Ընդհանուր դիտողություններ հայ քարտեզագրական հրատարակությունների մասին 7

II Մ ա ս

- Յուզակ հայ քարտեզագրական հրատարակությունների 1695—1955 թթ. 30
1. Մինչսովետական ժամանակաշրջան. տպագրված օտարերկրյա պետութայուններում 43
 2. Մինչսովետական ժամանակաշրջան. տպագրված ցարական Ռուսաստանում 47
 3. Սովետական ժամանակաշրջան 50

III Մ ա ս

- Հայ քարտեզագրական հրատարակությունների վերլուծությունը 65
- Հայ քարտեզագրական մի ջանի բնորոշ հրատարակությունների վերլուծությունը 67
1. 1695 թ. Ամստերդամում հրատարակված առաջին հայերեն տպագիր քարտեզի՝ «Համատարած Աշխարհացոյց»-ի համառոտ զինությունը 69
 2. 1849 թ. Վինետիկում հրատարակված հայերեն մեծադիր աշխարհագրական ատլասի՝ «Ատլաս Աշխարհացոյց Պատկերաց»-ի մասին 77
 3. 1850 թ. Վիեննայում պատրաստված առաջին հայերեն զլորուսի («Երկրագնդի») մասին 85

Ճ. Օտարերկրյա հայկական մի քանի այլ քարտեզագրական հրատարակութիւնների մասին	107
Ռուսական միապետութեան ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական մի քանի հրատարակութիւնների մասին	110
Սովետական ժամանակաշրջանի հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների մի քանի նմուշների մասին	116
Սովետական ժամանակվա հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնների համառոտ ամփոփումը	131

IV Մ ա ս

Սովետահայ քարտեզագրության արդի խնդիրները	135
1. Երևանը սովետական ժամանակաշրջանի հայկական կուլտուրական կենտրոն	137
2. Հայկական սովետական քարտեզագրութեան առաջ ծառայած արդի խնդիրները	138
Հ ա վ ե լ վ ա ծ ն եր	145
Օ զ տ ա գ ո թ ծ վ ա ծ գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն	153

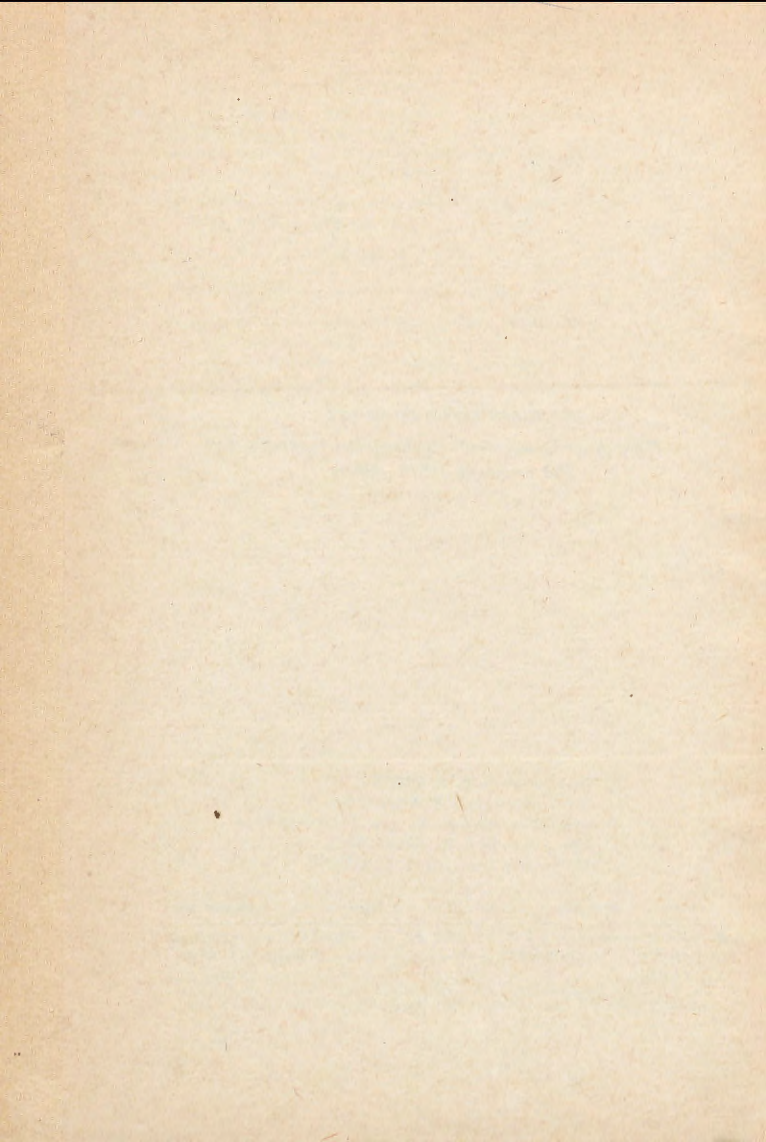
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՆՐԳՄԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
«Հայ քարտեզագրական հրատարակչությունները
260 տարում» (1695—1955)

Պատ. խմբագիր Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր Ա. Ս. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը Հ. Կ. ՄՆԱՅՍԿԱՆՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր Լ. Ա. ԱԶԻԶԵԿՅԱՆ
Վերստուգող սրբագրիչ Ա. Հ. ԱՂԱՆՅԱՆ

ՎՖ 06590 ԽՀԽ 364 Հրատ. 1350 Պատվեր 482 Տիրաժ 1500

Հանձնված է արտադրության 22/XII 1956 թ., ստորագրված է տպագրության
15/VI 1957 թ., թուղթ 60×92¹/₁₆: Հրատ. 7,6 մամուլ, տպագրական 10 մա-
մուլ + 1 ներդիր: Գինը կազմով 5 ա.

Հայկական ՍՍԻ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան, Աբովյան 124

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
49	21 վերևից	մ. 1:1.000,	մ. 1:1.000.000,
54	7 ցածից	25 սմ: Տրամադրով,	25 սմ տրամադրով,
120	17 ցածից	պատվանդանով 30 սմ,	պատվանդանով 50 սմ,

248

ՀՀ Ազգային գրադարան

№ 0000000

